

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

«ФАЛСАФА» ФАНИДАН

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

БАКАЛАВРИАТНИНГ БАРЧА ЙЎНАЛИШЛАРИ УЧУН

Ушбу маҳруза матнлари бакалаврият таҳлим боскичи йуналишларининг талабалари учун мулжалланган булиб, унда фалсафа фани асослари кенг ёритиб берилган.

Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурига кура, таҳлим тизими олдида турган муҳим вазифалардан бири фалсафий дунёкараши кенг, маҳнавий юксак, миллий кадриятларимизга чуқур хурмат ва она - Ватанимизга содик булган етук мутахассис кадрларни тайёрлашдир. Бу вазифаларни амалга оширишда фалсафий билим асосларини эгаллаш, талабаларимизда фалсафий теран тафаккурни шакллантириш, эркин фикрлаш, миллий гоя ва миллий мафкура тамойилларини чуқур мушоҳада қила олиш хусусиятларини талаба ёшларда қарор топтиришда фалсафа фанини урганишнинг ахамияти бекиёсдир. Ана шу мақсадга эришишда тайёрланган ушбу маҳруза матнлари талабаларимизга муайян услубий ёрдам курсади деб уйлаймиз.

Муаллифлар: ф.ф.н., доцент И. Тухтаров
ф.ф.н., доцент М. Маҳруфий

Тақризчи: ф.ф.н., доцент А. Набижонов

Мазкур маҳруза матни «Фалсафа, этика ва эстетика, мантик» курсини таркибига кирган «Фалсафа» фанидан ёзилган булиб, 44 соатга мулжалланган назарий қисмни уз ичига олган. Хар бир маҳруза 2 соатга мулжалланган. Ушбу кулланма Политехника институтларида таҳлим олаётган барча йуналишдаги бакалаврлар учун тавсия қилинади.

Услубий кулланма «Фалсафа» ва
«Гуманитар фанлар» кафедраларининг
қушма йигилишида куриб чиқилган.
Баён № 12 . 30. 06. 2000 йил.

«Приборсозлк маркази» услубий кенгаши
томонидан куриб чиқилган ва тавсия этилган.
Баён № 10 . 4. 07. 2000 йил.

Комп'ютер графикаси: А. Абдусатторов.
Б. Мадаминов.

КИРИШ

Фалсафа инсониятнинг куп минг йиллик маҳнавий тараққиёти давомида кулга киритган энг буюк кадриятларидан биридир. Зеро, инсон аклий салоҳиятининг чуққиси ҳисобланган бу фан, асрлар давомида, бутун жамият тараққиёти давомида тушланган инсон билимлари ва тажрибаси мажмуаси сифатида шаклланди.

Фалсафий фикр тарихи билан танишиш фалсафанинг узок даврла давомида кийин ва мураккаб равишда шаклланиш жараёнини босиб утганлигидан гувоҳлик беради. Бунда баҳзан фалсафа муайян даврларда жамиятнинг ҳукмрон доиралари учун маҳнавий курул вазифасини утаганлигини ҳам кураимиз. Бу эса фалсафанинг фан сифатидаги моҳиятини унутилишига, жамият тараққиёти талабларига зид холда, кишиларнинг тафаккури ва маҳнавиятида котиб колган ақидалар доирасида чекланиб қолишга олиб келди. Фалсафий муаммоларни илмий тадқиқ этиш урнига ақидапарастлик, тоталитар тузум сиёсатини, авторитар гоьларни тарғиб этиш билан шугулланди. Бундай холат собик совет тузуми даврида, айниқса, яккол кузга ташланади.

Республикамиз мустақилликка эришгач, барча кадриятлар қатори, фалсафага ҳам муносабат узгарди. Унга нисбатан янгича муносабат фалсафанинг фан сифатидаги моҳиятини устиворлигига эришиш, кишиларнинг маҳнавиятини шакллантиришда унинг методологик мавқеига эҳтиборни кучайтириш, ҳар қандай маҳнавиятда миллийликнинг устивор кадрият эканлиги тамойилларига таянган холда миллий фалсафамизнинг бой меросини урганишга янгича, ижодий муносабатда булиш, фалсафий фикрлашда тор, юзаки, мафкуравий ёндашувлардан кутулиш каби мезонларга таянади. Фалсафа конкрет тарихий даврларда ва шароитларда шаклланадиган фандир. У инсон билимларининг оддий йигиндиси эмас, балки уларни теран мушоҳада қилиш, аклий умумлаштириш асосида шаклланадиган илмий ҳулосалар тизимидир. Шунинг учун фалсафани урганиш замон талабларига жавоб бера оладиган ҳар бир етук малакали мутахассис учун ниятда зарурдир. Чунки фалсафий билимларни эгаллаш орқали инсон нафакат бутун олам ва борлик тугрисидаги билимларни, балки уз моҳиятини, борликдаги урнини англайди. Авлодлар қолдирган бебаҳо мерос, уз даврининг илмий ютуқларини умумлаштириб, олам тугрисида, башарият равнақи ва ривожини тугрисида теран тафаккур қила оладиган, тараққиётнинг истикболи билан боғлиқ муаммоларни равшанроқ англайдиган ва қамалайдиган була боради.

Фалсафанинг ана шу баён қилинган моҳияти ва аҳамиятидан келиб чиккан холда ушбу маҳруза матнлари тайёрланди. Уни тайёрлашда мустақиллик йилларида чоп этилган ва Республика Олий ва Урта Маҳсус таҳлим вазирлиги томонидан фойдаланишга тавсия этилган дарслик ва укув кулланмаларидан фойдаланилди.

Махруза матнларини тайёрлашда унга куйилган талабларга риоя килинди. Хар бир мавзу буйича “таянч” тушунча ва иборалар матннинг узида курсив билан, корарок рангда кузга ташланадиган тарзда берилди. Бу уларни матнда осон топиш ва тез эсда саклаб колиш имкониятларини оширади. Шунинг учун мавзунини урганаётганда матнда махсус курсатиб берилган “таянч” тушунча ва ибораларга алохида эхтибор беринг.

1-Махруза : Фалсафа фани, унинг предмети ва жамият хаётидаги урни.

Режа:

- 1. Дунёкараш тушунчаси. Дунёкарашнинг тарихий шакллари.*
- 2. Фалсафанинг бахс мавзуи.*
- 3. Фалсафанинг жамият хаётидаги урни ва асосий вазифалари.*

1.Дунёкараш тушунчаси. Дунёкарашнинг тарихий шакллари.

Таянч иборалар: *Фалсафа, дунёкараш, мифология, диний дунёкараш,*

Ф а л с а ф а инсоният махнавий маданиятининг таркибий кисми булиб, илмий билимлар системасида мухим ролъ уйнайди. У борликнинг умумий ривожланиш конуниятларини урганиб, кишиларда олам хакида яхлит илмий тасаввур хосил килади ва шакллантиради.

Фалсафа дунёкараш характеридаги фан хисобланади.

Дунёкараш эса кишиларнинг олам ва уни узгариш ривожланиши хакидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳукукий, ахлокий, эстетик, диний карашлари ва системасидан иборат. Дунёкараш айрим кишилар, ижтимоий гуруҳ, синф ёки умуман жамиятнинг фаолияти йуналишини ва воқеликка муносабатини белгилайди. Илмий билимлар дунёкараш системасида купинча инсоннинг ёки гуруҳнинг теварак-атрофидаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита амалий йул тутиш максадига амалий хизмат килади. Дунёкараш ижтимоий бирликнинг инхикосидир унда ижтимоий турмуш акс этади ва у муайян тарихий даврда инсоният эришган билимлар даражасига ҳамда ижтимоий тузумга боғлиқ булади. Синфий жамиятда у синфий хусусият касб этади. Одатда у хукмрон синфнинг дунёкараши синфий жамиятларда хукмрондир.

Дунёкараш узининг туб мохиятига кура мифологик, диний, фалсафий ва илмий турларга булинади. Уларнинг хар бири узига хос хусусиятларга кура бир-биридан кескин фарк килади.

Мифология кишилик жамияти тараккиётининг илк боскичида булган дунёкарашнинг дастлабки шартидир. Вокеликни билишнинг, дунёга карашнинг узига хос усули булган мифнинг хусусияти шуки, хамма нарса ва ходисалар унда бир-бирига иштирок сифатида идрок этилади. Бунинг натижасида бир хил буюмларнинг сифатини иккинчи хил буюмларга бемалол кучириш мумкин булади. Мифологик дунёкараш табиат кучларини хиссий киффалар, алохида вужудлар шаклида жонлан-тириб тасвирлаб курсатишга асосланган. Мифологияда бир хил нарсалар-нинг хоссалари иккинчи хил нарсаларга осонлик билан кучирилганлиги сабабли у хаёлга кенг майдон очиб беради ва бу майдонда мифологик тарзда фикр килувчи киши хар кандай узгаришлар килиши ва жасоратлар курсатиш мумкин булади. Хар кандай мифология табиат кучларини тасавурида ва тасаввур ёрдамида енгади, узига буйсундиради ва шакллантиради. Мифология, бинобарин, табиатнинг ана шу кучлари устидан хакикатда хукмронлик бошланиши билан йуколиб кетади" Гайритабий куч хакидаги тасавурлар мавжуд булганлиги сабабли мифологияда дин элементлари бор, шунингдек, унда ахлокий карашлар хам инсоннинг вокеликка эстетик муносабати хам акс эттирилган.

Дунёкарашнинг тарихий шаклларида яна бири *диний дунёкараш* булиб, унинг асосий ва хал килувчи белгиси гайритабий кучларга ишониш, бутун олам, барча мавжудот инсоният дунёсининг худо томонидан яратилганлигини ва бошкарилишини эхтироф этиш, худога, рухларга сигинишдан иборатдир. Диний дунёкарашнинг узига хос хусусияти шундаки, у табий ва ижтимоий ходисалар мохиятини уларнинг узиде эмас, балки гайритабий сабаблар худонинг кудрати билан тушунилади. У хамма нарсада ва хар каерда илохий кучларнинг тахсири, мухажизавий куч бор деб писанда килади.

Дин ва диний дунёкарашнинг ижтимоий гнесеологик илдилари мавжуд. Диннинг ижтимоий илдизи синфий жамият бинобарин, хусусий мулкчилик, тенгсизлик, эксплуатациянинг пайдо булиши билан боглик булиб, булар синфий жамият кишисини ижтимоий кучларга ва узи яратган стихияли муносабатларга тобе килиб куйган. Диний гнесеологик илдизи эса ташки оламнинг кишилар

онгида нотугри, бузиб, мавхумлаштириб акс эттирилишидадир. Бунинг боиси шундаки, билиш жараёни гоят мураккаб, зиддиятли, куп кирралидир. Бунда асоссиз, сохта, диний тасаввурларнинг пайдо булиши эхтимали табиийдир. Инсон билиш жараёнида дунёни инхикос этишда буюм ва ходисаларнинг айрим жихатларини бурттириб, мутлаклаштириб юборади, бу хол эса вокелик-ни бузиб акс эттиришга олиб келади.

Дин ва дунёкараш хусусида суз борганда шуни айтиш керакки, мам-лакатимизда тургунлик йилларида атеистик тарғиботни кучайтириш никоби остида халк анҳаналарини зурлик билан барбод этилди, асрлар мобайнида амал килиб келган маросим ва урф одатлар таҳқиқланди, қанчадан-қанча масжид ва мадрасалар асоссиз равишда бузиб ташланди. Неча-неча минглаб жилдларни ташкил этган нодир китоблар шахсга сизгиниш ва катагон авж олган йилларда қуйдирилиб ташланди.

Хозирги пайтда утмишда руй берган куплаб хатоликларни тузатиш борасидаги ишлар амалга оширилмоқда, ижтимоий адолат тикланмоқда. *Фалсафий дунёкараш*нинг узига хос хусусияти шундан иборатки, у кишига табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишнинг умумий қонуниятлари ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга у инсонни қуршаб турган моддий оламнинг, материянинг объективлигини, унинг ҳеч қим томонидан яратилмаганлигини, бекор қилинмаслигини, абадийлигини уқтиради. Фалсафий дунёкараш дунёни ва унинг таракқиёт қонунларини билиш мумкинлигини, билиш эса мураккаб зиддиятли жараёндан иборатлигини таҳқиқлайди.

Мифологик ва диний дунёкарашлардан фарқли равишда фалсафий дунёкараш табиат ва инсоният жамияти таракқиётининг сабаблари ва мохиятини, узига хос хусусиятлари ва қонуниятларининг характери ва ҳаракатлантирувчи қучларини тугри, илмий асосда тушунтириб беради. Фалсафий дунёкараш таҳлим бериб айтадики, бутун мавжудот - органик ва ноорганик дунё ҳам, инсоният дунёси ҳам, усимликлар ва хайвонот дунёси ҳам доимо ҳаракатда, усиш, узгариш ва ривожланишдадир.

Фалсафий дунёкараш асосида кишилар объектив оламдаги нарса ва ходисалар, жараёнлар узидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий, муҳим ва асосий алоқадорликда, таҳсир ва акс таҳсирда эканлигини чуқур англаб оладилар.

Фалсафий дунёкарашнинг узига хос хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, у дунё кандай булса, уни шундайлигича, ҳеч кандай ўйдирмаларсиз, муболагаларсиз тушунтиради.

Фалсафий дунёкараш котиб колган эмас, балки доимий равишда уз-гартириб, ривожланиб, бойиб ва такомиллашиб борадиган дунёкарашдир. Табиатда, жамиятда буладиган узгаришлар туфайли биринчи навбатда табиий, техник тухтовсиз равиўда руй бериб турадиган муҳим узгаришлар натижасида кишиларнинг объектив олам ҳақидаги илмий билим ва тасаввурлари, хусусан фалсафий дунёкарашлари олдингига нисбатан анча ривожланади.

Фалсафий дунёкараш фақат назарий билиш жиҳатидангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дунёкараш амалиёт учун қулланмадир. Фалсафий дунёкараш табиат ва ижтимоий ҳаёт ходисаларини тушуниш учун ёрдам беради. Кишининг амалий фаолиятида тутадиган йули шу киши дунёкарашининг кандай эканлигига боғлиқ.

"**Ф а л с а ф а**" атамаси иккита грекча суз ("ф и л е о"- севаман ва "софия"-донолик) дан олинган булиб, "доноликни севаман" маъносини аңлатади. Унга бундай ном тасодифан берилган эмас. Фалсафа пайдо булиши биланок, кишилар фикрини банд этган турли туман саволларига жавоб кидиришга ҳаракат қилган. Хусусан бизни қуршаб олган дунё кандай пайдо булган ва ким томонидан яратилган? У кандай ривожланади? Онг материяга боғлиқми? деган саволлар шулар жумласидандир. Фалсафани кизиктирган саволларнинг хилма-хиллигини эҳтиборга олиб, греклар уни донолик фани ёки донишмандлик деб аташган.

Фалсафа, дастлабки кезларда ташки дунё, тафаккур ва билиш ҳақидаги ҳамма билимларни уз ичига олади. Шунинг учун ҳам у бир бутун таҳлимот қуринишида булади. Бу уша даврдаги илмий билиш даражасига мос келади. Фалсафани махсус билимлар билан бирлаштирилган қадимги даврга хос хусусиятларидир.

Ф а л с а ф а н и н г ф у н к ц и я с и бир хил булиб, унинг энг муҳим хусусияти кишиларда олам ҳақида бир бутун дунёкараш шакллантиришидадир. Шунингдек, фалсафа методологик характерга эга. Аниқ фан вакилларини билишни ва воқеликни узгартиришнинг энг умумий методологияси билан қуролланади.

Фалсафа гнесеологик функцияни ҳам бажаради, яҳни у теварак атрофдаги нарса ва ходисаларни билишнинг қонуниятларини

билишда объект ва субъект диалектикасини чамбарчас боглик холда очиб берадн.

Фалсафа шахснинг ижтимоий дунёкарашини шакллантиради.

Шу билан бирга у шахснинг жамият олдидаги ижтимоий жавобгарлик хисси уйғонади. Фалсафанинг мазкур хусусияти хозирги куннинг долзарб масалалари - ядро хавфининг олдини олиш, экологик ва бошка умумбашарий муаммоларини инсоният манфаатлари нуктаи назаридан хал этиш зарурияти туфайли чуқур ахамият касб этмокда. Бу хозирги шароитда фалсафада инсонпарварлик мохиятининг янада чуқурлашиб бораётганлигидан далолатдир.

Фалсафанинг гоаявий-сиёсий, тарбиявий функцияга эга эканлигини хам алохида эҳтиборга олиш лозим. Фалсафий тафаккур маданиятининг шаклланиши кишилар умумий маданиятининг мухим курсаткичидир.

Инсон тафаккурининг уни куршаб олган борликка муносабати фалсафа учун асосий масала булиб майдонга келиши тасодифий эмас. Чунки, дунёда бир-биридан фарк килувчи, лекин узаро узвий богланган моддийлик ва идеалликдан ташкари хеч нарса йук. Шунинг учун хам фалсафа олам тутрисида бирдан бир тулик тасаввур хосил килиши учун бу икки гурух ходисаларининг узаро муносабатини тахлил килмасдан бошка муаммоларга ута олмайди. Тафаккурнинг борликка булган узаро муносабатини хис килмасдан туриб олам тутрисида бир бутун фалсафий тасаввурга эга булиши мумкин эмас. Фалсафий назариялар ва уларни урганиш ундаги асосий масаланинг кандай хал килишига богликдир, чунки, фалсафадан бошка муаммоларнинг мохияти шу масаланинг кандай ечилишидан келиб чиқади.

Фалсафанинг асосий масаласини икки томонлама хал килмок лозим. Дунёнинг асосида нима етади, материями ёки онгми? Материя бирламчими ёки онгми? Бу масала унинг биринчи томонидир. Бу муаммо устида йирик тафаккур эгалари узок даврдан бери тортишиб келдилар. Бутун мавжудоднинг асоси материядир, материя бирламчи, онг иккиламчидир деб хисоблайдиган фалсафий тахлимот *материализм* деб аталади. Материализм нуктаи назарига, онг тафаккур материя хоссаси булиб, материя тараккиётининг муайян боскичида вужудга келади; онг, тафаккур юксак даражада тузилган материяга одам мяясига хос булиб, вокеликни акс эттиради. Онг, рух, тафаккур бирламчи, деб хисобловчилар эса идеалистлар деб аталади. Идеалистлар материяни

иккиламчи, хосила нарса, рухнинг, онгнинг самарасидир деб даҳо киладилар. Фалсафанинг ривожланиши тарихий материализм билан идеализмнинг курашларидир, шу билан бирга фалсафий гоёлар, кураш, синфлар курашини акс эттиради.

Бизни кураш олган дунёнинг асосини онг, гоёлар ташкил килади. Бошка ҳамма нарсалар уларнинг махсули ва хосиласидир, деб ҳисобловчи идеалистик карашлар фалсафа тарихида икки курунишда, икки шаклда намоён булади. Уларнинг биринчиси *объектив идеализм* булиб, унинг вакиллари рухий оламни, гоёлар дунёсини, оламий ақл-фаросатини бирламчи предметлар усимлик ва хайвонот олами эса гоёлар дунёсининг махсули сифатида кирганлар. Объектив идеалистлар бутун мавжудотнинг асоси онг, тафаккур деб ҳисоблайдилар-у, аммо, айрим кишиларнинг, субъектнинг онгини эмас, балки қандайдир мавҳум қисми онгни, "дунёвий рух"ни "мутлоқ гоё"ни бутун мавжудотнинг асоси деб биладилар. Объектив идеализмнинг йирик вакили булган Платон (421-341) нуктаи назарича, нарсалар дунёси "гоё"лар дунёсининг "соя"сидир. Немис идеалист файласуфи Гегель табиат ва жамият "дунёвий ақл", мутлоқ гоёнинг алоҳида курунишидир, деб таҳлим беради. Шундай қилиб, объектив идеализм "дунёвий рух", "оламий ақл" азалий ва доимий мавжуд булиб, улар борлик ва ундаги нарса ва ҳодисаларни ҳаммасини белгиловчи ибтидоидир деб ҳисоблайдилар.

Субъектив идеалистлар бутун мавжудотнинг асоси айрим кишининг, субъектнинг онгига боғлиқ деб ҳисоблайдилар. *Субъектив идеализм* га мувофиқ, нарсалар, жисмлар ва бутун дунё одам онгининг самарасидир, шу субъект гоёларининг ёки сезгиларининг йигиндисиدير. Инглиз файласуфи Ж. Беркли (1685-1753) немис файласуфи И.Г. Фихтер (1762-1814) субъектив идеализмнинг йирик намоёндалари булиб, улар субъектив идеализм фалсафасининг асосий қонун-қоидаларини ишлаб чиққанлар.

Фалсафа тарихида шундай оқимлар учрайдики, улар материализм ва идеализмдан бошқача, улардан, устун турадиган фалсафий система яратмокчи булганлар. Масалан, француз файласуфи Р.Декарт (1596-1650) ва унинг издошлари оламнинг асо сида бири-бирдан мустақил иккита моддий ва рухий субстанция етади, деб ҳисоблаганлар.

Бундай фалсафий оқим *дуализм* деб юритилади. Онгни материяда дуалистларга ажратиш пировард натижада идеализмга

олиб келади. Шунинг учун ҳам дуализм фалсафада учинчи йуналишни ташкил қила олмайди. Фалсафа асосий масаласининг иккинчи томони-инсон узини қуршаб олган дунёни ва унинг қонуниятларини билишга қодирми ёки йукми? деган масаладир. Аксарият файласуфлар бу саволга ҳа, дея жавоб берганлар. Шунга қарамадан айрим фалсафий оқим тарафдорлари инсоннинг дунё ҳодисаларини билиш мумкинлигини инкор этади. Бундай фалсафий оқим "агностицизм (а-йук, гностис-билиш)" деб юритилади. "Агностицизм" атамасини инглиз табиатшуноси Гексли жорий этган бўлиб, бу оқим вакиллари оламни билиш мумкинлигини инкор этадилар.

Илмий материализм агностицизмга қарама - қарши уларок, инсон узини қуршаб олган дунё ва унинг қонуниятларини билишга қодир дея ҳисоблайди.

Фалсафа жамият ҳаётида қатта урин тутади. Унинг ижтимоий ҳаётдаги ахамияти фан сифатидаги мохияти билан бирга мафқуравий жиҳати билан ҳам боғлиқ. Чунки фалсафа илмини урганиш ҳар бир кишига ижтимоий воқеликни англаб етиш, атроф - муҳитда содир бўлаётган социал ҳодисаларга нисбатан муносабат билдира олиш хусусиятларини шакллантириш имконини беради. Шунинг учун республикамиз Президенти И.А. Қаримов 2000 йил 6 апрелда Оксарой қароргоҳида файласуф олимлар олдига ҳам фалсафа фанини мустақиллик даври мазмуни ва мохияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни чуқур илмий таҳлил қилган ҳолда тадқиқ қилиб, миллий гоё ва миллий мафқураминини шакллантиришдаги родини қатта эканлигини алоҳида таъкидлаш билан бирга улкан вазифаларни ҳам бажариш лозимлигини уқтириб утди. Шундан қелиб чиққан ҳолда фалсафа фани жаҳон фалсафаси ютуқларини урганиш билан бирга миллий фалсафий фикр тараккиётидаги улмас вакилларимизнинг буюқ меросини ҳам урганиши ва бугунги ёш авлод онгига сингдиришда муайян вазифаларни адо этиши керак.

Мавзунини такрорлаш учун саволлар:

Дунёқараш нима?

Дунёқарашнинг тарихий типлари нималардан иборат?

Фалсафий дунёқарашнинг узига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Фалсафа фан сифатида нимани урганади?

1. *Фалсафа жамият ҳаётида қандай урин тутади?*
2. *Фалсафа ва бошқа фанларнинг узаро боғлиқлиги қандай?*

2- Маҳруза: Қадимги Шарқ халқларининг илк фалсафий қарашлари.

Р е ж а:

1. *Қадимги Шарқ халқларининг илк фалсафий қарашлари.*

2. *Минтақамиздаги илк фалсафий қарашлар.*

1. *Қадимги Шарқ халқларининг илк фалсафий қарашлари*

Таянч иборалар: *Дастлабки фалсафий қарашлар, Қадимги Миср мифологияси, Хиндистон фалсафаси, Чорвақа, Даосизм.*

Жаҳон маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган фалсафа фани, дунёдаги алоҳида бир халқ, элат ва миллатники эмас, балки турли давр ва шароитларда яшаган, яшаб келаётган барча халқларнинг, бутун инсониятнинг маҳнавий бойлиги, умумий ютуғи, башариятнинг асрлар жараёнида шаклланган, ривожланиб сайқал топиб келган ақл идрок ва тафаккурлари маҳсулидир. Фалсафа фани ривожланишига дунёдаги барча халқлар каби Шарқ халқлари ҳам узларининг бебаҳо улушларини қушганлар.

Қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва маданияти, илк снёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қараш ва тасаввурлари, уларнинг мазмун ва моҳияти ҳақида антик замон муаллифларининг асарларида, археологик манбаларида, халқ оғзаки ижодиёти, афсона, мифлар, дostonлар ва ривоятларда акс этган.

Д а с т л а б к и ф а л с а ф и й т а с а в в у р л а р Шарқнинг энг қадимги мамлакатларидан бири – **Б о б и л (В а в и л о н и я)** да эраמידан аввалги туртинчи минг йиллик бошларида пайдо булган. Шу даврдаёқ, одамларнинг дунёда руй бериб турадиган хилма-хил ходиса ва жараёнларга булган муносабатлари ва кизикишларини гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда булсада, узида акс эттирган фалсафий қарашлари намоён була бошлаган. Қадимги Бобил адабиётининг кузга қуринган машҳур асарларидан бири "Гилъгамеш ҳақидаги дoston" булиб, унда тупроқ, сув, ҳаво, иссиқлик инсон ҳаёти ва тирикчилигининг абадий манбаи эканлиги Гилъгамешнинг обихаёт кидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиий қонунлар асосида яшаши зарурлиги, ҳаёт ва

улим сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги хикоя килинган.

Гилъгамеш хакидаги Бобил афсонасида кадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка, улимни енгиб, мангу хаёт кечирिशга, абадий умр ато килувчи "обихаёт", усимлик турли хил мева ва маҳданларни излаб топиш хакидаги орзу-ниятлари уз ифодасини топган.

Адапа хакидаги дostonда эса инсониятнинг абадий хаёт тугрисидаги фикрлари, абадий яшашга булган интилишлари уз ифодасини топган. Унда "улган ва кайта тирилган" худоларга, жумладан Бобил худоси Мардукка нисбат берилган.

Инсон узини куршаб олган табиий мухит билан узаро алокадордир. У шу мухит, коинот хакида уйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ходиса ва жараёнларни коинот билан боглашга интилади, самовий "сир-асрорлар" хакида хаёл суради, фараз килади, хар хил эртактлар, ривоятлар, афсоналар тукийди. Бобилликларнинг Этапа хакидаги афсоналари ана шу заминда пайдо булган.

Этапа хакидаги афсона хам юкорида айтиб утилган дostonларда булгани каби, одамларнинг Куёш билан, Ой ва сайёралар билан кизикканлиги, самовий ходисаларни сир сабабларини билишга кизикиш-ларини, Бобил халкининг табиий ходисалар мохиятини, йилнинг фасл-ларга булиниб, узгариб туришини, йил давомида табиатда буладиган узга-ришлар боиси нимадан иборат эканлигини тушуниб олишга булган интилишларини, шунингдек, уларнинг дин ва ахлокка доир фалсафий карашларини илгари сурган асардир.

Кадимги бобилликларнинг ёмонлик билан яхшилик, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан кашшоклик, хурлик билан хурликнинг бир-бирига тубдан зид, карама-карши ва муросасизлиги хакидаги фалсафий гоьларни узида махлум даражада ифодалаган "Жафокаш авлиё хакида дoston" ва "Хужайиннинг кул билан сухбати" деган асарлари мавжудлигини хам айтиб утишга тутри келади. Эслатилган биринчи дostonда бахт ва бахтсизлик, адолат ва адолатсизлик тугрисида, уларнинг сабаблари, бартараф этиш йуллари хусусидаги дастлабки, фалсафий тасаввур ва гоьлар баён этилган. Кейинги асарда хужайин билан кул уртасидаги зиддият улар уртасидаги диалогдаги гоьт кучли сузларда ифода килинган. Асарда айтилишича, хар гал хужайиннинг истакларини уринли ва асосли килиб рад этишга важ топадиган кулдан кунгли совиган хужайин ниhoят: "Хуш энди нима яхши?" деб хитоб килади. Кул

дадиллик ва истехзо билан бундай жавоб беради: "Менинг калламни ҳам, сенинг каллангни ҳам узиб, дарёга ташлаш керак - энг яхшиси ана шу. Осмонга етиш даражасига юксак, бутун ерни коплаб олиш даражасида одам борми, ахир!" Жахли чикиб кетган хужайин дахшат билан кулга қараб: "Эй кул, мен сени улдиришни ва сени мендан олдин кетишга мажбур қилишни истайман" - дейди.

Лекин бунга жавобан кул хужайинни оғохлантириб: "Ҳақиқатни олганда, хужайиним, мендан кейин фақат уч кун умр қурадилар", - дейди.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши уртага қуйган талаблар ва инсон амалий фаолияти эҳтиёжлари асосида Бобилда табиат ходисалари мазмуни тушуниб олиш ва улардан турмушда фойдаланиш зарурияти табора қучайиб борган. Махсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини улчаш, ишчи қучлари сонини ҳисоблаб чиқиш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига олиб келган, вақтни ҳисоблаш зарурияти таквим пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу эса одамлардан астрономия соҳасида маълум билимларни талаб қилган. Бобилликлар Куёш соатини, Куёш курсаткичини ва куннинг 12 булакка бўлинишини азалдан билишган. Антик давр маълумотларига қура, Бобилда математика, арифметика, геометрия, астрономия билан бир қаторда тиббиёт, тарих ва филология, мусика, тасвирий санъат, астрология ҳам секин-аста қуртак ота бошлаган.

Қадимги Шарк халқларининг маданиятлари сингари Бобил халқи маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунё қараши ҳам асосан диний гоялар билан сугорилган. Одамларда диний эҳтикод қучли бўлган. Куёш, Ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлатларнинг, ҳукмдор ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёраларнинг вазиятига қараб "олдиндан айтиб бериш" қадимги Месопотамия ва Бобилда астрология номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эҳтиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, афсона ва ривоятлари наслдан-наслга утиб Шарқдаги қупгина халқларнинг маданий-маҳнавий таракқиётига, ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига узининг ижобий таъсирини қурсатган.

Миср маданияти жаҳон маданиятининг энг қадимгилари ҳисобланади. Қадимги Мисрда илк маданий ёдгорликлар, эраимиздан 4 минг йил илгари вужудга келган. Қадимги Шарк маданиятининг

бошка намуналари сингари Миср маданий Ёдгорликларининг эртак, ривоят, мадхия, дуо, дидактик асарлар, масал, эпос, ишкий лирика, хуллас, халк донишмандчилигининг бошка турларида ҳам уша даврдаги ижтимоий мухит, иктисодий ҳаёт, табобат, урф-одатлар, табиат ходисалари, диний, ахлокий, ҳуқуқий, фалсафий карашлар гарчи юзаки тарзда булсада, уз ифодасини топган. *Кадимги Миср мифологияси*да ҳамма нарса сувдан пайдо булган ва ҳамма нарсада хаво бор, дейлади. Шунинг учун ҳам, Мисрликлар сувни одамга озик-овкат берувчи дастлабки улуг нехмат, деб билганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси булиб куриган. Мисрликлар, хаёт сувдан бошланади, деб билиб, сувсиз хеч қандай хаёт булмаслигини куриб, сувни улугловчи канчадан-канча ривоят ва афсоналар тукиганлар. Улар Нил дарёсини илохийлаштирганлар, уни "одамларга хаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил" деб, улаглаганлар. Шунинг учун Мисрликлар мархумлар руҳига афсунлар укиб, унинг абадий яшашини тахминламокчи булганларида худога қуйидагича нола қилганлар: " сен улуг худога - Озирисга мархамат айлаганигда унга Нил келадиган булди, унинг учун яйловларда ут пайдо булди ва папирус усадиган булди. Худди шу сингари унга - мархумга ҳам мархамат айлагилки, у сенинг сувингдан бахраманд булсин, у сенинг оқар сувларингдан ича олсин!"

Мисрликлар узларининг дунёвий ва диний - фалсафий поэзияларида одамларни бу дунёни бутун ноз-нехматларидан тула бархаманд булиб яшашига, қувнок, шод-хуррам хаёт кечиришга, улим, охират хақида хадеб уйларвермасликка чақирган.

Мисрликларнинг илк фалсафий тасаввурлари хақида бир мунча маълумот берадиган манбалардан бири - " Насихатнома"да билимнинг хосияти хақида, билимдон кишининг кадр - киммати тугрисида айтиб утилган. "Агар сен билимдон одам булсанг, айганинг айтган, деганинг деган булади. Ёзиш уқишни чуқур эгаллаб, қунглингта махкам жо қилиб ол, ана шунда хар бир айтган гапинг ҳаммага манзур булади. Мирзони қандай лавозимга қуймасин, у ҳамма вақт китоб билан иш куради."

Кадимги Мисрликларнинг халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, диний мифологик асарларида табиат ходисалари ва табиат қучлари илохийлаш-тирилган. Усимлик ва дарахтларга топиниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд булган. "Хаёт осмон дарахти" тугрисидаги қадимги афсонада усимликлар рамзи булган дарахт

инсоннинг ер юзидаги хаёти учун зарурдир, деган фикр илгари сурилган. Мисрликларнинг табиатни, дунёни унинг узига асосланиб туриб тушунтириш учун қилган уринишлари ҳар ҳолда содда булса-да, уз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

Қадимги Мисрда фалсафий фикр куртакларининг шаклланиши ва ривожда табиатшунослик фанларининг пайдо булиши ҳам сабаб булган. Бундан бир неча минг йиллар илгари қадимги мисрликлар фалаккиёт соҳасида баҳзи бир билимларга эга булганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида сайёраларни юлдузлардан ажрата билганлар ва хатто, улар юлдузлар харитасини ҳам тузганлар.

Мисрликлар узларининг фалаккиётга оид билимлари асосида алоҳида таквим тузганлар. Таквим йили 12 ойга булинган, ҳар бир ой 30 кундан иборат булган, йил охирига эса яна 5 та байрам кунни қушилган. Шундай қилиб, бир йил жами 365 кун булган.

Қасалликларни келтириб чиқарган, авж олдириб, қучайтириб юборган сабабларни аниқлаш, уларнинг олдини олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга булган зарурият қадимги Мисрда тиббиёт фанини юзага келтирди. Қадимги мисрликлар қасалликларнинг жуда қуп турларидан, масалан, бош оғриги, дизентерия, сарик қасали, йутал, зикнафас, қон кетиш, бод, мохов, сувли темиртки ва бошқа ҳар хил қасалликлардан хабардор булганлар. Миср табиблари мияга, умуртка поғонасига алоҳида эҳтибор берганлар ва уларни қасалликлар уяси деб билиб, табиб бу ердаги қасалликларни топиб йукотиш керак, деб ҳисоблаганлар. Мисрликлар диагностика-ташхис соҳасида катта тажриба туплаганлар. Мисрда жаррохлик ва қуз қасалликларини даволаш анча ривожланган. Улар инсондаги юрак қон айланиш тизимининг қандай эканлигига боғлиқ эканлигини алоҳида таҳқиқлашган. Мисрда табибликнинг сири юрак ҳаракатини билишдан бошланади, томир бутун аҳзон баданга шундан тарқалади, деб ҳисоблашган.

Башарият тарихида қарийб биринчи цивилизация бешиги ҳисобланган *Хиндистон фалсафаси* узининг жуда қадимий ва бой тарихига эга. Хиндистонда эрамыздн уч минг йил аввал ерни суҳний сугориш тараққий этган, анҳорлар қазилган, қулолчилик, ёғочсозлик, туқимачилик, заргарлик ривожланган, ёғоч ва металдан жанг аравалари ясашган, пишиқ гиштдан қуп қаватли бинолар

курушган, юнг ва зигир толасидан матолар тайерлашган, мнс ва темирдан, калай ва кургошиндан курол-аслахалар яшашган.

Абу Райхон Берунийнинг "Хиндистон" номли асарида айтилишича, Хиндистонда эрамизнинг биринчи асрларидаек, тип, риёзиет, илми нужум, дин, кимё, музыка, поэзия, тарих, санҳат, фалсафа каби илмлар ривожланган.

Айникса, ноёб табиатга, сахий заминга, ажойиб хайвонот ва табобат оламига бой булган қадимий Хиндистонда фалсафа, бадий адабиёт утмиш даврлардан бошлаб вужудга келган ва ривожланган. "Рамайна", "Махобхорат", "Қалила ва Димна" каби машхур асарлар шулар жумласи-дандир.

Юксак ва нафосат мангу хикмат хазинаси булган ана шу асарларда хинд халқининг урф-одатлари ва анҳаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, дини ва тарихи, миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадий, фалсафий, диний қарашлари узининг ёркин ифодасини топган.

Ана шу нодир асарлар уз навбатида қадимги хинд фалсафасини урганиш ва уларда илғри сурилган илғор гоёлар, умуминсоний аҳамиятга эга булган қадриятларни билиб олишда илк манбалар булиб хизмат қилади.

Хинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, адолат, инсоф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий тотувлик, тутри сузликлик, ваҳдага вафо қилиш тутрисида, зулм ва зуравонликка, хиёнат ва риёкорликка, нафси бузуклик ва очкузликка, фитначилик ва қаллобликка, худбинлик ва мунофиқликка қарши қурашиш зарурлиги ҳақида жуда муҳим ва фойдали фалсафий гоёлар, хикматлар, ривоятлар, мақол ва нақллар баён этилганки, улар шакл-шубҳасиз, ҳам миллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга моликдир.

Хиндистоннинг эрамиздан олдинги биринчи минг йилликлардаги дастлабки фалсафасини урганишда қадимги хиндларнинг "Веда" деб атаган диний тупламлари ва иккита қатта эпик достони - "Рамайна" ва "Махобхорат" ҳамда Абу Райхон Берунийнинг "Хиндистон" асари муҳим аҳамиятга эгадир.

"Хиндистоннинг "Веда" деб аталадиган муқаддас китобининг маҳноси билмаган нарсани билишдир. Хиндлар "Веда" китобини, олий тангрининг Бароҳим оғзидан айтилган сузи, дейдилар."

"Веда" китоби Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўрт қатта булимдан иборат. Тўрт булимдан ҳар

бирининг узига хос укиш йули бор. Мазкур булимларнинг хар бирида муайян бир фалсафий гоя илгари сурилган.

"Веда" хинд халкининг дини, афсоналари, урф-одатлари, поэзияси, илк фалсафий тасаввур ва билимларини урганиш учун айниқса куп материал беради.

"Веда"да борлик, фазо, вақт, дунёнинг пайдо булиши; инсон ҳаётининг табиий асослари, табиат ва жамият уртасидаги алоқадорлик, илохий кучлар ҳақида фикр юритилади. "Веда китоби яхши ишларга тарғиб қилишни, ёмон ишлардан қайтаришни, амалларнинг чегарасини аниқ курсатиб қизиқтиришни, яхши муқофот ва ёмон жазоларни баён қилади. "Веда"нинг куп қисми турли дуо-ғасбхлар ва олов учун қилинадиган турли қурбонликлар устидаги сузлардан иборатдир. Бу қурбонлик турлари санаб булмайдиган даражада куп ва (қоидалари) қийиндир."

"Веда" китобини ташкил этган булимларининг энг қадимийси Ригведада, хиндларнинг худолари булган парилар тугрисидаги афсоналар билан бир қаторда дунёдаги хар бир нарса табиий равишда пайдо булган, деган гоялар бор. Ригведадаги дунё сувдан яратилган, деган фикр эҳтиборга сазовордир.

Қадимги Хиндистон дини ва фалсафасида сувнинг муқаддаслаш-тирилиши, уни дунёни ташкил этган унсурлардан бири сифатида қаралиши, бу ҳақда "Веда" ва Ригведада алоҳида эҳтибор берилганлиги бежиз эмас, албатта. "Аммо хиндлар фикрича, - дейилади Абу Райхон Берунийнинг "Хиндистон" асарида, - яратилган нарсаларнинг олдингиси сувдир. Чунки, улар " тузонга айланган ҳамма нарса сув билан бирикади, ҳамма унадиган нарса сув билан униб чиқади ва ҳамма жон эгаси сув билан тирик туради. Сув санҳат эгаси, бирон моддадан маҳлум бир нарса ишлатмоқчи булганида унга сув восита булади", дейилади."

"Веда" да борликни бош манбаи, моддий ибтидоси деб ҳисобланган сув, олов, ҳаво, ёруғлик, тупроқ ҳамда озик-овқат, фазо, вақт ҳақидаги, шунингдек, оламнинг тузилиши ва уни бошқарувчи қонунлар, инсон билимининг манбалари ва турлари, инсоннинг ижтимоий мажбурият-лари каби қатор фалсафий масалалари ёритилган. Унда таҳқидланишича, тана жоннинг қобиги булиб, жон эса - дунёвий рухнинг бир булагидир. "Веда"лар шу тарика бутун қадимий хинд фалсафасининг кейинги

тараккиёти учун замин булиб хизмат килгнлиги, ва шароит яратиб берганлиги туфайли алохида ахамият ва илмий кимматга эгадир.

Эрамызгача булган VIII-VII асрларда Хиндистонда *Локаята* (факат шу локани тан олувчи кишиларни карашлари) фалсафий тахлимоти шакллана бошлайди. Бу тахлимот асосчиси Брихаспати ва унинг издошлари ердан бошка тарзда хаётнинг булиши мумкин эмас, деган фикрни олга сурдилар.

Чорвака номи билан аталадиган кадимий хинд фалсафий окими тараккиётлари, дунёни, табиат ходисаларини кандай булса ушандай тушунтирмок керак, деган талабни илгари сурган эдилар. Улар нуктан назарича, бутун олам олов, сув, хаво, тупрок йигиндисидан иборат, инсон хам ана шу турт унсур бирикмасидан ташкил топган.

Чорвакалар дунёни хеч ким яратган эмас, балки унинг заминида моддий элементлар бирикиши ётади, деб хисоблайдилар. Улар "утни ким иссиқ хароратли килди, сувни ким совук килди?" - деган савол бериб, "буларни хаммасини шу ходисаларнинг узидан кидириш керак, деб жавоб кайтардилар.

Хитойдаги дастлабки фалсафий тахлимотлар да дунё абдий ва беш унсур - олов, сув, ер, дарахт ва металлдан ташкил топган деб, уктирилади.

Эрамыздан олдин VII-VI асрларда Хитойда дао конунига биноан харакат килувчи пи элементнинг мавжудлиги хакида фикр юргизилган. Хитой мутафаккирлари фикрича, табиат ходисалари ци деган моддий зарралардан таркиб копиб, дао деган объектив табиий конуниятга буйсунади. Хитойликларнинг табиат ходисалари конуниятли асосда тараккий килади, деган тасаввурлари, дунё моддийдир, деган тахлимотига богликдир. Дао хакидги тахлимот фалсафадаги конун тушунчасини хосил килишдаги дастлабки уршишдир.

"*Даосизм*" сузининг узи "*дао*" сузидан келиб чиккан булиб, "*йул*", "тараккиёт", "дунё негизи" деган махнони билдиради. Даосизмнинг асосчиси Лао-ци булиб, у дунё абдий харакат ва узгаришда булади, деб хисоблаган. Масалан, Лао-ци бу хақда бундай деган:

"Улуг дао хамма ёкка караб окади. У унга хам, сулга хам ейилган. У туфайли жами мавжудот хамиша узгаришда булиб бир жойда тухтаб колмайди."

Даосизмда дунёда карама-каршиликларнинг бир-бирига боглик-лиги амал қилади, табиат ходисалари уз-узига зид ҳолатда айланиб ривожла-нади, деган фикр юритилади. Таҳқидланишича, гузаллик ва хунуклик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик ва йуклик, узун билан қисқалик бир-бирини тугдиради; бирин-кетин келади, бир-бирига боглик булади, табиатдаги барча мавжудот, барча ходисалар карама-каршиликларни уз нига олади.

Даосизм вакиллари билишда хиссий ва мантикий жиҳатларнинг мав-жудлиги масаласини уртага қуйиб, билишда хиссийёт ва амалиётнинг ҳамиятини камситиб, аклини бурттириб юборганлар.

Милоддан аввалги V - III асрларда вужудга келган *к о н ф у ц и йчилик* қадимги Хитойда кенг тарқалган фалсафий таҳлимотлардан булиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Хитой мутафаккири Конфуций милоддан олдинги 551 - 479 йилларда яшагн. Конфуций таҳлимотига кура, одамларнинг ҳаммаси тугма хусусиятлариг кура бир-бирларига яқиндир. Тугилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларига кура, улар бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Конфуций, агар подшо осмон ва денгиз каби улугвор булса, халк уни ҳурматлайди, унинг айтганларига кулоқ солади ва унинг ишларига хай-рихоҳлик қилади деб, подшони илохийлаштиради. У тугридан-тугри, император - Осмоннинг угли, унинг ердаги куруниши - осмоннинг жонли тимсолидир. Ер шаридаги курукликнинг маркази Осмон углидир. Хар қайси халк уз чегарасида бир князга итоат қилади. Осмон угли амрини осмондан олади, тобе князларга эса буйрукни Осмон углидан оладилар, дейди.

Айтиб утилганларнинг ҳаммаси Бобил, Миср, Хиндистон, Хитой сингари қадимги Шарқ мамлакатлари ва бошка давлатларда пайдо булган ва ривожлана бошлаган, дастлабки фалсафий билим ва тасавурларнинг илдизлари, бошлангич асослари жаҳон халқлари тарихи ва маданиятининг узок утмишига бориб такалишини курсатиб ва исботлаб турибди.

Мавзунни такрорлаш учун саволлар:

- 1. Илк фалсафий қарашлар Қадимги Шарқ мамлакатларида қачон ва қандай пайдо булган?*
- 2. Қадимги Миср ва Бобилдаги илк фалсафий қарашлар қандай хусусиятларга эга?*

3. *Кадимги Хинд фалсафаси ва ундаги фалсафий окимлар қандай булган?*
4. *Кадимги Хитой фалсафасига қандай хусусиятлар хос?*

3-Маҳруза: Марказий Осиё мутафаккирларининг табиий - илмий ва фалсафий қарашлари

Р е ж а :

1. *Ривожланган феодализм даврида Марказий Осиёда илм - фан ва маданият ривож.*
2. *Урта асрларда Марказий осиеда табиий - илмий ва фалсафий қарашлар ривож.* (А. Фаргоний, Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино)
3. *Урта асрларда диний фалсафий қарашлар ривож.*
4. *Сунгги феодализм даврида Марказий Осиёда табиий - илмий ва ижтимоий - фалсафий фикрлар ривож* (А.Навоий, Улугбек, Бобур ва бошқ.)

1. Ривожланган феодализм даврида Марказий Осиёда илм - фан ва маданият ривож.

Таянч тушунча ва иборалар: *Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий фалсафаси, Ахмад ибн Мухаммад ал - Фаргоний фалсафий қарашлари, Фаробий фалсафаси, Беруний фалсафаси, Ибн Сино фалсафаси, Тасаввуф фалсафаси, Ясавия тариқати, Накибандия тариқати, Хадис илми, Навоийнинг фалсафий қарашлари, Улугбек-нинг табиий илмий қарашлари, Бобурнинг ижтимоий сиёсий қарашлари.*

Марказий Осиёлик мутафаккир Яқин ва Урта Шарк мамлакатларида илм-фан ва маданиятнинг, узига хос фалсафанинг равақ топишида катта ролъ уйнаганлар.

Араблар истилосидан кейин Марказий Осиёда муҳим ижтимоий сиёсий ва маданий узгаришлар руи берди: юз йилдан ортиқроқ давом этган араблар истибдодига қарши олиб борилган кураш натижасида миллий давлатчилик асослари яратилди. Исмоил Сомоний янги сулолага асос солди. Бу эса Мовароуннаҳр заминида илм - фан ва маданиятнинг равақ топиши, турли мамлакатлар билан савдо иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланиши, турли халқларнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида яқинлик ва узаро таъсирнинг вужудга келиши учун қулай имкониятлар яратди. VIII-XIII асрларда илм-фан ва маданият

марказлари булган Богдод, Дамашк, Самарканд, Бухоро, Газна, Хива сингари шаҳарларнинг маданий – иқтисодий алоқалари кучайди. Мовароуннаҳрда марказлашган давлатнинг қарор топиши билан Кадимиги Греция ва Рим фалсафий меросини урганиш ва уни кенг оммалаштириш учун қулай шароит вужудга келди.

Гарчи ислом фалсафаси Европа дунёқарашини инкор этса ҳам, давлатлараро алоқаларнинг кенгайишига ва антик дунё фалсафасининг Урта Осиёга кириб келишига тускинлик қилмади:

“Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл – идрок билан маҳнавий жасоратни, диний дунёқараш билан комусий билимдонликни узида мужассам этган буюк арбоблар куп булган.

Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баховуддин Накшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал – Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Захириддин Бобур ва бошқа куплаб буюк аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришда улкан хисса қушдилар, халқимизнинг миллий ифтихори булиб қолдилар. Уларнинг номлари, жaxon цивилизациясига тараккиётига қушган буюк хиссалари хозирги кунга бутун дунёга маҳлум” (Каримов И.А. “Ўзбекистон ХХI аср бусағасида...”, Т, 1997, 140-бет).

2. *Урта асрларда Марказий осийда табиий - илмий ва фалсафий қарашлар ривожси. (А. Фаргоний, Ал-Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино)*

Таянч тушунча ва иборалар: *Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий фалсафаси, Аҳмад ибн Мухаммад ал – Фаргоний фалсафий қарашлари, Фаробий фалсафаси, Беруний фалсафаси, Ибн Сино фалсафаси, Тасаввуф фалсафаси, Яссавия тариқати, Нақшбандия тариқати, Хадис илми.*

Яқин ва Урта Шарқда илм-фан ва маданият равнакига улкан хисса қушган комусий олимлардан бири *Мухаммад ибн Мусо ал – Хоразмий* булиб, у 782 йили Хоразмда дунёга келди. Жаҳонга машхур булган бу улуг аллома ҳақли равишда алжабр – алгебра фанининг асосчиси ҳисобланади. У Марв шаҳридаги фаолияти даврида табиий илмий фанлар (математика, астрономия, тарих) билан шугулланди. Хоразмийнинг илмий фалсафий дунёқарашини шаклланишида уша давр хусусиятлари ва талаблари муайян ролъ уйнаган.

Маҳлумки, Хоразм араблар истилоси ва араб халифалиги ҳукмронлиги урнатилишига қадар ривожланган кишлоқ ҳужалик ишлаб чиқаришига эга булган уз ёзуви, илм фани тараккий этган

маданиятли мамлакат булган. Эрамининг V асридаёк Хоразмда феодал давлати ташкил топган. Мусо Ал-Хоразмийнинг илмий фалсафий ижоди халифаликнинг инкирозга юз угириш даврига тугри келади.. Бу холат унинг фалсафий карашларида хам уз аксини топди.

Аббосийлар сулоласига мансуб булган араб халифаси Хорун ар-Рашид ва унинг угли Махмун илм-фан ва хур фикрликнинг равнак топишига алохида эхтибор берганлар. Уларнинг бевосита хомийлигида Богдодда уша даврнинг узига хос фанлар академияси – Байт ал-хикма (Донишмандлар уйи) ташкил этилган булиб, у ерда олимларнинг илмий-ижодий фаолият билан муваффакиятли шугулланишлари учун барча шарт-шароитлар яратилган эди. Махрифатпарвар аббосийлар, айникса, халифа Махмун халифаликнинг турли улкаларидаги истехдодли олимларни Байт ал-хикмага жалб этишга алохида этибор берган. Ана шу илм фан учогига таклиф этилган олимлар орасида Урта Осиёлик улуг аллома Мусо ал-Хоразмий хам бор эди. Халифа Махмун унга алохида эхтибор ва хурмат билан муносабатда булган. Унга Байт ул-хикмадаги бой кутубхона ва расадхонага рахбарлик килишни топширган. Ана шундай мухитда Хоразмий кизгин ижодий иш билан банд булди ва узининг улмас илмий фалсафий асарларини яратди. Халифаликнинг барча таникли олимлари ана шу “Донишмандлар уйи ”га йигилган булиб, улар фаннинг турли сохалари буйича тадқиқотлар олиб борганлар. Хоразмий узининг математика, алгебра, геометрия, география, астрономия, тарих фанларига оид 15 дан ортик асарларини шу ерда яратди.

Хоразмийнинг алгебра ва геометрияга багишланган асарларидаги хисоблаш системаси, тенгламаларнинг алжабрий тушунчалари хакидаги фикрлари оламни тушуниш ва уни фалсафий идрок этишда мутлако янгича карашларнинг пайдо булишига олиб келади.

Хоразмийнинг астрономияга оид гоялари унинг “Ал-Хоразмий жадвали” асарида баён этилган. Махлумки бу даврларда Хиндистон, Эрон ва араб мамлакатларида астрономия фани кенг ривожланган эди. Хоразмий ана шу фан сохасида эришилган юутуклардан фойдаланиб, юлдузлар жадвалини яратди. Бизга ана шу асарнинг 1126 йили лотин тилига угирилган нусхаси етиб келган. Кейинчалик буюк аллома Абу Райхон Беруний ал-Хоразмийнинг ана шу асарининг илмий тахлилига багишлаб учта йирик асар яратди. Уларда уз ватандошининг илмий-фалсафий гояларини

химоя килди. Куплаб илмий ўархларга караганда, Хоразмий уз асарида хиндларнинг астрономик жадвалларидан, грек астрономи Птолемейнинг асарларидан фойдаланган. Шу билан бирга у Дамашк расадхонасида олиб борган кузатишлари маълумотларидан ҳам фойдаланган.

Хоразмийнинг астрономияга оид асари кириш, 37 булим ва 116 бобдан иборат булган. Хоразмий оламнинг тузилишини геоцентрик назария асосида, яъни олам марказида Ер туради, бошқа планеталар унинг атрофида айланади, деб тушунтирди. Агар ислом дини хукмрон булган даврни назарда тутсак, бундай гоёлар фандаги катта жасорат эканлигига амин булаемиз.

Хоразмий бу асарида ислом илоҳиёти гоёларига зид равишда турли хилдаги йил таквим (календар)ларнинг узига хос хусусиятлари, планеталар харакати, Куёш ва Ойнинг тутилиши ҳамда астрологиянинг астрономик масалаларини ёритди. Айниқса, асардаги юлдузларнинг жойлашишига оид жадваллар астрономия фани тарихида муҳим кимматга эгадир. Улуг олимнинг астрономия соҳасидаги асарлари оламнинг тузилиши, харакати, турли планеталарнинг узаро муносабатлари масалаларини тушунтиришда катта аҳамиятга эга булиб, мазкур фан таракқиётида муҳим ролъ уйнади.

Хоразмий каламига география ва геодезия (хариташунослик) сингари фанларга оид асарлар ҳам мавжуд булиб, ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, у мусулмон Шарқида ана шу соҳаларнинг асосчиси булди. Хоразмий қадимги грек олими Птолемейнинг “География” асаридан ижодий фойдаланди, уни янги принцип ва усуллар билан бойитди. Ер шари катта кими аҳолисининг жойлашиши, иқлим ва шарт шароитлари ҳақида кимматли маълумотлар берди. У узининг “География” ноли асарида жуда катта территориядаги шаҳарлар, денгизлар, дарё ва қуллаarning жойлашиши ҳақида маълумот берди. Унга фақат шарқ мамлакатлари ҳақида эмас, балки Урта ер денгизи, Урта аср Европаси ҳамда жанубий Россия геолграфияси ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Хоразмий географик харитани турли жойларнинг иқлим шароитига қараб тузди. Ана шундай иқлим зоналарига 537 жой киритилди, 209 та тоғни, денгиз ва оролларни илмий тавсифлаб берди. Хоразмийнинг “География” асари буюк географик кашфиётлар даврида, айниқса, Х. Колумб кашфиётлари даврида катта аҳамият қасб этган.

Хоразмийнинг илмий билимларни ривожлантириш ва системалаштиришга алоҳида эҳтибор берган. Унинг фикрича, илмий билим ва тадқиқотлар уз тарихига эга бўлиб, ривожланиб боради. Эришилган илмий ютуқлар авлоддан авлодга утиб, муттасил қупайиб боради. Бизнинг борлик ҳақидаги билимларимизни бойитади. Фан табиат сирларини урганиш ва очишга қаратилган булмоги керак.

Хоразмий илм-фан кишиларига катта ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлди. Уларнинг вазифалари хилма-хил эканлигини курсатди. Унинг фикрича, олимларнинг бир қисми фан сирларини кашф этади, эришилган ютуқларни келгуси авлодга мерос қилиб қолдиради. Олимларнинг иккинчи қисми эришилган илмий ютуқларни тушунтиради, изоҳлайди, шарҳлайди, уларни тулдиради ва кенг оммалаштиради. Ниҳоят, олимларнинг учинчи қисми утмишдаги олимлар йул қуйган хато ва камчиликларни аниқлаб, уларни тузатиб, шу асосда илмий анҳаналарни давом эттирадилар. Хоразмийнинг бундай қарашларида илмий билиш босқичлари, илмий фаолиятнинг қуп қиррали ва машаққатли характери гоят тушунарли тарзда баён этилган.

Шу нарса эҳтиборга лойикки, Хоразмий ҳар бир асарида уз тадқиқот-ларининг амалий аҳамиятини қайта-қайта таҳқидлайди. Чунончи, алгебра ва ҳисоблаш масалаларига бағишланган қисқача тупламнинг амалий аҳамияти ҳақида тухталиб, у кишиларнинг ҳаётий фаолияти ва қундалиқ иш юритишлари учун хизмат қилади, деб ёзди. Хоразмий фақат табиат сирларини билиб олгандан сунгина амалий вазифаларни ҳал этиш мумкин, деб ҳисоблади. Бундай ҳулосаларнинг фалсафий моҳияти шундаки, у табиатдаги жараёнлар инсон ақли ва иродасига боғлиқдир, фан ана шу жараёнларни урганди, деб тушунтирди.

Хоразмий узининг астрономияга оид жадвалида планеталарнинг мав-жудлиги ва ҳаракатини инсондан ташқарида ва мустақил деб тушунтирди.

Арифметик жараёнларни таҳлил қилар экан, сонлар уртасидаги муносабатлар ва арифметик амаллар табиатда объектив равишда мавжуд бўлган нарсаларнинг миқдорий муносабатини ақс эттиради, деб ёзди. Хоразмий ана шу муносабатлар асосига қандайдир бўлинмас бошланғич асосни - бир рақамини олди. Унинг фикрича бир барча сонларнинг асосини ташқил этади. Агар бир булмаганида эди "икки" ёки "уч" дейиш ҳам мумкин эмас эди. Демак, Хоразмий

табиатдаги нарса ва ходисаларнинг объектив мавжудлигини эҳтироф этган ва уларни мустакил борлик сифатида тушунтирган. Бундай илгор гоялар ислом дини жамиятнинг ягона мафкураси ва сиёсати даражасига кутарилган бир даврда айtilган эди. Бирок кейинчалик ислом илоҳиётчилари Хоразмий томонидан илгари сурилган ибтидо – бир раками хақидаги гояни мутлаклаштириб, ундан илоҳий фикрларни исботлаш учун фойдалан-дилар.

Ал- Хоразмий яшаган ва ижод қилган даврда илмий билиш ва илмий маҳдумотлар туплашда тавсифлаш усулини куллаш, яҳни кузатилган факт ва ходисаларни қайд этиш кснг ёйилган эди. Бу усул уша давр табиий-илмий фанларнинг ривожланишида катта аҳмиятга эга булди.

Хоразмийнинг алгебра (алжабр) га оид асарлари уша даврдаёқ бутун Европага катта шухрат қозонди, лотин тилга таржима қилинди, куп асарлар давомида асосийуқв кулланмаси булиб хизмат қилди. Америкалик таникли олим Д. Сартон узининг “Фан тарихига кириш” номли асарида Мусо ал-Хоразмийнинг фан тараққиётидаги буюк хиссасини юқори баҳолаб, уни уз даврининг буюк математиги, баҳзи шарт шароитларни хисобга олганда, барча даврларнинг буюк даҳоларидан бири, деб таҳрифлайди.

Урта асрларнинг буюк олимлари учун, айниқса, Хоразмий ижодиёти учун комусий билимдонлик хос булиб, у фаннинг жуда куп соҳаларида самарали изланишлар олиб борди. Бу, албатта, уша давр илм – фанининг табиат, атроф-мухит ва ижтимоий ходисаларни урганиш борасида олиб борган изланишлари урта аср Шарқида илгор табиий-илмий ва фалсафий фанларнинг бундан кейинги раvникига катта таҳсир қуратди.

Ахмад ибн Мухаммад ал-Фаргоний IX асрда араб халифалари Хорун ар-Рашид ва унинг угли Маҳмун томонидан Богдод шаҳрида ташқил этилган “Байт ал-хикма” да Мусо ал- Хоразмий билан илмий ижодий иш олиб борган ва уз асарлари билан жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига салмокли хисса қушган буюк олим ва мутафакқирдир.

Комусий билим соҳиби булган Ахмад Фаргоний айнтиқса математика ва астрономия соҳасида улмас асрлар яратди. У оламнинг илдмий манзарасини янгича идрок этди. Гарчи Птолемей (II асрдан то Коперник (XIII асргача) Ер бутун коинотнинг маркази, барча планеталар унинг атрофида айланиб туради, деган илмий гоя – геоцентризм назарияси устунлик қилиб қелган булса

хам, Ахмад Фаргоний уз илмий таджикотларида бунга шубха билдирди. У Ер энг кичик юдуздан ҳам кичикроқдир ва бунга асос сифатида Ер радиуси осмон радиусларидан анча озлигини курсатди. Ахмад Фаргоний биринчи булиб Ер меридианининг узунлиги 40 минг 800 км. эканлигини аниқлади. Унинг илмий жасоратига Абу Райхон Беруний юксак баҳо берган эди.

Ахмад Фаргоний геоцентрик назария тула ҳукмрон булган бир шароитда Ер эмас, Куёш бутун коинотнинг марказидир, деган хулосага кела бошлаган, уз илмий асарлари билан геоцентрик назариянинг узил-кесил қарор топиши учун замин хозирлаган эди.

Ахмад Фаргоний яшаган даврнинг фалакиёт илми бутун коинотни 8 қисмга – Куёш, Ой, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн ва 1022 та юлдуз сферасига ажратар эди. Ахмад Фаргоний илми нужум (астрономия) тарихида биринчи булиб ана шу сфералар радиусларини аниқлади. Шунингдек, у экватор билан эклиптика текисликлари ҳосил қиладиган доимий бурчак 23 даража 35 минут эканлигини исботлади. (*к.: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан.Т., 1995, 33-34бет*).

Маҳлумки Птолемей Куёш, Ой, Ер оралигидаги масофани аниқлаган эди. Ахмад Фаргоний бунга планеталар ва юлдузлар масофасини ҳам қушди. У Ой ва Куёш тутилишларини ҳам тадқиқ этди, натижада астрономия келгусида руй бериши мумкин булган воқеаларни айтишга имкон берувчи илмга айлана бошлади. Ахмад Фаргоний Ер экваторида Куёш икки марта зенитда булишини, осмон қутблари горизонт текислигида ётишлигини исботлаб берди.

Ахмад Фаргоний олиб борган илмий қузатиш ва тадқиқотлар ушу даврдаёқ амалий касб эта бошлаган. У Нил дарёсининг гидриометероло-гик табиатини урганишга имкон берувчи нилометр барпо этди. Бу ноёб иншоот хозиргача сақланиб қолган булиб, Миср Араб Республикаси давлати томонидан тарихий ёдгорлик сифатида сақланиб келинмоқда.

Ахмад Фаргоний замондошларига ер майдони етти иқлимга булиниши яхўи маҳлум эди. Мусо ал-Хоразмий Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкентни бешинчи иқлимга киритди. Бу иқлим иккинчи иқлимдан аввало географик кенгликлар билан чегаралаганлиги туфайли жой хароратини ҳам ифодалаган. Ахмад Фаргоний хар бир иқлимдаги қундуз узунлиги, унинг узғариш қонуниятлари ва осмон қутбининг балоңдлигини аниқлади.

Ахмад Фаргоний томонидан илмий асосланган иклим тушунчаси кейинчалик Европа олимлари томонидан эхтироф этилди. Кейинги аср-ларда иклим тушунчаси урнига тропик, субтропик, экваториал, арктика, антрактида, кутблар, совуклик кутби сингари тушунчалар вужудга келган булса ҳам, Ахмад Фаргоний томонидан асос қилиб олинган қондалар Ян-ғича ахамият ва мазмун қасб этилди.

Ахмад Фаргонийнинг “Китоб фи усул илм ан-нужум” (“Юлдузлар илмининг усули тугрисида китоб”) асари унғша оламшумул шухрат келтирди. Бу асар қуп асрлар давомида астрономия буйича қомус вазиқасини бақариб келди.. Асарининг 1145 йили Ионна Севил, 1175 йили Херард Кремон томонидан лотин тилига тарқима қилиниши, 1493, 1533, 1537, 1590 йилларда Европанинг жуда қуплаб мамлақатларида нашр қилиниши ҳам жақон илмий жамоатчилиги томонидан Ахмад Фаргоний хизматиларининг эхтироф этилиши ва муносиб бақоланиши эди.

Ахмад Фаргонийнинг “Ал Фаргоний жадваллари”, “Ой Ернинг устида ва остида булғанида вақтни аниқлаш рисоласи”, “Устурлобни қуллаш қондалари ҳақида китоб”, “Етти иклим китоби”, “Устурлоб ясаш ҳақида китоб” асарлари Хиндистон, Миср, Германия, Франция сингари мамлақатларнинг муқтабар қутубқоналари олтин фондида сақланмоқда.

Ахмад Фаргоний илмий асарларининг XII асрлардаёқ араб тилидан лотин тилига тарқима қилиниши ва Европада кенг ёйилиши Уйғониш даври тонғида алоқида ахамият қасб этди. Жақон илмий жамоатчилиги унинг асарларини қатта қизиқиш билан урган бошладилар ва унинг асарларидан астрономия буйича муқим қуллаш сифатида фойдаланди-лар. Европалиқлар Ахмад Фаргонийни “АлЪфраганус” днб улуглайдилар. XVI аср италЪян уйғониш даврининг машқур шоири Данте узининг “Илохий қомедия” асарида Ахмад Фаргонийнинг илмий-фалсафий қараўларини тараннум этган ва уни жақоннинг буюқ дақолари қаторига қуйган эди.

Миллий мустанқиллик шароқати билан буюқ аждодларимизнинг жақон илм-фани ва маданияти ҳазинасидан муносиб урий олган асарларини урганиш, уларнинг дақосидан бақраманд булиш улар билан фақрланиш имқониға эға булаёпмиз. 1998 йили ЮНЕСКО Халқаро ташқилотининг ташаббуси ва республиқамиз ҳуқумати қарори билан буюқ ватандошимиз Ахмад ал-Фаргоний таваллудини

нинг 1200 йиллик юбилейининг мамлакатимизда ва бутун жаҳонда кенг нишонланиши ҳам улуг олимнинг гоялари ва илгор қарашлари барҳаётлигидан ва инсонпарварлик руҳи билан сугорилганлигидан далолатдир.

Урта асрларда Марказий Осиё фалсафаси тараккиётида чуқур из қолдирган буюк файласуф мутафаккирлардан бири *Фаробий*дир.

Фаробий яшаган ва ижод этган даврда Урта Осиё узок давом этган босқинчилик урушларидан кейин арабларга буйсундирилган ва халифалик таркибига кирган эди. Ислом дини IX асрда Фароб вилояти жойлашган Сирдарё қирғоқларигача тарқалган бўлиб, Фаробдн Ши-молда хали мусулмон динининг қабул қилмаган қучманчи туркий халқлар яшаганлар. Тарихий маълумотларга қура Фаргона ва Шош турқлари қадимги узбекларнинг арабларга қарши қузғолонларида актив иштирок этганлар. Манбаларнинг қурсатишича озодлик учун қураш Фаробий даврида ҳам анча қучли бўлган. Бу шубҳасиз булажак олим дунёқарашига таҳсир қурсатади.

Иккинчи томондан бу даврда Урта Осиёда халифалиқдан ажралган мустақил феодал давлат Сомонийлар давлати жижатдан қелди. Бу давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан қуллаган Бухоро шаҳри бўлган. Уша даврдаги араб халифалиқининг йирик маданий маркази Бағдод араб тилидаги маданиятнинг табиий илмий тафакқур ҳамда ижтимоий фалсафий таҳлимотлар қивожининг марказларидан бири бўлиб қолди. Бу даврга қелиб Бағдод грек фани ва маданияти ниҳоятда қенг ейилди. Бу ерга халифалиқнинг турли қечқаларидан қан ва маданият намоеңдалари оқиб қела бошлади. Хорун ар Рашид, айниқса Ал-Маҳмун халифалиғи даврида қан ва ижтимоий тафакқурининг қивоқланиши учун қулай шароитлар яратилди.

I. Абу Наср Мухаммад ибн Тархон Фаробий таҳминан 870 йилда Сирдарё буйидаги Фароб қишлоғида туғилди. У туркий қабиладан қелиб қикқан, шунинг учун баҳзи адабиётларда уни ат Туркий деб ҳам атайдилар. Унинг отаси қамокқона соққиси бўлган. У бошланғич маҳ-лумотни она юртида олади. Кейинчалик уз қилимини ошириш учун Бағ-додга қелиши билан турли қанлар ва тилларни урғана бошлайди, Фаробий илм билан шугулланишга қадар қози бўлган. Кейинчалик бу ишни ташлаб факат илм билан шугулланган.

Форобийнинг Багдодда яшаган даври 909-930 йилларга тугри келади. Кейин бошка шаҳарларда яшаган. 941 йилда эса Дамашкка келган. Шаҳар чеккасидаги богда каровул булиб ишлаб, кечалари илм билан шуғулланган. "Фозил шаҳар аҳолиларининг фикрлари" асарини ҳам уша ерда езиб тугатди. 950 йилда вафот этади. У Дамашкдаги "Бобал-сагир" кабристонига дафн этилган. Форобий уз илми ва заковати билан катта обру қазонган булса ҳам, жуда камтар булган, фақирликда, мухтожликда яшаган, дунёга, пулга эҳтибор-сиз қараган.

Унга курсатилган илтифотлардан куп холларда возкечган. Бу ҳақда таджикотчиларнинг олиб борган изланишлари гувоҳлик беради. Урта аср фанининг барча соҳаларини чуқур билимдон, заковатли олим, олийжаноб инсон булганлиги учун ҳам уни "Ал - муаллим ас - соний" (иккинчи муаллим) яхни иккинчи Аристотелъ деб атаганлар. Форобий бизга жуда бой ва ранг-баранг мерос қолдирган. Унинг илмий ютуқ ва хизматларини Урта аср авторлари ҳам, ҳозирги замон олиму-фузалолари ҳам тан олганлар. Энг кучли Форобийшунос олим Аҳмад Оташ Форобийнинг 160 асари номини келтиради. Форобий асарлари тугрисидеги маҳлу-мотларни дунёнинг турли мамлакатларида шаҳарлар, хусу- сан Ленинград, Москва, Тошкент, Боку, Козон, Коҳира, Бейрут, Да- машк, Истамбул, Берлин, Лондон, Париж, Мадрид, Нью-Йорк, Хайда- робод, Исфохон, Бомбей, Техрон ва бошка қўшлаб шаҳарларнинг турли китобхоналарида давлат ва шахсий қўлма фондларида учратиш мумкин.

Унинг жуда куп асарлари гарб ва шарқ тилларига араб тилидан-рус, инглиз, француз, испан, турк, узбек, ва бошка тилларга таржима қилинган ва қилинмоқда.

Унинг асарлари тематик жиҳатдан урта аср илмининг қарийиб барча соҳаларини уз ичига олади. Лекин баҳзи олимлар Форобийнинг бу хусусиятларини инкор қилиб, у асосан Аристо- телъ асарлари шарҳловчи-си деб унга нотугри баҳо берадилар. Форобий асарларини икки группага ажратиш мумкин.

1. Қадимги грек философлари, табиатшуносларининг илмий мерос-ларини изоҳлаш, тарғиб қилиш ва урганишга бағишланган. 2. Фанининг турли соҳаларга ва мустақил оригинал асарлар, уларнинг мустақил равишда ҳал қилишга бағишланган рисолалар.

Форобий Аристотелънинг ҳамма асарларига ва бошка грек мутафак-қирларининг жуда куп асарларига шарҳлар езган. Лекин

Форобий факат шархчи булиб колмасдан, балки жуда куп кимматли оригинал асарлар езган олим хамдир.

Форобийнинг мустакил асарларини мазмунига караб куйидаги гу-рухларга булиш мумкин.

1. Фалсафанинг умумий масаларига, яъни билимнинг умумий хусу-сиятлари, конуниятлари ва турли категорияларга багишланган асарлар: "Субстанция хакида суз", "Масалалар манбаи", "Конунлар хакида китоб", "Фалак харакатининг доимийлиги хакида" ва бошкалар.

2. Инсонни билиш фаолиятининг фалсафий томонларига багишланган, яъни билишнинг шакллари, боскичлари ва усуллари хакидаги асарлар. Мантик (логика)нинг турли муаммоларига доир асарлари хам шунга киради: "Катталарнинг акли хакида суз", "ёшларнинг акли хакидаги суз", "Мантик хакида катта кискартма китоб", "Мантикка кириш китоби", "Исбот китоби", "Жон (рух)нинг мохияти хакида китоб", "Фалсафага изохлар" ва бошкалар.

3. Материянинг микдори, фазовий ва хажмий муносабатларни урга-нишга багишланган, яъни математика фанлари - арифметика, геометрия, астрономия, ва музикага онд асарлар: "Хажм ва микдор хакида суз", "Фазо геометриясигакириш хакидаги кискартма китоб", "Астрономия кондалари хакида катта китоб", "Музика хакида суз", "ритмлар туркум-лари хакидаги катта китоб ва бошкалар.

4. Материя хоссалари ва туркумларини, ноорганик табиатнинг, хайвонлар ва инсонлар организмнинг хусусиятларини урганувчи, яъни табиий фанлар - физика, киме, оптика, медицина, биология, ва шу кабиларга багишланган асарлар: "Физика асослари хакида китоб", "Алкиме илмининг зарурлиги ва уни инкор этувчиларга раддия хакида макола", "Инсон ахзолари хакида рисола", "Хайвон ахзолари тугрисида суз" ва бошкалар.

5. Тилшунослик, шехрият, нотиклик санҳати, хаттотликка оид асарлар: "Шеҳр ва кофиялар хакида суз", "Риторика хакида китоб", "Лугатлар хакидаги китоб" ва бошкалар.

6. Ижтимоий - сиёсий хаёт, давлатни бошкариш масалаларига ахлоқ, тарбияга багишланган, яъни хукукшунослик, этика, педагогика ва шу кабиларга доир асарлар: "Бахт саодатга эришув йуллари хакида рисола", "Шаҳарни бошкариш", "Уруш ва тинчлик турмуш хакида китоб, "Фазилатли хулklar" ва бошкалар.

Манбаларнинг курсатишича, Форобий фалсафий мазмундаги шеърлар езган. Форобий меросининг бу сохаларидаги мухим характери шундаки, у узи шугулланган хар бир фан сохасида узидан илгари эришилган ютукларини чукур урганган ва эгаллаб олган. Лекин у бу ютукларни оддий такрорлаш, кайта тиклаш ёки шарх килиш билангина чегараланиб колмасдан, балки фанининг хамма сохаларида хам прогрессив оригинал фикрларни баён килган. Бу хақда жуда куп манбалар ва таджикотлар далолат беради.

Форобийнинг борлик, унинг тузилиши ва категориялари хақидаги тахлимоти унинг "Уюнул масоил", "Китоб ал-жадав", "Мунозара китоби", "Акциденция ва жисмлар мавжудлигининг ибтидоси хақида", "Фозил шахар ахолисининг фикрлари хақида" ва бошка асарларида баён килинган. Форобий бошка куп файласуфлар каби фалсафанинг бош масаласини идеализм позициясида хал килади.

Форобий фикрича борлик олти боскичдан иборат булиб, бу боскичлар айни вақтда бутун мавжуд нарсаларнинг асосидир, улар бир-бири билан сабаб ва оқибат муносабатлари билан боғланган. Булар куйида-гилар:

1. *Биринчи сабаб - худо.*
2. *Иккинчи сабаб - осмон жисмлари.*
3. *Учинчи сабаб - фаол ақл (худонинг иродаси, яратув-чанлик хусусиятлари)*
4. *Туртинчи сабаб - жон.*
5. *Бешинчи сабаб - шакл.*
6. *Олтинчи сабаб - материя.*

Мавжуд нарсаларнинг хаммаси шу олти асосдан келиб чиқади. Бу олти сабаблар уз характери, принципи ва имкониятларига кура икки (имконият ва воқелик) турга булинади. Биринчи турга мохиятан уларнинг мавжудлиги зарурий равишда келиб чикмайдиган нарсалар киради. Булар "вужуди мумкин" деб аталади. Бунга биринчи сабабдан бошка хамма сабаблар киради. Иккинчи турга - мохиятидан уларнинг мавжудлиги хамма вақт ва зарурий равишда келиб чиқадиган нарсалар кирди. Бу "вужуди вожиб", яхни уз-узича мавжуд нарсалар деб аталади. Бу билан Форобий биринчи сабаб худо мавжуд деган хулосага келади.

Бу олтига асосларнинг ҳаммаси бир еклама пастга караб борувчи сабаб - окибат оркали узаро боғлиқ.

Фаробий системасига мувофиқ дунёнинг пайдо бўлиши узаро сабаб -окибат муносабатига бўлади.

Фаробий тахлимотига кура моддий жисмлар олти турга бўлинади:

1) Осмон жисмлари. 2) Ақлли хайвонлар. 3) Ақлсиз хайвонлар. 4) Усимликлар. 5) Минераллар. 6) Турт элемент, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов. Ана шу турт элемент жисмлик ва моддийликнинг асоси бўлиб, материянинг энг оддий турларидир. Колган бештаси эса шу турт элементнинг турлича кушилишидан вужудга келади.

Бундан ташқари эса бешинчи элемент - эфир бор. Фаробий Аристотелдан фарқ қилиб, унингча эфир колган 4 элементдан уз тузилишига кура фарқ қилади, бошқа жиҳатдан эса улар умумийдир дейди. Моддийликнинг характерли хусусияти ва белгиси Фаробий тахлимотича - буй, эн ва чуқурликдир.

Фаробий шундай қилиб, дунёга, қоинотга асос қилиб, моддийлик хусусиятини олади. У "Шахар сиёсати" асарида шундай ёзади:

"Мана шу олти турнинг йиғиндиси оламни ташкил этади: "Фаробий тахлимотича ҳамма нарсалар учун умумий тур оламдир. Унинг оддий туқима гиштчалари эса турт элементдир. Фаробий тахлимотича жисм моддийлик, абадийлик хусусиятидан ажралмасдир. Жисм шаклининг тузилиши, табиат ва ҳаказо буйича узғариши мумкин. Лекин турт элемент ва улар билан бирга моддийлик, абадийлик қолади. Бундан ташқари Фаробий дунёнинг чексизлиги ҳақида гапиради. Унинг тахлимотича жисмлар ҳаракатда бўлади. "Ҳаракатнинг эса замонда ва маконда бошланиши ва охири бўлиши мумкин эмас" дейди.

Фаробий сабабият масалсида ҳам илгор фикрларни илгари суради. Унинг тахлимотича, жисмлар бир-бири билан узаро сабаб окибат муносабатидадирлар. Олам сабабий боғланган нарсалар занжирдан иборат. Ҳар бир жисмнинг шу занжирда уз урни бор. Фаробий ҳаракат деганда АристотелЪ позициясида туради ва уни оддий урин алмашиш деб механистик тушунади. Масалан, у шундай деб ёзади: " Оддий жисмларга микдорий ҳаракат, шунингдек, тутри чизикли ҳаракат ҳосдир. Чунончи, тутри чизикли ҳаракат икки хил бўлади, улардан бири марказдан қочувчи, иккинчиси марказга интилувчи ҳаракат. Мураккаб жисмларнинг

куп озлиги; турт элементнинг кандайлигига богликдир. "Демак, жисмларнинг табиий харкати, уларнинг табиий урнига марказ ва интилиш окибатида юз беради."

Фаробий тахлимотича жисмлар хилма-хиллигининг сабаби уларда у ёки бу ибтидонинг куп озлигига богликдир.

Фаробий узининг борлик тугрисидаги тахлимотида шакл ва материянинг узаро муносабати масаласига катта эҳтибор беради. Унинг фикрича шакл ва материя нарсалар пайдо булишининг икки зарурий сабабидир. Демак, Фаробий улар уртасида кисман алока урнатган булса хам, уларни алохида мустакил равишда мавжуд булган сабаблар деб карашда АристотелЪ сингари шаклнинг етакчи ролини тахкидлайди. Бирок табиат ходисаларини тахлил килишда Фаробий шаклнинг бирламчилиги хакидаги АристотелЪ нуктаи назарини энгишга харакат килди, хамда материя ва шаклни узаро богланган ва тенг кимматли деб ибтидо олиб карайди. Масалан, Фаробий " Масалалар манбаи" деган асариди бу хакида шундай деб езганди: "Табиий шакл материядан холи яшай олмагани каби материя шаклдан озод яшай олмайди".

Фаробий материя ва шаклни бирликда олиб карайди. Аристотелдан фарк килиб, етакчи урин бермайди. Материя шаклнинг эгасидир. Шакллар сон-саноксиздир. Материя эса ягона. Унинг узгариши, бир шаклдан иккинчи шаклга утиш тарзида юз беради. Материя йук булиб кета олмайди. Эски шакл эса йукликка айланади. Шакл ва материянинг алокаси имконият ва вокелик тарзида талкин этилади. Конкрет жисм предметга нисбатан материя асос, пойдевор, мохият сифатида узида имкониятни, яхни предметни потенциал холатини акс эттиради. Шакл эса бу имкониятни амалга ошишининг, кандайдир массанинг хакикий предметга айланишининг моменти, воситасидир.

Фаробий фикрича, хар кандай нарса, предмет аввало имконият-холатида булади. Нарсалар ва жисмлар сабаб,- окибат муносабатлари туфайли узаро богланишга булади, нарсаларнинг пайдо булиши ва узгариши эса имкониятнинг вокеликка айланишида ифодаланган муайян обхектив зарурятга буйсунади. Демак, унинг детерминистик тасавури зарурятнинг ва муайян конунятнинг обхектив мавжудлигини тан олиш билан узвий богланган. Фаробийда, шунингдек, нарсаларнинг вужудга келишида карама-каршиликлар, зиддиятларнинг роли хакида фикрлар хам учрайди. Масалан, У шундай деб езади: "Бир нарса факат икки нарса билан

амалда: ё турли замондан, ехуд турли томондан иккита карама-карши борликка эга булиши мумкин.

Мавжуд карама-карши нарсалар амалда карама-карши шаклларга ҳам эгадир ва нарса нкки карама-каршидан бирини олади" .

Бошка бир жойда Фаробий кандайдир муайян нарса пайдо булгунга қадар ундан олдин икки карама-карши имконият мавжуд булади ва улардан бирининг йуқ булиб кетиши натижасида муайян предмет вужудга келиши, деб курсатади. Лекин шунни ҳам унутмаслик керакки, Аристотелъ сингари Форобий ҳам ҳаракат, ривожланишини карама-каршиликларни натижаси деб билади.

Фаробий фалсафий системасида муҳим урин эгаллаган масалаларидан яна бири субстанция ва акценденция масаласидир. Форобий система-сида субстанция материя категориясига жуда яқин туради ва нарсаларнинг моҳиятини ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, осмон, юлдузлар, ер ва унинг таркибий қисмлари: сув, тошлар, усимликлар ва хайвонларнинг турли хиллари субстанциядир. Турли элемент оддий субстанциялар булиб, улардан мураккаб субстанциялар ҳосил булади. Форобий акценденция деб предметлар-нинг ҳар хил узгарувчан сифат, белги ва хусусиятларини тушунади. Шундай қилиб унингча субстанция нарсаларнинг моҳиятни, акценденцияси эса субстанциянинг турлича қуринишларида намоён булишини ифодалайди.

Акценденция мустақил ҳолда яшай олмайдиган, у субстанцияга ташқи ха рақтеристка беради ва уткинчидир, яқни нарсадан ажралган ҳолда, на товуш, на ранг, на хиднинг булиши мумкин эмас, акценденция бир неча турга булинади. Миқдор, сифат, муносабат, замон, урин, ҳолат, ҳаракат ва бошқалар. Акценденция узининг узгарувчан хусусиятига кура шаклга яқин туради. Демак, Фаробий субстанция ва акценденция масаласини ҳал қилишда илгор фикрларни илгари суради.

Фаробийнинг борлик, субстанция ва акценденция, имконият ва воқелик ҳақидаги, шакл ва бошка фалсафий категориялар ҳақидаги фикрни илгари суришга хизмат қилади. Материянинг абадийлиги ҳақидаги фикр Фаробийнинг стихияли, ноаниқ шаклда булса ҳам, дунёнинг эволюцион тараккиёт тугрисидаги тасаввурга олиб келади. Форобий таҳлимотига кура, осмон жисмларининг узаро қушилиши ва узаро таҳсирида моддий нарсаларнинг асосини, бирламчи қурилиши материалларини ташқил қилувчи турт элемент вужудга келади. У турт элементни содда субстанция деб атайди. Бу

элементнинг турлича бирикувидан мураккаб субстанциялар жисмлар ва аввало ҳар хил минераллар кейин усиш ва озикланиш қобилияти билан фарқ қилувчи усимликлар вужудга келади. Ривожланишнинг учинчи босқичи жониворларнинг пайдо бўлиши билан характерланади. Уларга ҳаракат қилиш қувватидан ташқари, ҳис этиш, сезиш қувватлари ҳам ҳосилдир. Энг олий босқичда аклли ҳайвон инсон пайдо бўлди. Нутқ ва ақлга эга бўлган мураккаб субстанциянинг такомиллашувида ҳар бир босқич мавжуд нарсаларда янги хусусият ва сифатларнинг қушилиши билан характерланади. Жисм қанчалик мураккаб ва тоқимиллашган бўлса, унда хусусият ва сифатлар шунчалик қўп бўлади. Нутқ ва ақлга эга бўлган мураккаб субстанциянинг, яъни инсоннинг беҳосдан эмас, балки аста-секин ва изчил равишда минераллардан ва усимликлардан ва ҳайвонлардан кейин пайдо бўлиши ҳақидаги фикр Форобийнинг қўпгина асарларида "Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари ҳақида", "Шаҳар сиесати", "Масалалар манбаи" ва бошқаларда учрайди. Бирок айрим мураккаб процесслар ва ҳодисаларни, масалан, руҳий қувватлар табиатини, яъни сузиш нутқ каби ҳодисаларни тушунишда Форобий уз таҳлимотидаги материалистик йўналишни изчил давом эттира олмаган.

У уз даври нутқ учун характерли бўлган мистик - идеалистик тасаввурларнинг асири бўлиб қолади. Руҳий қувватларни Форобий қандайдир мустакил ибтидо-олам руҳининг мавжудлиги билан тушунтиради. Олам руҳи унингча, қувватлар пайдо бўлишининг сабабидир. Шундай қилиб, Форобийнинг борлик тугрисидаги таҳлимоти қарама-қарши зиддиятли характердадир.

2. Форобийнинг билиш ҳақидаги таҳлимоти унинг фалсафий система-сида ва умуман уша давр фалсафий фикри таракқиётида муҳим урин тутади. Форобийнинг фикрича, одам табиат ривожининг якуни бўлиб, уз руҳий сифатлари билан ҳайвонот олаmidан фарқ қилади. Бирок табиатда пайдо бўлган одам ундан ажратилмайди. Форобий одамнинг пайдо бўлишини бир томондан табиат ривожини умумий жараёнининг давоми, иккинчи томондан, мазкур узлуксиз эволюцияда сифат жиҳатдан янги босқич деб қарайди, бинобарин у одам билан табиат уртасидаги узаро муносабатларни еритиб беради. Умуман Форобий одам табиатини таҳлил қилганда унга биологик, физиологик, руҳий, интеллектуал ва ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан ендошади. Форобийнинг билиш назариясида одам билувчи субъект, табиат эса билиш

объекти сифатида олиб каралади. Объект субъектга қадар мавжуд бўлади. У шундай езади: "Сезилувчи нарса сезувчиларга қадар мавжуд бўлгани сингари, билинувчи нарса ҳам билишга қадар мавжуддир".

Табиатни билиш мумкинлигига ҳеч қандай шубҳа йук. Одам бунинг учун қуп восита ва усуллар - сезги, тасаввур ва энг муҳими, ақл идрокдан фойдаланади.

Фаробий талқинида одам - аввало хайвондир. Сезиш одамга ҳам, хайвонга ҳам ҳосдир. Шу билан бирга ақлга эга. Мана шу ақл билан рух одамнинг табиий ибтидоси ҳисобланади. "Аммо бу ибтидолар - деб езади Фаробий, одамнинг табиий ибтидоси таҳсири остида қамол топиб, инсонга айланиш учун қифоя қилмайди, чунки инсон булиб қамолатга эришуви учун сузлаш ва қасб хунарга муҳтождир". Фаробийнинг таҳрифлашича, кишини ураб олган дунёни билиш жараёни турт ҳолатни уз ичига олади:

- а) Объектив мавжуд нарса, буюмлар.
- б) Турли рухий қувват ёки билиш воситаларига эга бўлган одам.
- в) Буюмларни билиш аҳзоларига таҳсири.
- г) ИнЪюкс жараёни, унинг тури, шакл ва босқичлари.

Фаробий барча рухий қувватларни (харакат қилиш қобилияти) иккига-харакатланувчи ва билувчи қувватларга бўлади. Харакатланувчи қувватларни Фаробий уз навбатига усимлик, хайвонот ва кишига ҳос қувватларга, билиш қувватларини эса хайвоний ва инсоний қувватларга ажратади. Рухий қувватлар дейилган-да, Фаробий харакат қилиш қобилиятини англайди. Фаробий фикрича одам пайдо бўлгандан кейин даставвал озиклантирувчи қувват вужудга келади. У овқатланишни амалга оширади. Инсон ибтидолари ҳисобланган рухий қувватлар сузлаш қуввати, сезиш қуввати харакатланувчи қувват, ҳаел қувватидир. Сузлаш қуввати шундай қувватки, унинг ёрдамида киши билим ва хунар эгаллайди, фойдали нарсаларни зарарли нарсалардан фарқлайди. Харакатланувчи қувват эхтирос ва қазаб ёрдамида киши ниманидир истайди ёки ундан холи бўлади. Ҳаел қуввати, киши қуз унгидан нарсалар йуқолгандан кейин уларни бевосита сезгандан кейин образларни саклаш ва қайта тиклашдан иборат. Булардан ташқари сезилган нарсаларни бирлаштириш ва ажратиш ҳам ҳаел қувватига ҳос бўлиб олинган натижаларни айримлари образлар комплекси ҳақиқий, яҳни сезгиларга мувофиқ бўлиш, баҳзилари эса елгон бўлиши мумкин. Қувватларнинг айримлари хайвонларга ҳам ҳосдир.

Умуман Фаробий билиш процесси хақида шундай езади: "Инсонда унинг бошлангич вужудга келишида, яхни ибтидосида озиклантирувчи қувват пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овкатланади. Бундан сунг ундан тери оркали сезиш қуввати вужудга келиб бу қувват ёрдамида инсон иссик-совук кабиларни сезади. Кейинчалик шундай қувват вужудга келадики, унинг ёрдамида тахм, маза сезилади. Бундан кейин, шундай қувват вужудга келадики, унинг ёрдамида инсон олдин сезиб ва хозир уз фаолиятдан ташқари булган нарсаларнинг образини саклаб қолади. Бу хаел қуввати бўлиб хиссий қабул қилинган образларни турли тартибда комбинация қилиш функциясини бажаради. Сунгра инсонда ақлий қувват вужудга келиб, унинг ёрдамида инсон онги ва абстракт тушунчалари оркали фикр юритади. Гузал нарсаларни хунук нарсалардан фарқ қилади. Санҳат ва фан тугрисидаги билимга эга булади, ақлий имкониятлари доирасида истаган нарсаси билан шугулланади". Албатта, унинг бу тахлимоти билиш назариясининг ижобий хал қилишга яқинлашиб келган. Фаробий рухий жараёнларнинг ҳаммаси физиологик асосларга организмда содир бўлувчи муайян моддий процессларга боғлиқ холда олиб қарайди, масалан, унинг тахлимоти буйича қувватларни хар бири муайян аҳзо воситаси оркали вужудга келади. Мазкур қувватлар аҳзолардан ажралган холда яшай олмайдилар. Хар бир рухий қувватни организмнинг муайян қисми харакатга келтиради. Киши организмнинг асосий маркази юрак ва миядир. Юракнинг табиий фаолияти оркали организмнинг ҳамма қисми харакатга келишга, уз функциясини бажаришга кодирдир. Иккинчи марказ - миyaning асосий вазифаси рухий қувватлар устидан ҳукмронлик қилиб туришдан иборат. Фаробийнинг жон ва тана тугрисидаги қарашлари ҳам диққатга сазовардир. У жон рухнинг олий нерв системалари физиологик жараёнларнинг табиий хусусияти деб қарашдан узок. Жон унингча, одам танасига нисбатига нисбатан шаклдир, мана шу жон билан тана қушилиши натижасида одам пайдо булади. Жон субстанцияси моддий эмас, бироқ у танада яшаши мумкин. Унинг фикрича, жон улмайди. Тана чириб йуқолиб кетади. Аммо одам жони йуқолмайди. У мангуликка юз тутади, ва ҳеч қачон қайтиб келмайди, қайтадан шаклланмайди. Танни ташлаб чиққан жонлар ғуе ҳаммаси бирлашади ва мангу нарсаларга айланиб қолади. Лекин шуни унутмаслик керакки, жоннинг улмаслиги тугрисидаги

Фаробийнинг тахлимоти тимсолий символлик характерда булиб, инсон билимининг тупланиши кишилиқ маданиятининг узлуксиз тараккияти тугрисидаги фикрларни ҳамма инсонийлик ва инсон рухининг (оллох фазилатлари сингари) абадийлик хусусиятига эгаллиги хақидаги гуманистик гоёлари узида ифодалайди. Фаробийнинг фикрича, ҳар қандай сезги объектив мавжуд буюмлар муайян физик аҳзоларга курсатган ташқи таҳсирининг натижасидан иборат. Мана шу физик хоссалар сезги таҳсир этиб уларни таҳсирлантиради, ҳамда уларда акс этади, муайян из, белги колдиради. Бундан қуриниб турибдики, Фаробий сезгининг физик ва физиологик табиатини тушунтиришга ҳаракат қилган. Фаробий сезги аҳзоларининг конкрет буюмларининг муайян томонлари, хусусиятлари билан бевосита алоқада, табиий тукнашувда булишини қайд қилади. Бунда у сезгининг ташқи буюмларни фақат изи, образи аниқ, белгиси қоладиги мумга ухшатади. Фаробий билишининг ҳиссий босқичини биринчи галда сезгиларни билишнинг бошланиши деб ҳисоблайди, уларга қатта аҳамият беради ва ташқи дунёнинг билишнинг зарур воситаси деб таҳрифлайди. У хотира, тасаввурнинг билишнинг ҳиссий босқичи билан боғлаб уларни сезгилар билан тафаккур уртасидаги куприк деб ҳисоблайди. Сезгининг дастлабки билимининг манбаи деб ҳисобланган Фаробий буюмнинг ёки ибтидоси уша буюмнинг узига мос келса сезги хақиқий булади, дейди. Билиш жараёни Фаробий таҳлимотига қура ташқи ҳислат, сезгилар билан тугамайди. Билишнинг иккинчи юқорирок босқичи ақлий билишдир. Реал дунё ҳиссий билишнинг ҳам предмети ҳисобланади. Билишнинг бу иккинчи шакли биринчи галда бир-бирдан объектив борлиқни қандай томонларини акс эттириш билан фарқ қилади. Масалан, у шундай деб езади: " Акценденцияларнинг беш сезги ҳис этади, улар уртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан қуриш, узича рангни ҳис этиш шу билан у оқ ва қорани фарқ қилади, эшитиш узича овозни ҳис этади, ҳид сезгиси ҳидларни қабул қилади, таҳм турли таҳмни, мазани қабул қилади, тери сезги буюмларнинг ҳолатини сезади. Субстанциянинг фақат ақл қабул қилади ва бунда акценденция ақл билан субстанцияси уртасида воситаси булиб хизмат қилади.

Ақл ранглар остида шу рангга эга булган нарса борлигини, овоз кетидан овоз келаятган нарса мавжудлигини билади. Ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам худди шундай, "

Умуман Фаробий сезги ва акл муносабатини шундай ифодалайди." Буюм образлари уч хил усул билан вужудга келади. Улардан бири буюм образини сезишида, иккинчиси ақлда, учинчиси жисм ёки буюмда ифодаланишида. Образнинг буюмда ифодаланишига келганда шуни айтиш керакки, у бирор буюм ёки жисмнинг иккинчи жисмга тахсир этганда вужудга келади. Бу бир жисмнинг узидан ташкари булган иккинчи жисм образини ёки хусусиятини кабул қилишдан иборат. Масалан, темир оловга яқинлаштирилганда у олов образини кабул қилади, яъни кизиб туради. Бундай ҳолларда бирор буюм образини кабул қилувчи буюм тахсир қилувчи буюмга ухшаб кетади. Жисм образининг сезгида ифодаланишига келганда шуни айтиш керакки, бу образларнинг сезги аҳзоларига тахсирисиз булмайди. Жисм образининг ақлда вужудга келиши тугрисида шуни айтиш керакки, бунда ақлдан ташкарида булган жисмнинг образи буюм ҳолати ва материясига боглик булмаган ҳолда мустақил равишда вужудга келади. Демак, жисм унга тегишли барча нарсаларни мавҳумлашган ва ажралган ҳолда пайдо бўлади. Умуман сезгидан вужудга келган образ хира, ноаниқ бўлиб, муайян жисмларнинг союзидир. Баҳзилар ақл жисмларининг образини хис этилган буюмларни бевосита сезиш орқали ақс эттирилади деб уйлайдилар.

Демак, Фаробий фикрича, ақл конкрет ташқи буюмлар билан сезги орқали боғланади. Ақл айна вақтда объектив реалликни ҳам ақс эттиради. Аммо ақл хиссий билишдан ақс эттириш усули ва характери билан фарқланади. Буюмнинг ташқи узгарувчан хусусияти ва белгилари сезги орқали кабул қилинса, бу ҳолда ақл буюмларнинг тургун жиҳатларини, хусусияти ва белгиларини негизи (субстанцияси) ни билиб олади. Хиссий билиш тахсирланиш натижасида вужудга келади. Бунинг учун муайян ҳолатда турувчи конкрет буюм булиши талаб этилади.

Ақлий билиш эса бундай талаб қилинмайди. Умуман Фаробийнинг билиш ва унинг икки асосий босқичи - сезги ва ақл орқали ҳамда уларнинг узаро алоқасидаги таҳлимотнинг принциплари шулардан иборат:

1. Сезгиларнинг ҳам: шунингдек ақлнинг ҳам объектив турли хусусиятларга эга булган жисм, яъни одамга боглик булмаган объектив реалликдир.

2. Сезги ва ақл объектив реалликни билишнинг иккита усули бўлиб, улар бир-биридан фарқ қилади.

3. Сезгида тер, таҳм, хид, куриш ва эшитиш ёрдамида буюмлар бутун конкрет сифатлари билан белгиланган ҳолда, ақлда эса ана шу конкрет сифатларсиз олинади.

4. Сезгида буюмларнинг муҳим булмаган томонлари акс эттирилади, ақлда эса жисмларнинг сезилган сифатларини мавҳумлаштириш орқали уларнинг моҳияти билинади.

5. Жисмларнинг моҳияти аслида мустақил мавжуд эмас, уни ҳал этиладиган конкрет сифатларини ажратиб булмайдими, аммо моҳиятини билиш мақсадида ақл уларни бундай сифатлардан ажратади, ақлнинг фаолияти ҳам ана шундайдир.

6. Билишнинг ана шу икки усулига кура баён этиш ва уқитишнинг ҳам икки тури мавжуд:

а) ҳис этиладиган сифатлардан фикрлашга томон бориш, яъни конкретдан абстрактга бориш.

б) жисмларнинг фикрланувчи томонларидан уларнинг сезиладиган сифатларга, яъни абстрактликдан конкретликка қараб бориш яъни Фаробий тили билан айтганда сезгига тегишли тартиб ва ақлга тегишли тартиб. Биринчи усул математикага тегишлидир. Иккинчи усулдан жисмларнинг у ёки бу томонларини чуқурроқ билиш мақсадида фақат бошқа фанлар фойдаланади.

7. Барча математик тушунчалар энг аввало тушунчалар борликдан ажратилган булиб, мавжуд жисмларни муайян томонларини умумлаштиради. Фаробий билиш назариясининг характерли моментларидан бири ақлнинг узи, унинг тури ҳақидаги таҳлимотдир. Ақлни Фаробий назарий ва амалий ақлга ажратади. Назарий ақл фанни, фалсафани эгаллашдир. Амалий ақл қувват билимини эгаллаш йул-йуриқларга оиддир. Узининг билиш просессидagi сунгги босқичида ақл фаол ақлга айланади, - дейди у. Дунёвий воқелик космик ақл билан қушилиб кетади. Абадийлик ва мангулик ҳислатига эга булади. " Ақлнинг мангулиги инсониятнинг мангулидир", "Инсон ақлнинг натижалари, мевалари, ютуқлари ҳам бадийликка мансубдир", - дейди Фаробий. Бу назария инсон ақлининг, у орқали фалсафанинг чексиз қудратини, қучини исботлашдан иборатдир.

8. Фаробий дунё қарашининг яқунловчи қисми, инсон жамоаси, инсоннинг ижтимоий моҳияти, унинг қутган орзу-умидлари, инсоний муносабатлар каби масалалардир. Фаробий Урта аср шароитида биринчи булиб, инсоннинг ижтимоий моҳияти ва инсон жамоаси тугрисида янги таҳлимот яратди. Унинг фикрича, инсон-

нинг ижтимоий мазмуни, унинг хаёти, бахт-саодати, интилишлари, унинг узига, реал хатти ҳаракат-ларига боғлиқдир. Шунинг таъкидлаб ўтиш зарурки, Фаробийда жамият тушунчаси учрамайди: унинг ўрнида шаҳар Мадина тушунчаси қўлла-нилади.

Фаробий инсон жамоасининг катта-кичиклигига қўра ўч турга бўлади:

1. Буюк жамоа - дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви.

2. Урта жамоа - бир халқ ёки миллатни бирлаштирувчи жамоа.

3. Кичик жамоа - алоҳида бир шаҳар давлатини бирлаштирувчи жамоа.

Фаробийнинг фикрига қўра, халқлар бир-бирларидан табиий одатлари, ахлоқлари ҳамда феъл-атворлари ва тили билан фарқ қилади.

Фаробийнинг айтишича одамларнинг энг такомиллашган жамоаси - бу шаҳар давлатидир. Кишлоқлар шаҳарлардан кейин турувчи ва шаҳарлар озик-овкат билан тахминловчи жамоалар ҳисобланади. Бу ерда биз Платон ва Аристотелнинг шаҳар давлатлар (полислар) ҳақидаги тахминотларининг Фаробий сиёсий қарашларига тахсини қўрамит.

Фаробий шаҳар-давлатларни икки тоифага бўлади:

1. Ал-Мадина Ал фозила

2. Ал-Мадина Ал Жоҳилия

Унинг таъкидлашича, агарда барча шаҳар аҳолиси ўзаро бирликда иттифокда яшаб, бир-бирларига ёрдам қўрсатсалар, бундай шаҳарлар фазилатлидир.

Фаробий ўз асарларида давлат атамасини ишлатмайди. Аммо ў шаҳар жамоалари деганда, шаҳар давлатларини назарда тутди. Давлатнинг қелиб қикиши сабабларини Фаробий одамларнинг жамоа бўлиб яшаган эҳтиёжларинидеб қилади. Ў давлатнинг асосий вазифаси ҳақида фикр қўриб, унинг вазифаси қўқаронинг бахтли ҳаётини тахминлаш бўлса, ташқи вазифаси эса, ўз аҳолисини ташқи ҳужумлардан ҳимоялаш, муҳофаза қилиш, деб ҳисоблайди.

Фаробийнинг дин ҳақидаги қўялари ўзига ҳосликка эга. Унинг фикрига қўра, дин жамияти идора қилиш ўчун зарур бўлиб асосий вазифаси жамият ўчун, инсон ўчун бахт-саодати ўчун ҳизмат қилиш қерак.

Фаробий давлатнинг шакли масалаларига тўхтатилиб, шох донишманд ва ўз лавозимига лойиқ қиши бўлишини эҳтироф

этади. Унинг фикрига кура, давлат бошлиги хар томонлама етук шахе булиши керак. Аммо бу ерда шуни айтиш керакки, Фаробий якка хокимлик тутгисида гапирар экан, унинг олдига 12 талбни куйди. Шу нарса эхтиборга моликки, Фаробийнинг узи хам ана шу 12 фазилатни хаммаси ягона бир кишида булишига шубхаланиб, давлатни бир киши эмас, балки бир неча киши бошкариши керак, деган гояни илгари суради. Бу ерда Фаробийни якка хокимлик шакли доирасида чекланиб колмасдан, балки уз даврдан илгарилаб кетганини курамиз.

Президентимиз И.А.Каримов бобоколонларимизнинг бой мажозий меросини урганишнинг назарий ва амалий ахамияттини назарда тутган холда "Давр шу куннинг зарур муаммоларини хал этишга интилиш ба- робарида (она тарихнинг илгор анханаларидан сабок олишни хам та-козо этади.)

Кадимий Мовароуннахр ва Хуросон фарзандларининг жохон илму знеси тарихига зарвараклар ила битилган асарлари оз эмас. Имом Бухорий, Ал-Беруний, Ибн Сино Ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Рудакий, Улугбек, Жомий, Навоий, Бобур, Абдулла Кодирий, Чулпон, Фитрат ва бошка юзлаб зотларни жохон яхши билади... " - деб тахкидлаган эди.

Мухаммад Ибн Ахмад Абу Райхон Беруний й 973 йил йшнинг 4-октябрида Хоразмда тугилган. Форс тилида "Абу Райхон" - райхоннинг отаси, ва "Берун" - шахар ташкарисидаги кишлок-махносини бериб, Беруний кадимги Хоразм шахри атрофидаги кишлоклардан бирида- дунёга келган. Ва шунингдек, купгина тарихчиларнинг махлумотига кура Беруний бутун умри давомида райхон усимлигини ектирганлиги сабаб унинг кулогида хар доим мана шу райхон усимлигининг кичик бир шохчасиникистириб юрган. Демак, унинг Абу Райхон дея тахаллус олиши хам бежиз эмас.

Асли исми Мухаммад ибн Ахмад булган Беруний уз замонасининг энг буюк комусчи олимларидан эди. У ешлигидан отасиз усди ва хаётнинг барча кийинчиликларини тортишига карамай уша пайтдаги махлум булган барча фанларни урганди. Унинг 10-15 ешлик чоғларидаек, кейинчалик устози булиб колган Абуносир ибн Ирок билан учрашуви ва у билан хон саройида килган сухбатида хам Беруний уша даврдаги махлум булган барча фанлар, хусусан, математика, геометрия, астрономия, тилшунослик ва мусика каби фанлар буйича чукур билимга эга эканлиги билан

сарой ахлида катта таассурот колдиради. Унинг дунё хақидаги теран фикрлари уша пайтдаек юзага кела бошлаган эди, диндаги баҳзи бир елгон ақидаларни уша пайтдаек англаб етганди-ки, буларни кейинчалик уз илмий ишларида асослаб берди. Беруний узининг бутун хаёти давомида 150 дан ортик илмий мерос - асар езиб колдирди ва шуларни 45 таси астрономияга оид. У комусчи олим булишга карамай, лекин асосан, астрономияга оид ишлари купчилигини ташкил килади. Узининг астрономик жадвалида оламнинг маркази ер эмас, балки куёш эканлигини курсатди ва барча планеталар каторида ер хам Куёш атрофида айланиши хақидаги гелиоцентрик назарияни яратди. Коинотдаги барча планеталар каторида ер хам тортишиш кучига эга эканлиги хақидаги гоё 500 йил кейин инглиз олими И. Ньютоннинг бутун дунё тортишиш конуни оркали уз илмий тасдигини топди. "Масхуд жадвали" номли асарида купгина халкларнинг календари, кун, ой ва йилларини изохлади, тарихий воқеалар жадвалини берди ва барча маҳлум юлдузларни туркумларга булди.

Абу Райхон Беруний юксак тафаккур сохиби эдиким, ва бу илмий фикрлари оркали дин ахллари томонидан қувгун остига олинадди ва 995 йилдан бошлаб бир мунча муддат хорижий давлатларда умр кечиршига мажбур булади. 1010 йилда уз ватани Хоразмга қайтиб келгач Маҳмун академиясига ишга таклиф қилиниб, бу ерда у Абу Али ибн Сино, философ Абу Сохил Масихий, Абуя Хасан ибн ал-Хуммор, устоз Абуносир ибн Ирок каби илм сохиблари билан иш олиб боради. Уша пайтда Берунийнинг Ибн Сино билан учрашуви хамда биргаликда иш олиб бориши такдирнинг, тарихнинг энг буюк инхоми дейиш мумкинки, уларнинг хамфикр булиб, бир-бирининг тахсирида қилган илмий ишлари хамма даврда ва хозирда хам бир хилда ахамиятли ва энг зарур илмий мерослардан саналади. Айтиш мумкинки, улар бир-бирининг тахсирида узларини кашф этган эдилар. Лекин, уларнинг юксак қобилият сохиби булганликларини хам инкор этиб булмайдди, албатта.

Беруний 23 ешиданок уз илмий асарларини ярата бошлаган. Улар астрономия, математика, география, минералогия, философия, тилшунослик, тарих ва бошка фан соҳаларига оид эдики, буларнинг купчилик қисми бизгача етиб келмаган. Унинг "Астрономияга калит" номли асари том маҳнодаги илмий асар булиб, ислом динига бутунлай зид эди-ки, бу асар дин пешволари томонидан йук

килиб юборилган деган фаразлар бор. "Ал Асарул бако" (кадимги халклардан колган едгорликлар) номли йирик илмий асарида Урта са Якин Шарк мамлакатлари турли халкларининг илмий фикр тарихини еритиб, изохлаб берди, утмишдаги астрономик тахлимотларни кайта ишлади ва шунингдек купгина халклар йил хисобини ва диний хайитларининг солиштирма анализини берди. "Хиндистон тасвири" номли асарида Хиндистоннинг маданияти, урф-одати, дини ва фалсафий карашлари хакида кенг махлумотлар бор.

Беруний кайси фан билан шугулланмасин барчасида кенг махлумот-лар бериш билан бир каторда уша сохада имконият учун гоят хаётга ахамиятга эга булган фалсафий гоюларни илгари сурган. Унинг фалсафий карашларига тухталадиган булсак, аввало шунини айтиш керакки, у оламни яхлит бир бутун сифатида тасаввур этади. Унингча оламдаги барча нарсалар доимо харакатда ва бутун борлик мана шу харакат асосига курилгандир. "Олам азалий... фалак чексиз бушликка жойлашган жойлаш-ган" - деб езади Беруний. Оламдаги булиб турадиган барча узгарилшлар, тузилиш ва бузилишлар, пайдо булиш ва йуколишларнинг узига хос сабаблари бор-дея уктиради. У табиатда махлум конуният бор, табиатдаги ходисаларни уша конуниятларга, табиатнинг укига асосланиб изохлаш керак - дейди. Берунийнинг билиш жараёни сезгидан бошлаб тафаккурда давом этади. Билиш жараёнида хиссий билиш - сезги, идрок, хотира кабиларга катта эхтибор беради ва уларсиз табиат ходисаларини хатто тасаввур хам килиш мумкин эмаслигини тахкидлайди. Борлик - абадий - дейди у - материя доимо узгариб, харакат килиб, янгиланиб, турли шаклга кириб туриши хам доимийдир. Ва шунингдек, бизнинг коннотдан ташкари яна бошка куплаб оламлар борлиги хакидаги фаразларни хам уртага ташлайди. Беруний худонинг борлигини эхтироф этади, лекин, унинг моддий оламдаги иштироки жуда камдир деб уктиради.

Абу Райхон Беруний хаёти давомида жудаям кимматли илмий меҳросларни колдирганки, унинг махлумотлари ундан кейин Шарқда хам, Гарбда хам куплаб олиму-мутафаккирларнинг етишиб чикишига тахсир килди ва куплаб илмий кашфиетлар килинишига олиб келди. XIII - асрнинг йирик олими екут Хамавий тахкидлашича, замона ундан сунг, илм ва ақлда унга тенг келадиган бошка одамни курмади. Унинг хакида Шарқда "тинчликни

машаккатдан, кечани кундуздан ажратмаган, кули калам ушлашдан, мияси фикрлашдан, тили баён этишдан ҳеч қачон тухтамаган, уз тахсили ва камолоти учун йилнинг ҳамма кунларидан унумли фойдаланган, деган гап тарқалган". Абу Райхон Беруний билан айни бир вақтда, биргаликда ишлаган, илм билан машғул булган Шаркнинг буюк мутафаккирларидан бири, бу - **Абу Али ибн Сино** дир. У 980 йили Бухоро ёнидаги Афшона кишлоғида, Сомоний Нух ибн Мансур саройи амалдори оиласида тутилган. У ҳам Беруний каби замонасида маълум булган барча фанлар билан шугулланиб ва жуда улан ютук-ларга эришди. Айниқса, Гиппократ, Гален ва уз ватандоши, машҳур табиб Закариё ар-Розий (864-925) нинг асарларини урганиб тиббиёт фанининг ривожига ҳам жуда катта таҳсир курсатди. Ибн Сино уз ҳаёти давомида бор-йўғи эллик етти йил умр қурган ҳолос, шундан фақатгина 18 йилини илм фанга сарфлаган. Унинг қолган умри қуп вақт зиндонда, талон тарож булиш ва улим ҳавфи остида ўтди. Аммо, шу йиллар давомида езган асарлари 400 дан ортиқни ташкил этади ва шулардан 242 таси бизгача етиб келган, булардан 80 таси фалсафа, илоҳиёт, тасаввуф, 43 таси табобат, 19 таси мантик ва 26 таси рухшуносликка бағишлангандир. У 17 ешидан бошлаб итоб еза бошлаган ва мана шу даврида езган илк китоби ҳам фалсафий бўлиб, у "Рухий кучлар тугрисида тадқиқот" деб номланади. У асосан араб ва форс тилларида ижод қилган.

Ибн Синонинг табобат соҳасидаги илмий ишлари уша даврда ҳам ва ҳозирда уз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Айниқса, унинг сарой подшоҳи-нинг касалига даво топиб, уни даволашининг узи ҳам дин пешволарига қарата қилган биринчи зарбаси эди. Ва "Китоб ал конун фиттиб" номли асари XVIII - аср урталаригача Шарк ва Гарб мамлакатларида тиббиёт фанларининг уқитилишида асосий қулланма вазифасини утагандир. "Бу асар қуп асрлар давомида Лиан, Рим, Неаполъ, Венеция, Лувен ва бошқа шаҳарларда лотин тилида 30 мартадан ортиқ қайта нашр этилди.

Ибн Сино анатомия билан шугулланиб касаллик ва унинг сабабларини аниқлади ва бу орқали беморларни даволади. Инсондаги психик ҳодисалар организмга ва унинг аҳволига боғлиқ эканини, киши руҳи фаолиятини билиш учун бош мия ва нерв системасини урганиш лозимлигини уқтирди. Ва бундан ташқари, касаллик тарқатувчи микроблар кашф этилишидан неча асрлар аввал, Ибн Сино - сув орқали касаллик юктирувчи қандайдир бир

номаҳлум нарсаларборлигини курсатган эди. Табиатдаги ходисалар бир-бирига боглик эканлигини алохида уктириб утди, яхни унинг таҳкидлашича, вулконлар ер кимир-лашига богликлиги, гоьларининг пайдо булиши эса ер остида тупланиб колган сувларининг харакати туфайли содир булади.

Ибн Синонинг фалсафадаги урнини юкори даражада белгилашган ва шунинг учун хам уни "Шайхур раис" деб аташганки, бу ном "Олимлар бошлиги" деган маънони беради. Бундан ташкари яна уни "Хаким ул-вазир", "Хужжат ул-хакикат" каби номлари булганким, булар унинг алохида нуфузли шахе, хурмат-эҳтиборли киши булганлигидан далолат беради. Гарбда эса уни Авиценна номи билан барча илм ахиллари тан олгандирлар.

Ибн Синонинг фалсафий карашлари шаклланишида Платон, Аристотелъ, Фаробий сингари комусчи олим ва файласуфларнинг асарлари мухим манба булиб хизмат килди. Уларнинг асарларини чукур урганиш баробарида уз даврида содир этилаётган воқеа ходисаларга илмий фалсафий баҳо берди.

У "Донишнома" асарида фалсафани асосан, уч киемга булади: физика (табобат тугрисидаги таҳлимот); логика (табобат ва инсонни билиш йуллари тугрисидаги таҳлимот); метафизика (борликни бутунлай билиши тугрисидаги таҳлимот)

Унинг эҳтироф этишича, моддий олам мангу, у ҳеч ким тамонидан яратилмаган, турли шаклларга утиб турувчи борлик бу материядир ва у хамма буюмлардан олдинмавжуд булиб, буюмлар эса мана шу материядан пайдо булгандир. У худо борлигини инкор этмайди ва мана шу уринда унинг фалсафий карашларида ички бир карама-каршилиқ борлигини кураимиз. Унинг фикрича, худо моддий олам ишларига аралашмайди, у биринчи туртки беради холос, ундан сунг олам уз конуниятлари асосида ривожланади, материя булмаса худо ҳеч нарсани ярата олмайди деб уктиради Ибн Сино. Лекин, шунга карамай унинг ижтимоий-сиёсий гоьлари ниҳоятда кул кирралидир. Унинг гоьлари, таҳлимоти марказида инсон, унинг ҳаёти, яшаш тарзи ва камолоти тугрисидаги фалсафий масалалар асосий уринни эгаллайди. Жамиятнинг пайдо булишида кишилар уртасидаги узаро муносабатга мухим аҳамият беради ва бу жараёнда тил ва тафаккурнинг ролига юкорига баҳо беради. Ибн Сино Аристотелъ сингари инсонни билишда гарчи, уни "сиёсий махлук" деб атади, лекин бу масалада анча илгарилаб кетганини кураимиз. Унинг таҳкидлашича, инсон сиёсий махлук

булса хам, уларнинг жамоа булиб яшашларининг асосий шарти узаро инсоний хамкорликлари, муносабатларидир. Бунинг учун шу жамият аҳзоларининг барчасига бирдай тааллукли булган аклга мувофик қонулар ва одил суд булиши керак. Ва бундан ташқари жамият аҳзоларининг барчаси ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланишлари керак, деб ҳисоблайди у. Шу уринда, жамият аҳзоларини у уч гуруҳга булади:

- 1) подшолар
- 2) ҳунармандлар
- 3) Ҳарбийлар

У жамиятда қуллар булишини истисно этди. Жамият аҳзоларини мана шундай гуруҳларга ажратиб, қуйидаги изохни беради: "Мулоҳазали (одам)лар биладиларки, агар одамларнинг барчаси подшо ёки машхур кишилар булганларида эди, уларнинг узлари оч қолган булар эдилар; агар ҳамма одамлар қарам ишчиларга ва итоатқор фукороларга айланганда, улар орасида ҳукмдорлар ҳам, султонлар ҳам булмаганда эди, барибир улар яшай олмаган ва ҳалок булган булур эдилар; шунингдек ҳамма одамлар мол-мулк ва бойлик жихатдан тенг булганлари тақдирда ҳам бир қисм кишилар бошқалар учун ишламаган, бир-бирларига узаро ёрдам бермаган ва бир-бирларига муқофот ҳам ҳада қилмаган булардилар. Агар ҳамма одамлар камбағал ва муҳтож булганларида эди, улар кашшоқлик ва камбағалликдан кирилиб кетган булардилар. Демак, мол-мулк даражасига қараб пайдо буладиган тафо-вутлар одамлар ижтимоий ҳаётининг туб сабабидир". Ибн Сино бу каби социал табақаланишга жуда қуп тухталди ва уларга диний нуқтаи назардан ендошиб қуйидагича фикр билдирди: "Худо одамларни фақат мол-мулк даражаси жихатдагина эмас, балки ақл ва тафаккур жихатдан хилма-хил қилиб яратган". Лекин, давлат бошқаришда ҳукмрон табақаларнинг ахлокий жихатдан пок булиши кераклигини ҳам алоҳида таҳқиқлади, ҳукмдорларнинг уз қалбини доимо такомиллаштириб бориши давлат учун муҳим эканлигини уқтирди. Кишиларни тинч-тотув яшашга даҳват этиб, босқинчи ҳукмдорларнинг "қофирларга қарши муқаддас уруш" гоёсини қоралади ва асир қилиб олинган қулларни тенг ҳуқуқли кишилар деб ҳисоблади.

Қурамузқки, Ибн Синонинг дунё ҳақидаги, уни билиш ва бошқариш борасидаги фалсафаси инсонпарварлик гоёси билан қурилгандир. У мана шу қарашлари билан қадимги, антик давр

файласуфлари карашларидан анча илгарилаб кетди ва кейинги авлодга узига хос бир шамчирок булиб йул курсатди - дейишимиз мумкин.

2. Урта асрларда диний фалсафий карашлар ривожси.

Таянч тушунча ва иборалар: *Тасаввуф фалсафаси, Ясавия тариқати, Накибандия тариқати, Хадис илми.*

Урта асрлар фалсафасида диний фалсафий карашлар ҳам алохида урин тутади. IX-XII асрларда раванк топган ва жахон фалсафий тафаккури тараккиётидан муҳим урин тутган араб мусулмон фалсафаси асосан дунёвий илм-фан хулосаларига таянар ва тарихан қадимги юнон фалсафаси билан узвий боғлиқ эди. Бирок ислом оламида илмий фалсафадан кескин фаркланадиган ва маҳлум маҳнода унга нисбатан муҳолифатда булган тасаввуф фалсафаси кенг ривожланди ва XVIII аср охиригача ижтимоий-фалсафий тафаккурда етакчи мавқени эгаллаб келди. Марказий Осиёда IX-XII асрларда вужудга келган илмий фалсафанинг илмий гоёлари Испания орқали ГАРБИЙ Европага утди ва ривожланишда давом этди.

Тасаввуф фалсафаси Марказий Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, фикрлаш ва ҳаёт тарзини тула ақс эттирар, узгарган давр талабларига тез мослашар эди. Унинг яшовчанлиги ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда етакчи мавқени эгаллаб келишининг туб сабабларидан бири ҳам ана шунда эди.

Тасаввуфнинг кенг оммалашувини таҳминлаган муҳим омиллардан бир унинг суз санҳатидан, бадий адабиёт имкониятларидан самарали фойдаланиш эди.

Буюк тасаввуф юксак дидли шоир бадий суз устаси, улуг донишманд ва мутафаккир ҳам эдилар. Улуг мутасаввуф шоирлар бадий адабиётни янгича гоё, мазмун ва тимсоллар билан бойитдилар. Бадий эстетик онг тараккиётда янгича адабий окимга асос солдилар. Шундай қилиб, бадий адабиёт тасаввуф гоёларининг омма уртасида кенг тарғиб этишининг муҳим воситасига айланди.

Бинобарин, тасаввуф фалсафасининг туб моҳиятини билиш тасаввуф адабиётининг узига хос хусусиятларини билишни такозо этади. Таникли рус шарқшуноси Е.Э. Бертелъс асримиз бошларидак "Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти" асарида "Тасаввуф адабиёти"

тини урганмасдан туриб урта асрлар мусулмон Шарки маданий хаёти хакида тасаввурга эга булиш мумкин эмас.. бу адабиётдан хабардор булмасдан Шаркнинг узини хам англаш кийин”, - деб ёзган эди.

Тасаввуф диний фалсафий тахлимот сифатида VIII аср урталарида даставвал Сурия ва Ирок сингари араб мамлакатларида вужудга келди. Унда исломгача булган буддизм мажусийлик (христианлик) ва хиндуизмнинг таркидунёчилик гоялари, махнавий камолотга эришишга доир тахлимотлари мужассамлашди. Бирок тасаввуф ислом дини асосида ша-клланди ва ривожланди.

Тасаввуфда комил инсон гоёси марказий урин тутади. Мутасаввуфлар махнавий баркамолликка эришиш деганда Аллохнинг васлига етишиш, у билан уйгунлашишни назарда тутганлар. Тасаввуфда Аллохнинг васлига етишишнинг 4 боскичи ажралиб курсатилган. Булар:

1. *Шариат;*
2. *Тарикат;*
3. *Марифат;*
4. *Хакикат;*

Тасаввуфда муршиб ва мурид, сулук ва солик тушунчалари жуда мухим урин тутган. Муршид(рашид) йул бошловчи, мурид(мурод) илохий максад сари интилувчи, демакдир. Муридлар муршидлар рахнамолигида ягона максадга турлича йулдан боришлари ва уз муродларига эришишлари мумкин эди. Шунинг учун тасаввуфда турлича сулук (тарикат)лар вужудга келган. Албатта, уларнинг келиб чикиши тарихий шароит талабалари билан бевосита боглик булган.

Марказий Осиёда етишиб чиккан тасаввуф фалсафаси ва адабиётининг машхур вакили *Ахмад Яссавий* XI аср охирларида хозирги Туркистоннинг сайрам кишлогига дунёга келди ва 1166 йили вафот этди. У 7 ёшида отаси Шайх Иброхимдан етим колди. Дастлабки махлумотни Ясси шахрида машхур турк машойихи Арслонбобдан олди. Унинг вафотидан кейин Бухорога бориб, машхур мутасаввуф Юсуф Хамадоний кулида тасаввуф буйича тахлим олди.

А. Яссавийнинг фалсафий ахлокий карашлари “Девони хикмат” асарида уз ифодасини топди ва бу асар унга катта шухрат

келтирди. Бу асарнинг XX аср бошларида Козон ва Тошкентда куп марта нашр этилганлиги хам улуг мутафаккир асарларининг халкимиз уртасида кенг ёйилганлигидан далолат беради.

Совет хокимияти йилларида Ахмад Яссавийнинг адабий фалсафий мероси илмий асосда урганилмади. Кейинги йилларда илмий манбаларда Ахмад Яссавий тасаввуфнинг йирик номаёндаларидан бири эканлиги, унинг ижодий мероси узбек адабий тили ва бадний адабиётининг ноёб ёдгорлиги эканлиги тахкидланса хам, унинг меросига бирёклама ёндашиб келинди. Катор китобларда “Ахмад Яссавий ижоди диний-мистик характерга эга, у золимларга буйсуниш, бу дунёдан воз кечиш каби гоёларни илгари сурди... Умуман Яссавий ижоди Урта Осиё халклари тарихи ва адабиётида реакцион ролъ уйнади” каби нохолис ва ноилмий фикрлар таргиб килинди. (к.: *Узбек Совет Энциклопедияси. 1-ж., Т., 1971, 617-бет; Узбек адабиёти. 1-ж., Т., 1959, 73-бет*) Холбуки “Девони хикмат”да илгари сурилган гоёлар юкоридаги дахволарнинг асоссиз эканлигини курсатади.

Барча фикрлар сингари Ахмад Яссавий ижоди муайян ижтимоий-тарихий мухитда шаклланган, уша давр хусусиятлари, муаммо ва зид-диятларни акс эттирган. У истибдод хукм сурган, меҳнаткаш халк бошига чексиз машаққатлар ёгдирилган, молу дунёга хирс куйиш авж олган, очлик, имонсизлик авж олган мураккаб шаронтда яшати ва ижод килди. Улуг мутафаккир замона носозликларига бефарк карай олмади. Унинг шеърларида турк хукмдорлари булган коракхонийлар билан коракхитойлилар уртасидаги урушларнинг дахшатли окибатлари уз ифодасини топди. Улуг мутафаккир шонр молу дунёга хирс куйиш авж олган жамиятдаги шафкатсизлик ва махнавий кашшокликни аёвсиз танкид килди. Адолатсизлик, зулм ва кашшоклик хукм сурган жамиятда инсоний меҳр шафкат ва диёнат завол топишгани афсус надомат билан кайд этди:

На онода раҳм колди, на отода,
Ого, ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлар дахво килур, ичар бода,
Мастлик билан кариндошдин тонди, курунг.

(к.: *Ахмад Яссавий. Хикматлар. Т.; 1990, 6-бет.*) Бундан кейин хам шу манбага муурожаат килинади).

Ахмад Яссавийнинг “Девони хикмат” асари туркий адабиётнинг ноёб ёдгорликларидан бири булиб, у ислом дини, калом фалсафаси ва тасаввуфидан, уша даврнинг ижтимоий-сиёсий тартиб ва муаммоларидан, оддий меҳнаткаш халқ ҳаётидан яхши хабардор эканлигидан гувоҳлик беради. Улуг шоир захматкаш, гариб етим ва кашшок кишиларга меҳр шафкат кузи билан каради. Кишиларни меҳр-шафкатли булишга чақирди.

Оқил эрсанг гарибларни кунглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим изла.
Буюн товлаб дарё булиб тошдим мано...
Гариб,факир, етимларни килгил шодмон,
Хаклар килиб азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг, жонинг била килгил эхсон,
Хакдин эшитиб бу сузларни айдим мано.

(Уша манба 42-бет).

Ахмад Яссавий уз даврининг фарзанди сифатида ислом дини мафкураси, шарият аҳкомлари ва тасаввуф сулукларини чуқур эгаллади. Уз даври савиясидан анча илгарилаб кетди: тасаввуфнинг Яссавия тарикатига асос солди.

Улуг мутафаккир ишқ,ҳақиқат, диенат, каноат, адолат сингари масала-ларда ислом динининг муқаддас ақидаларига таянади. Унинг шеҳрияти-даги илохий мазмун, калб тугени, илохий ҳақиқат - Вужуди мавжуд (Аллоҳ) билан мулоқот унга интилиш ва илтижо қилиш сифатида акс этди. Яссавий илохий ишқнигина тан олди, чунки у мукамал, мусаффо, бегараз ва гузалдир. Инсон ана шу ишқгагина интилсагина, пок диенатли ва комил була олади. Ана шундагина у баднафслик ва жохилликдан қутулиш мумкин.

Яссавий ахлокий фалсафасининг мазмунини бу дунёдан воз кечиш эмас, балки ҳақ йулида жамиятни фисқу-фасод, кибру-хаво,розолат ва нодонликдан тозалашдан иборат булганинтелиш ташкил этади. У ёмонлик, жохиллик ва молпарастилик сингари иллатларга ружу қуйган жамиятдан юз угиришга даҳват қилди. Шу маҳнода мутафаккир хик-матлари инсон калбини парзага келтиради.Унинг хикматларидан исёнкор рух “ҳақиқат даҳво қилган қози имомлар”,“ҳаром еган ҳокимлар”,“дунё меники деб жаҳон молин йиккан амалдорлар”,“окни қаро қилган муллою

мударрислар”, “эл устига миниб олган, тотлиг-тотлиг еб, турлук-турлук кийган”ларга карши нафратда уз ифодасини топди.

Ясавий хамиша мазлумлар томонида туриб, кишиларни етим есирларга меҳр шафкатли булишга чакирди, мазлум меҳнаткашларнинг ҳақ ҳуқуқларини химоя килди:

Гарибларни кургон ерда огритмангиз.
Гарибларга очигланиб суз отмангиз.
Занф куриб гарибларга тош отмангиз,
Бу дунёда гариблекдек бало булмас.

(Уша жойда, 8-бет).

Ясавий хикматларидаги асосий образ Оллоҳ булиб, шоир бутун вужуди билан Уни танишга ва узликни Унинг ишқига багишлашга чакирди. Баҳзи адабиётларда асоссиз равишда даҳво килганидек Ясавий дунёвий ҳаётни тарк этишга эмас, балки инсоннинг маҳнавий камолоти йулида гов буладиган нафсни тийишга даҳват килди. Бу жиҳатдан унинг кураш ҳақидаги фалсафий карашлари ҳам янгича мазмун касб этади. Инсон ҳаётидаги энг машаккатли кураш нафсни таслим этишга каратилган курашдир:

Нафс йулига кирган киши расво булур
Йулдин озиб, тойиб, тузиб, гумроҳ булур,
Ётса, купса, шайтон била хамроҳ булур,
Нафсни тепкил, нафсни тепкил, эй бадкирдор.
Нафсинг сени охир дамда гадо килгай,
Дин йулини орат килиб, адо килгай,
Улар вақтда иймонингдан жудо килгай,
Окил эрсанг нафси баддан булгин безор.

Нафс инсоннинг ботиний душмани, унга таслим булган киши аввало уз менлигидан, эрк ва хузур халоватидан, иймон эхтикодидан, одамийликдан махрум булади. Ана шу ички душманни енга олган инсоннинг кадр кимматини ҳеч поймол эта олмайди. Бинобарин Яссавий инсонни турли камчилик ва нуқсонлардан покланиш учун курашга чакирди ва бу курашни Аллоҳ йулида олиб бориш зарурлигини таъкидлади.

Ахмад Яссавий уз замонасининг оқил ва фозил фарзанди сифатида ислом дини гоъларига ҳамиша содик булди. Аллоҳнинг куч кудрати ва танҳолигига иймон келтирди, Муҳаммад пайгамбарнинг уммати эканлиги билан фахрланди. Ислом динининг давр синовларидан утган мустаҳкам гоълари заминида туриб умумбашарий кадрятларни кенг тарғиб этди. Узининг бутун онгли ҳаётини комил ва фозил инсон шахсини шакллантиришга, маълумлар аҳволини оз булсада яхшилаш ва мулкдорларни инсоф диднатли булишга чакиришга бағишлади. Шунинг учун ҳам у ҳамма даврларнинг улуг донишманди, инсоний баркамол-ликнинг тимсоли булиб келди.

Яссавий фикрича, инсон ҳаёти канчалик уткинчи, укубатли булмасин, у комилликка интилиши керак. Қамолот йулини танлаган киши виждон овозига кулок солади. Ана шундагина у Оллоҳнинг васлига етиши, узини барча нуқсон ва камчиликларни холос етиши мумкин. Инсон Оллоҳга яқинлашиб боргани сари узидаги гуноҳ ва камчиликларга қарши қабнинг ботиний муросасизлигини чуқуррок ва теранрок англай бошлайди.

Мутасаввуфларнинг фикрича, борлик худди Оллоҳнинг куч кудрати, хусни жамолини акс эттирувчи кузгу сингаридир. Бирок табиатни яратишдан мақсад ИНСОНдир. У Оллоҳнинг суйган бандаси, Оллоҳ бутун борликни ана шу инсон учун яратди. Демак инсон ҳам уз навбатида ана шу муҳаббатга сазовор булиши керак. Оллоҳнинг ишқи бамсоли шароб(май) дир, унинг қадаҳи эса инсон қалбидир. Шу қадаҳга ишқ майи қанча қуп қуйилса, инсоннинг маънавий баркамолликка булган интилиши ҳам шунчалик кучаяди.

Тасаввуф таҳлимотига қура инсон Оллоҳга етишмоқ учун шариат, тарикат, маҳрифат ва ҳақиқат босқичларидан утиши керак. Маҳрифат манзилида инсон Оллоҳнинг моҳиятини тула англаб етади, илму ахлоқда баркамолликка эришади, уз менлигидан кечиб, Оллоҳ билан уйғунлашади. Қуриниб турибдики, инсон Оллоҳ

томонидан яратилган булса ҳам, Унинг Оллохдан фаркли томонлари мавжуддир. Инсон уз-узини енгиб махрифат сари интилган сайин ҳақиқатга эриша олади. Шундан кейингина фонийлик машаққатлари тугаб боқий ҳаёт бошланади.

Яссавий такаббурликка қарши ҳокисорлик фалсафасини илғари суради. У такаббурликни коралади, уни адолат ва диёнатнинг душмани, кулфат ва мусибатларни сабабчиси деб қурсатди:

Ахли дунё халқимизда саховат йук,
Подшоларда, вазирларда адолат йук.
Дарвишларнинг дуосида ижобат йук,
Турлук бало халқ устига ёғди, дуслар.

(Уша манба 28-бет).

Шоир такаббурлик ва манманлик инсонни камолотга бориш йулидан оздирувчи ва инсон маҳнавиятига зид қусур сифатида қурсатди. Бу иллатга қарши ҳалол меҳнатни улуглади:

Банда булсанг манманликни зинҳор ташла,
Сахарларда жонинг қийнаб тинмай ишла,
Йулдан озган гумроҳларни йулга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

(Уша манба 91-бет).

Яссавий подшо ва амалдорларни меҳр шафқатли ва одил булишга чақирди. Унинг фикрича, барча кишилар Оллох томонидан тенг яратилган, шунинг учун ҳам улар бир-бирларига меҳр муруват қурса-тишлари, илохий ишқ йулида риёзат чексаларгина меҳроғга чиқишлари Оллохнинг жамолига восил булишлари мумкин.

Донишманд фикрича, меҳр бир дарахт булса, саховат унинг мевасидир. Подшо ва амалдорларнинг жохиллиги ва адолатсизликлари оқибатида ана шу дарахат завола топади: одамлар уртасида меҳр оқибат қутарилади, риёкорлик, қаллоблик ва шафқатсизлик қучаяди. Ана шуларнинг барчаси Оллохни танимаслик, уни унутиш ва ишқсизлик оқибатида:

Куз ёшингни риё қилма, ҳакни тани,
Ҳақ-таҳлосуйганларни гирён қилур.

Яссавий фикрича, инсоний баркамолликка эришишда кишиларнинг руҳан соғлом булиши муҳим аҳамиятга эгадир. Қайси юртда маҳнавий кадрятлар паймол қилинса, адолатсизлик ҳукм сурса, уша ерда нопок ва жохил кишилар юқори мавқега қутарилади. Нодонлик - халқ кулфати ёвузлик ақл идрок қотилидир. Молпараст-

лик, баднафслик, риёкорлик - ана шуларнинг барчаси нодонликнинг доимий йулдошидир. Шунинг учун ҳам улуг мутафаккир кишиларни нодонликдан юз угиришга чакирди:

Дуо килинг нодонларнинг юзин курмай,
Хак-таоло рафик булса бир дам турмай.
Бемор булса нодонларни холин сурмай,
Нодонлардин юз минг жафокудум мано.

(Уша манба 30-бет).

Яссавий нодонликка карши донолик тушунчасини илгари сурди. Донолик унинг назарида идеал тушунчадир. Шунинг учун ҳам унинг доно ва оқил илм ахлига булган талдаби ҳам юксакдир. У хушомадгуй ва лаганбардор олимни золим деб атади, Хушомад оркали олимликка эришмокчи булган илм ахлини ихтиёрий равишда золимлар сафига утувчилар деб хисоблади. Олимларни хакнкат йулида риёзат чёкишга ва илм йулида фидойилик килишга дахват этди. Унинг фикрича, олимлик йулида захмат чёкиш уз хузур халоватингдан воз кечишдир. Давлатпараст ва молпараст нокасларга буйин эгмаслик олим ва донишмандларга хос хислатдир:

Дунёпарт нокаслардан буйин товла,
Буйин товлаб, дарё булиб тошдим мано.

Яссавий фикрича, онг ва калбни махрифат нуллари билан ёритиш чинакам инсоний саодатдир. Инсоннинг махнавий бойлиги ҳамма нарса-дан мукаддас ва азиздир. Шунинг учун ҳам у инсоннинг узидан мохият излади.

Улуг мутафаккир камтарлик ва олихимматлик сингари инсоний фазилятларни улуглади, инсоннинг куч-кудратига астойдил ишонди ва шарафлади.

Яссавий олам, она-замин, элу-юрт хакида ёзар экан, уларни хар бирида ватанни курди ва кишиларни ватанга содик булишга чакирди.

Шундай килиб, Ахмад Яссавий олам ва инсонни Оллох яратганлигига астойдил ишонди. Бирок Оллох инсонни узининг ердаги ноиб сифатида яратганлиги ҳам хакикатдир. Инсон уз хаёти давомида камчилик ва хатолардан озод булиши кийиндир. Ана шу нуксонлардан озод булишга, узликни махнавиятга ва инсоний баркамолликка багишлашга дахват килиш Ахмад Яссавий ахлокий фалсафасининг туб мохиятини ташкил этади.

Ахмад Яссавий “Курхон”да баён этилган гоёларга таяниб, инсоннинг яратувчан фаолиятига, ақл-идрокига каттик ишонди. Унинг фалсафий-ахлокий карашларининг битмас-туганмас кадр-киммати ҳам ана шундадир.

Мухаммад ибн Жалолиддин Баховуддин Накшбанд 1318 йили Бухоро яқинидаги “Касри хиндувон” кишлоғида дунёга келди. Бу кишлоқда улуг мутафаккир ва донишмандлар таваллуд топганлиги шарафига унинг номи кейинчалик “Касри орифон” деб аталган. Баховуддин ёшлигиданок дехкончилик, наққошлик касбларини эгаллаган. Бутун умр буйи халол меҳнат билан яшашга интилди. У мусулмончилиқда иймондан сунг биринчи уринга халол меҳнатни куйди.

Баховуддин Халил ота вафотидан кейин Амир Кулолга мурид булди, узини тарикат йулига бағишлади. Баховуддин бошка машойихлардан фаркли равишда увайсий эди, яни Навоийнинг тушунтиришича, агар шайхнинг пири маҳлум булмаса ва “машойихдин бирининг рухи ани тарбият қилгон булса, ани Увайсий дерлар”. Баховуддиннинг рухи Абдухолик Гиждувоний томонидан тарбият топди.

Баховуддин тарикат ахлининг биз юкорида келтирган саккиз коида (“Калимаи кудсия”)сининг “хилват дар анжуман” ва “хилват дар ватан” коидаларига сидкидилдан амал килди: хонанишинлик ва узлатни тарк этиб, зохир юзидан одамлар орасида, ботинан Оллох ёди билан яшади, катта машаккатлар эвазига булса-да, улуг авлиёларнинг мазорларини зиёрат килди, турк машойихлари суҳбатига ошиқди. Баховуддин Накшбанд, Юсуф Хамадоний, Ахмад Яссавий ва Абдухолик Гиждувоний томонидан илгари сурилган илгор гоёларни янада ривожлантирди ва уларни уз таҳлимотида мужассамлаштирди. Хусусан, Абдухолик Гиждувонийнинг “Даст ба қору дил ба ёр” шиорини “Дил ба ёру даст ба қор” тарзида ислох килди, бу билан махнавиятнинг бирламчи ва махнавий поклик билан қилинадиган меҳнатгина камолот омили эканлигини таҳқидлади. Баховуддиннинг шогирди Шайх Мухаммад Порсонинг гувоҳлик беришича, Накшбанд: ибодат ун қисмдан иборат, унинг туккиз қисми халол меҳнат қилиш, бача қасблардан дехкончилик ва богбонлик халолга яқиндир, дер эдилар (*к. Иззат Султон Баховуддин Накшбанд абадияти. Т. 1994, 36-бет*).

Шундай қилиб, нақшбандия тарикати учун хос булган хусусиятлардан бири ҳалол меҳнат ҳисобига яшашдир. Ҳаром йуллар билан топилган лукмадан келадиган балоларни даф этиб булмайди. Навоийнинг ёзишича, нақшбандия тарикатига мансуб мурид ва мурид одобининг биринчи шарти - “ул адабдурки, яхши ва ёмонга ва улуг ва кичикка бажо келтирурлар. Андоқки, барча ҳалойикка узларини кичик ва камрок тутарлар ва барчага хизмат ҳузурида булурлар. Хаттоки уз фарзандларига, ходим ва мамлук (қул)ларига ҳар неча алардин беқондлик (одобсизлик) курсалар, қушунат билан (қуполлик билан) аларга суз демаслар, балки насихатни юмшоғ ва чучук тил била қилурлар, хаттоки угригача” (к. *Иззат Султон Баҳовуддин Нақибанд абадияти. Т. 1994, 58-бет*).

Нақшбандия тарикатининг яна бир муҳим хусусияти шунда эдики, мамлакат ва халқ манфаатлари йулида қилинган ҳар бир савобли иш бир марта Қаҳабатуллоҳга Хажга бориб келишга тенг ҳисобланарди. Нақшбандия тарикатига мансуб суфийлар тасаввуфнинг умумий ғоясидан келиб чиқиб, инсон қалбини Оллоҳнинг уйи деб, ҳисоблайдилар. Қалб поқлиғи учун интилиш, инсонни эҳозлаш, маҳнавий қамолот сари интилиш, Оллоҳнинг васлига восил булиш - солиқнинг ҳаётини маҳноси шу эди.

Баҳовуддин Нақшбандгача булган барча шайхлар, мутақаввуфларда уз насл насабини Муҳаммад алайҳиссалом билан боғлаш анҳанаси мавжуд эди. Шунингдек улар узларини қаромат соҳиби қилиб курсатар эдилар. Баҳовуддин Нақшбанднинг бу масалаларда булган қарашлари бутунлай бошқача булган. Навоий ёзади: “Биров алардин сурдиким, сизнинг силсилангиз не ерга етар? Алар дедиларки, киши силсиласи билан ҳеч ерга етмас. Алардин қаромат талаб қилдилар. Алар дедилар-ки, бизнинг қароматимиз зохирдур: бовужуди бу навоҳ гуноҳ неки ер юзида бора олурмиз”.

Баҳовуддин Нақшбандхизматкор ёки қул сакламас эди. Бунинг сабабини сураганларида “Алар дебдуларки, қачон бу бандалик ҳожалик била рост келур?”.

Баҳовуддин Нақшбанд кишиларни уз тилақларидан воз кечиб, бошқаларнинг манфаати учун ишлашга даҳват этган. Хожа Аҳрор уз устози Баҳовуддин Нақшбанд тарикатида булишни орзу қилган кишиларга: “Бу тарик бағоят дақик (қийин) турур. Уз муродидин утмақ, бошқа кишининг муродига иш етмақ улуг иш турур, сизлардин бу иш келмас”, - деган.

Баховуддин Накшбанд умрининг охиригача Бухорода яшади ва 1389 йили 71 ёшида вафот этди. Шамсиддин Солийнинг “Комус ал-алхам” китобида айтилишича, Баховуддин Накшбанднинг вахз ва насихатларидан иборат “Хаётнома” шеърнй манзумаси ва тасаввуфга оид “Далил ал ошикин” асари машхур булган, бироқ бизгача етиб келмаган. Лекин шунга карамай унинг тасаввуфга оид панд-насихатлари Хожа Ахмад Порсонинг “Рисолаи кудсия, Макоми Хожа Накшбанд”, Абу Мухсин Мухаммад Бокир Алининг “Макоми хазрати Хожа Накшбанд” китобларида сакланиб колган.

Баховуддин Накшбанд вафотидан кейин мужжизакор авлиё, авом халк манфаатларининг химоячиси, балоларни даф этувчи валий сифатида шухрат козонди.

Унинг тахлимотини тарғиб этиш ва ундан мадад сураш Марказий Осиёдагина эмас, балки кушни ислом мамлакатларида ҳам кенг ёйилди. Оддий халк вакилларигина эмас, балки хукмдорлар, теурийлар, олим ва шоирлар ҳам унинг мурди булдилар.

XV асрдан бошлаб Накшбандия Кодирия тарикатидан кейин дунёга кенг таркалган тарикат булиб колди. У Марказий Осиё ва Хуросондан Кохира ва Босниягача, у ердан Гансу ва Суматрагача, Шимолий Кавказдан Хиндистоннинг жанубидан, Арабистоннинг Хижос вилоятигача етиб борди (хозирги пайтда Покистоннинг Лахор шаҳрида Накшбандия тарикатининг Жахон маркази ишлаб турибди, унинг рахбари Зулфикор Ахмад Накшбандий).

4.Сунгги феодализм даврида Марказий Осиёда табиий - илмий ва ижтимоий - фалсафий фикрлар ривожу (А.Навоий, Улугбек, Бобур ва бошк.)

Таянч тушунча ва иборалар: *Навоийнинг фалсафий қарашлари, Улугбекнинг табиий илмий қарашлари, Бобурнинг ижтимоий сиёсий қарашлари.*

Теурийлар даврида эса фан, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараккиётига катта тахсир курсатган шахслардан бири - буюк олим, давлат арбоби *Мирзо Улугбек*дир.

Мирзо Улугбекнинг давлат арбоби, олим сифатида камол топишида Амир Теур ҳам суюкли бобо, ҳам теурийлар сулоласининг хазоротли асосчиси, ҳам узокни кура олган сиесатчи, давлат арбоби, катхи иродали, доно хукмдор, чапдаст ботир, шижоатли қахрамон жангчи сифатида хал килувчи тахсир

курсатган. Улутбекнинг ижтимоий-сиёсий, илмий қарашлари шаклланишига отаси Шохрух Мирзонинг таҳсири ҳам қатта бўлган.

Улутбек узининг "Зижжи Улутбек" ёки "Зижжи жадиди Курагоний", "Бир даража синусини аниқлаш ҳақидаги рисола", "Рисолайи Улутбек" каби астрономик асарлари билан бир қаторда "Тарихи улус арбаҳа", унинг мухтасари "Шажараи атроқ" нақоралар билан ижро этиладиган бир неча мусиқий асарлар ҳам қолдирган. Навоий ва Абу Тохирхужа курсатишлари, шеърлар ҳам ёзган, тиббиёт масалалари билан жиддий кизиққан. Қолаверса фалакиётчилар, риззиётчилар, барча илм вакиллари билан Давра (Академия)сини шакллантирган, унинг ишида узи ҳам фаол иштирок этган.

Мирзо Хайдар Дуглатнинг "Тарихи Рашидий" сида: "Мирзо Улутбек тарихнавис донишманд эди (ва) "Турт улус (тарихи)ни (ҳам) езиб қол-дирган эди" деб қурсатилган.

"Тарихи улус арбаҳа", ва "Шажараи атроқ" башариёт тарихи энг давр-лардан бошлаб баён этилади. "Тарихи улус арбаҳа" уз унвони, "Муқад-дима"си, 3 ғасл, 3 мақола, майда боблардан иборат. Унда пайғамбарлар тарихи, шажараси, туркий-муғулий сулолалар - Чигатой, Жужи, Ботухон ва Улут Қоон Мункэжон улуслари тарихи, улар билан темурийлар сулоласининг муносабатлари, шараф ва нуфузлари ҳақида қимматли маълумотлар берилади.

Мазкур асарларда Улутбекнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий қарашлари, давлат қурилиши ва уни бошқаришга оид муносабати уз ифодасини топган. Бунда айниқса Туркий-муғулий Ясо-Тузуқларнинг қулланилиш қулами билан мусулмон ҳуқуқи - Шариаёт қонунчилигининг қулланиш ва таҳсир қуламининг узаро муносабати диққатга сазовардир.

XV ва ундан кейинги асрларда Туркистондаги ижтимоий, фалсафий фикр ривожиди *Алишер Навоий*нинг мероси муҳим урин тутди.

Навоий дунёқарашини асосларини унинг "ваҳдат-ул-вуҷуд" (пантеизм) таҳлимотига қушган ҳиссаси, Қалом, шариаётга, тасаввуфга бўлган муносабатининг фавқулдда жиҳатлари, ориф-лик дунёқарашини ва ахлоқий-дидактик позицияси, сиёсат, давлат, фозил жамият, оила, Қомил Инсон ва шаҳе тутғисидаги бир бутун назариялар ташкил этади. Навоий узининг Одиқ подшо, фозил жамият тутғисидаги қарашларида Низомий, Жомий каби мусулмон маданияти, фалсафасининг тамал тошларини қуйган, Абу Наср Фаробий,

Ибн Мискавайх, Ибн Сино ва бошка Шарк арастучилари-перипатетикларининг, яхни машшоййулар

илгари сурган фозил шаҳар (алмадинат-ул фозила), Фозил Раҳис, Комил Инсон таҳлимотларидан келиб чиққан.

Маҳлумки, Фаробий Сайф-уд-давлатнинг давлатини, Шайх-ур-Раҳис Ибн Сино уз даври подшоши Алоҳ-уд-давлатнинг давлатини Фозил шаҳарга, уларнинг узларини эса Комил Инсонларга айлантиришга уринганлар. Навоий ҳам " Хамса" ва бошка асарларидаги орзу-хаёллар, Одил подшо, одил давлат тутрисидаги гоёлар билан чекланмай, Хусайн Бойқаро давлатини - Одил давлатга, унинг узини эса Одил подшоҳга айлантиришга қаттиқ уринган, бу йўлда узининг бутун кучи, сиёсий иқтидори, нуфузи ва иродасини, сиёсий мавқеҳини сарфлаган. Гап ҳар икки ҳолда ҳам гоёнинг нотутри ёки "гайрилмиёлигида " эмас, балки бу гоёларни амалга ошириш имконини берадиган жамият юксак ишлаб-чиқариш - " табиий тарихий тараққиёт босқичига" эришмаганлигидадир.

Энди Навоийнинг суфийлиги масаласига келайлик. Албатта Навоий уз даврининг кишиши сифатида урта аср мусулмон маданияти, руҳияти, онги ва тафаккури, кадриятлари руҳида тарбияланган, ва демак, уша ҳаёт тарзи ва маданиятнинг узаги булмиш тасаввуф таҳлимотидан четда шаклланиши, ундан тамомилла фориғ Булиши мумкин эмас эди. Навоий амалда айнан ана шундай таҳсил ва тарбия топганлиги, айниқса, Фаридиддин Атторнинг "Мантук-ут-тайр" ига ихлос қуйганлиги, нақшбандийчилик таҳлимотини чуқур билганлиги ва Жомий билан биргалиқда ва унинг етакчилигида Хужа Убайдуллоҳ Аҳрор, Абдуллоҳ Ансорий ва бошка пирларга қул берганлиги юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Навоийнинг умуман Исломи, Калом, Шарият, айниқса тасаввуфдаги эгаллаган мавқеҳининг узига ҳослиги шундаки у нақшбандийликнинг ҳаётбахш фалсафаси орқали суфизмдаги энг инсонпарвар, ҳаётда, инсондаги эҳтиқодий поклик ва тозаликни сезувчи, кадрловчи ва ҳаётни, инсонни кадрлашга, Инсон шахнини юксак тутуш, ҳимоя қилишга чақирувчи маломатия таҳлимотига маҳнавий жихатдан онгли равишда эргашган ва узининг бутун ҳаёти давомида унинг кадриятларига гоёвий роия қилган.

Заҳириддин Мухаммад Бобур (1483-1529) теурийлар сулоласининг энг буюк вақиллиридан бири, Хиндистонда "Буюк мугуллар" салтанатини қурган, туркий, араб-мусулмон, форс-тожик, хинд

маданияти, бадий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлокий ва диний-тасаввуфий фикрига катта хисса қўшган мутафаккирдир.

Тахтга 12 ешида утирган Бобур Шайбонийхон билан халқилувчи жанглар олиб борган, 1500-1506 йилларда бор-йўғи 20-23 яшар еш бир йигит эди. Темурийларга хос харбий салоҳият, уруш санҳатини, ута чапдастикни эгаллаганлигига карамай Бобурнинг катта тажрибаси йук эди.

Холбуқи, бу пайтда Шайбонийхон еши улуг ниҳоятда тажрибаси мохир саркарда сифатида шуҳрат топган, катта қушинини салтанат қуриш, қушни мамлакатларга бошлаб боришда қузи пишган, хотиржамлик

билан иктидори уз ривожининг авж буржиги қутарилаётган давлат раҳнамоси булган етук зот эди.

Иккинчи давр - 1506 йилдан кейинги Афғонистон ва Хиндистон даври. Бу даврда Бобур нафақат сиёсатчи, сулола асосчиси, ақлли харбий лашкарбоши, балки жуда иктидорли олим, исломий илмлар, шариат, ҳамда тасаввуф ирфони, тарикатлар билимдони, мухлиси, буюк суз устаси, шоир, воҳиз эди. Унинг ижтимоий-фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, бадий-ахлокий, ирфоний қарашлари у қолдирган жуда бой маҳнавий мерос - Девонлари, "Бобурнома" асари, Шариат асослари баёни булган "Мубайян" рисоласи, бадийят назарияси буйича "Аруз рисоласи", Хужа Аҳрор Валий "Рисолаи волидия" сининг туркий назмий баёни, мусика, лашкарқашлик буйича рисолалар, у узи яратган ва қўллай бошлаган махсус алифбо "Хатти Бобурий", туркий-муғулий қонунчилик анҳанасида тузилган "Тузуқоти Бобурий" лар бизгача етиб қелган. Бундан ташқари Бобурнинг "Васияти", угиллар, қизлари, яқинлари билан, Пир шайхлар сиёсатчилар бошка давлат раҳбарлари билан олиб борган езишмалари, элчилик номалари, вақфлари, сон-саноксиз Улуфа, Суяроғол, фармон, ерлик нишонлари ҳам бизгача етиб қелган.

Бобурнинг ижтимоий-фалсафий, бадий-ахлокий, сиёсий ва ҳуқуқий, ирфоний, ислоҳчилик қарашлари ниҳоятда қенг қамровли. Чуккур, уз давридан илгари қетган инсонпарвар, илм ва ақл муҳиб дунёқарашини ифодалар эди. Бобур дунёқарашининг бош йуналишлари, инсонпарварлик, илм-маҳрифатпарварлик, санҳатсеварлик, бадийят, шеҳр санҳатлари, ватанпарварлиги - уз Ватанин севиш, қумсаш ва айни пайтда бошка халқлар, миллатлар, диний эҳтиқодларга эҳтиқодий бағри қенглик, ҳурмат муносабатида

булиш, қонуний, ҳуқуқ анҳаналарини устун санаш, пок зотлар, азизлар авлиелар, улар қайси дин жамоадан булмасин, олдиди узини ҳокисор тутиш, юксак ҳижоатлилиқ, мардлик, ахлокий поклик, хайр ишларни қилишдир.

Бобур тузган "Рисолаи волидия" асари ҳам унинг фалсафий, илмий-ирфоний, ижтимоий, ахлокий қарашларида алоҳида урин тутади. Асар 1528 йилда, Бобурнинг, отасининг Накшбандийа - Ҳожагония тариқатига, хусусан Ҳужа Аҳрор Валий Фуқаротийга акди иродатини ифодалаш учун, Пирнинг "Рисолаи волидия" сини туркий назм билан баён этган. Бу китобда хатто Бобурнинг " Убайдуллоҳ тадбирлари туфайли шох булдим", деган эҳтирофи мавжуд.

Хуллас, Урта асрлар даври Марказий Осиё файласуфлари, мутафаккирлари, тасаввуф илми соҳиблари ҳамда буюк давлат арбоблари мисолида жаҳон фани ва маданиятида учмас из қолдирди.

Мавзунини такрорлаш учун саволлар:

- 1. Марказий Осиёда урта асрларда илм-фан ва маданият ривожланиши учун қандай омиллар туртки булиб хизмат қилди?*
- 2. Ҳоразмий, Фаргонийнинг табиий-илмий қарашлари ва уларнинг жаҳон маданияти ривожидида тутган урни қандай?*
- 3. Форобий, Беруний, Ибн Синоларнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашларининг жаҳон илм-фани таракқиётидаги урни қандай?*
- 4. Тасаввуф фалсафасининг моҳияти ва унинг асосий вакиллари қимлар? Яссавия тариқати ва Накшбандия тариқатининг моҳияти нимадан иборат?*
- 5. А. Навоий, Улугбек ва Бобурнинг табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий қарашларининг моҳияти нимадан иборат?*

4-Маҳруза: Гарбий Европада фалсафий фикрлар ривожини.

Режа:

- 1. Қадимги Юнонистон ва Римда фалсафий фикрлар ривожини.*
- 2. Урта асрларда Гарбий Европада диний - схоластик фалсафа ривожини. Номинализм ва реализм.*
- 3. Уйғониш даврида табиий - илмий ва фалсафий қарашлар ривожини.*

4. Янги даврда француз маҳрифатпарварларининг фалса-фий карашлари. Инглиз субъектив идеализми.

1. Кадимги Юнонистон ва Римда фалсафий фикрлар ривож.

Таянч тушунча ва иборалар: *Кадимги Юнон фалсафаси, Милет мактаби, Фалес фалсафаси, Анаксимандр, Пифагор фалсафаси, Демокрит фалсафаси, Платон фалсафаси, Аристотель фалсафаси*

Кадимги Юнон фалсафасининг вужудга келган даври эрамиздан аввалги, VI асрларга бориб такалади. Бу даврда Юнонистоннинг ижтимоий тузумнинг алмашинуви яҳни-ибтидоий жамоа тузумининг кулдорлик тузуми билан урин алмашинуви юзага келганди. Экспулатациянинг кучайиши мавжуд диний - мистик карашларнинг, гоъларни пучга чикарди. Натижад кишилар онгида дунё хакида борлик хакида бошкача тасаввурлар пайдо була бошлади-ки, бу тасаввурлар бирмунча аник булмаса хам, хар холда илмийлик касб эта бошлади. Негаки, диндаги-"подшолар худонинг ердаги вакилдир, уларга тинмай тоат-ибодат килиш, ситгиниш ва х.к.о." каби гоълар инсонлар калбида норозилик кайфиятини уйготди ва бунинг окибатида мавжуд тузумга карши кузгolonлар була бошлади. Ва бу кузгolonлар асосида норозилик илк фалсафий фикрлар юзага келишига туртки булди. Бундан ташкари, юзага келган шароит, яҳни кулдорлик тузуми Кадимги Юнонистонда шахар ва кишлокларнинг пайдо булишига ва бу шахар ва кишлокларда узаро мехнат таксимоти вужудга келтирди. Савдосотик ривожланди ва бунинг натижасида Юнонистон билан катор Шарк мамла катлари ва бошка давлатлар уртасида узаро савдо муносабатлар урнатила бошлади. Савдо муносабатларининг усиши, кишлок хужалигининг ривожланиши ва хнарманчилик саноатининг тез тараккий этиши кадимги Юнонистонда табиатни билишга, фаннинг ривожига эхтиёж кучайтирди. Натижада математика, физика, астрономия, география, санхат, адабиёт, фалсафа каби фанлар юзага келди ва ривожланди.

Кадимги Юнон фалсафаси табиат хакидаги илмлар билан бир бутун холда, хаёт тажрибаси ва Кадимги Шарк мамлакатларида эришилган фан ютуклари асосида пайдо булди.

Юнон фалсафасини биз фалсафа тарихида *"Милет мактаби"* деб ном колдирган ва шу мактабга асос солган Милет шахри вакиллари булмиш Фалес, Анаксемандр ва Анаксеменлар-

дан бошлаб урганамиз. Чунончи улар хакли равишда кадимги, илк юнон фалсафасининг асосчилари, номоёндалари эди.

Фалес (эрамиздан аввалги 624-547 йиллар) уз даврининг хар сохада етук билимдон кишиси булиб, у астроном, математик, географ, физиолог олим, сиёсий арбоб хамда философ эди. У куёш тутилишини олдиндан айтиб берди ва у айтан даврда (ЭРАМИЗДАН АВВАЛГИ 585 ЙИЛДА) куёш тутилди. У ернинг куёш атрофидаги айланиш харакати йил давомида 365 кунга тенг эканлигини аниклади. Кичик айик юлдузини кашф этди. Фалес тахлимотига кура бутуни борлигининг асосини суюк моддасув ташкил этади, табиатда содир буладиган барча нарса ва ходисалар сувдан ташкил топган ва улар бутун харакати яна сувга айланади. Чунончи у ерни хам сувдан ташкил топган деб уктиради: ер - думалок , усти текис ва атрофини океанлар ураб олган холда кема сингари сувда сузиб юради. Сув-оламдаги барча нарсаларнинг доимий ва моддий асосидир, у мангу , лекин ундан келиб чикан нарса ва ходисалар вактинчадир.

Фалес худолар борлигини инкор этмайди-ю, лекин уларнинг дунё ишларида иштирокини жуда кам деб белгилади. Унингча бу дунё, олам - моддий мангудир, у йукдан бор булган эмас ва бордан йук хам булмайд.

Анаксимандр (610-546) Фалеснинг шогирди булиб, у биринчи булиб планеталар билан юлдузлар фркини тушунтирди. Куёш соатини ихтиро этди ва географик хариталар тузди. Унинг тахлимотига оламнинг моддий асосини мангу харакат ва узгаришдаги номаълум модда - апейрон ташкил этади. Аперондан иссик ва совук, нам ва курук каби бир-бирига карама-карши томонлар ажралиб чикканким, ва бу карама-каршиликлар уртасидаги муносабатдан сув вужудга келган. Сувни куриши окибатида олов,хаво ва пайдо булган. Унинг фикрича оламда шунга ухшаш дунёлар куп булиб,улар мангу харкатдаги апейрондан ташкил топгандир.

Ваклар утиши билан улар йук булади ва урнига шунга ухшаш дунёлар юзага келади.Сувнинг, денгизларнинг куриши натижасида хайвонот олами пайдо булган-деб уктиради Анаксимандр. Ва шу жумладан, инсон хам худо томонидан яратилган эмас, балки сувдан чиккан баликлардан пайдо булганди."Милет мактаби"нинг сунгги вакили булган **Анаксимен** (585-525) борлигининг асосини сув хам эмас, анейрон хам эмас, балки хаво ташкил этади деб

тушунтиради. Унинг тақидлашича, хаво-мангу харкатда ва карама-каршилиқ хусусиятига эга, у гоҳ сийраклашади, гоҳ куюклашади. Мана шу карама-каршилиқ муносабатида хаводан олов, шамол сув ва тупроқ ажралиб чиққан ва булардан ҳам уз навбатида бошқа нарса ва ходисалар юзага келгандир. Хамма нарсанинг манбаи хаво, хамма нарса ва ходисалар хаводан пайдо булади ва хавога айланади, - деб уқтиради.

Анаксимен худо борлигини эътироф этса-да, лекин у ҳам вақтинча, у оламни яратмаган, балки худонинг узи ҳам хаводан яратилгандир - дейди.

"Милет мактаби" вакиллари мана шундай содда материалистик карашлари билан фалсафа тарихида муҳим из қолдирдилар. Лекин уларга карама-карши уларок, уз фалсафий карашлари билан майдонга чиққан оқим вакиллари ҳам борки, улардан бири Пифагор ва унинг тарафдорлари.

Пифагор (эрамиздан аввалги 580-500) йиллар ва пифагорчилар оламнинг моддий асосини сон ташкил этади деб тушунтирадилар. Уларнинг таҳлимотича, барча нарсалар устки кабатлар билан уралаган, устки кабатлар чизиклар билан уз навбатида, чизиклар ҳам нукта билан чегаралангандир. Шунинг учун ҳам оламдаги нарсаларни яратган сабаб, оламни идора қилувчи қуч, бу сондир деб даво қилдилар. "Уларнинг фикрича, "2" раками барча худоларнинг онаси, барча нарса ва ходисалар асоси; "2"-раками карама-каршилиқлар; "3"-раками учта "1" раками ва уларнинг карама-карши томонларининг бирлиги жисми ташкил этади; "4" раками - табиатдаги 4 элементнинг образидир; "10" раками - энг муқаддас булиб, осмондаги ун юлдуз ва уларнинг ун доираси образи ҳамда ҳисоблаш ва сонлар мистикаси асосидир. Шундай қилиб, пифагорчилар оламни билиш сонни билишдир деб уқтирадилар. Улар сонларни илохийлаштирган булсаларда, лекин фан таракқиётига, хусусан математика фани ривожига уз таққикотлари билан (Пифагор теоремаси) улкан ҳисса қушганлар.

Қадимги Юнонистоннинг машҳур файласуфларидан бири *Гераклит*дир. У Эфес шаҳри вакили булиб (эр. ав. 530-470 й.) йирик табиатшунос, сиёсий арбоб, уткир философлардан эди. Гераклит пифагорчиларга қарши чиқиб, оламнинг моддий асосини олов ташкил этади деб қурсатади. Хамма нарса оловдан ташкил топган: "Оловнинг йук булиши хавонинг пайдо булиши, хавонинг йук булиши сувнинг пайдо булиши, ернинг йук булиши сувнинг

пайдо булиши, сувнинг йук булиши хавонинг пайдо булиши ва аксинча, хавонинг йук булиши оловнинг пайдо булишидир - деб уктиради ". Бу тасаввурга диалектик нуктан назардан ёндашиб у - хамма нарса доимий харакатда, хамма нарса бор ва шу вақтнинг узида йук, чунки хамма нарса окиб боради ва узгариб боради, хамма нара доимо мавжуд ва айна пайтда йук дея тахкидлайди. Олам муттасил харакатда ва унинг моддий асосини олов ташкил этади дея изохлайди.

"Оламни ҳеч ким, ҳатто худо ҳам яратмаган, қонуниятли тарзда ениб турувчи абадий барҳаёт олов мавжуд ва у қонуниятли тарзда учади, аввал ҳам шундай эди, ҳозир ҳам ва бундан кейин ҳам шундай булади".

Унинг фикрича киши онги утнинг, оловнинг уткинчи ҳолат турларидан биридир. Гераклит дунёни билиш мумкинлигини эҳтироф этади. Унинг билиш процесси сезгидан бошланади ва тафаккурда давом этади. Куз олдимиздаги барча нарса ва ходисаларнинг сезги аҳзоларимиз орқали курамыз, сезамиз, лекин уларнинг ҳақиқий моҳиятини эса тафаккур, фикр ёрдамида англаймиз - дейди у.

Гераклит мана шундай қилиб, фалсафа тарихида биринчилардан бўлиб диалектикани бошлаб берди ва унга асос солди. Курамызки, Юно-нистонда бу даврлар фалсафа фани юқори даражага қутарилган. Лекин, эрамыздан олдинги V-асрда қадимги Юнонистондаги юз берган юксак тараққийёт анчайин ахамиятга моликдир. Юнонистон билан Греция уртасида бўлиб утган урушдан сунг бу даврда Юнонистоннинг иқтисоди тубдан яқунланди, сиёсий ҳаёт, маданият ривожланди. Шу билан бирга табиат фанларининг тараққий этиши фалсафий гояларда ҳам уз аксини топа бошлади. Бу даврнинг машҳур файласуфлари деб табиб Эмпедокл (эр. ав. 490-430й), Анаксагор (эр. ав. 500-428й), Левкипп (эр. ав. 500-440й), Демокрит (эр. ав. 460-370й)ларни курсатиш мумкин. Улардан ҳам қайсиси фанда муҳим из қолдирғандир. Лекин Левкипп ва Демокритнинг қарашлари айниқса ахамиятга моликдир. Улар фанда атомистик қараш-ларни бошлаб бердилар.

Атомистик қарашларнинг асосчиси *Левкипп*дир. У асли Милет шах-ридан бўлиб, унинг тахлимотича бутун моддий олам - атомлардан ташкил топғандир. Атом - унинг тахкидлашича энг кичик, бўлинмас моддий заррача бўлиб, демак бутун борлик мана

шу атом ва бушлик- лардан иборат ва улар зарурий асосида мангу харакатда. Левкиппнинг бу тахлимоти кейинчалик *Демокрит* давом эттирди. Демокрит фаолияти Юнонистоннинг фан ва маданияти ривожига жуда катта роль уйнади. У асли Абдер шаҳридан булиб, астроном, математик, физик, физиолог, табиб, мусикашунос, рухшунос, тилшунос ва энг мухими уткир философ эди. Унинг тахлимотича олам, бутун борлик моддий булиб, атом ва бушликлардан иборатдир.

Табиатдаги барча нарсалар мана шу атомларнинг турли куринишидаги бирикувидан ташкил топган. Атомлар мангу харакатда булиб, харакат эса уларнинг зарурий ва мангу холатидир. Бирок харакати у шунчаки, атомларнинг бир-бирига урин алмашиши деб тушунди, лекин харакат узаро тукнашув асосида юзага келишини у англаб етмади. Шунинг учун ҳам харакат материянинг уз-узидан харакати эканлигини тушунмади.

Демокрит жон (рух) хакида куйидаги фикрларни билдиради, унинг фикрича жон тани харакат манбаи булиб, у оддий атомлардан иборат ва улар бошка атомлардан шуниси билан фаркланадики, улар шаклда думалок, нозик ва ута харакатчан булади. Тан улиши билан жон ҳам улади, чунки оламда тандан мустакил жон йук, улим эса мана шу атомларнинг узаро бир-бирлари билдан тукнашуви натижасида уларнинг парчаланishiдан юз беради.

Демокрит узининг билиш назариясида билишни 2 га булади, булар - "коронгу" ва "хакикий" билимлар. Сизги органлари оркали олинадиган билимларни у "коронгу" билмлар деб, тафаккур оркали англанадиган билимларни у "хакикий" билимлар ажратади.

Демокрит шу тарика узининг фалсафий гояларини ифодалади ва шу гоялар билан кадимги юнон фалсафасида жуда куп урин эгаллади. Фалсафа тарихи узининг бутун бир мохияти билан гоялар курашидан иборатдир. Бу кураш иккита бир-бирига карама-карши булган окимлар курашидан иборатким, лекин хар кайсиси ҳам тарихда махлум из колдирган, узларининг кайсидир бир гоялари билан бу фаннинг ривожига хисса кушганлар. Шунини айтиш керакки хар икки карама-карши оким вакилларида ҳам асоий эхтибор борликни, дунёни билишга каратилгандир ва турлича талкин килгандир. Худди шунингдек, Демокритнинг фалсафий гояларига, карашларига карши Платон майдонга чикди.

Платон (эр. ав. 427-377й) узининг фалсафий карашларини асосан "Базм", "Тезтет", "Федон" номли асарларида баён этгандир. У уз карашларида Демокрит ва Гераклитни каттик танкид остига олади. Борликни асосан иккига-гоялар дунёси ва моддий оламга булади. Унинг тахкидлашича гоялар дунёси харакатсиз ва узгармас булиб, у фазо ва вақтга боғлиқ эмас, у бирламчидир ва моддий олам эса "гоялар дунёсини" соясидир. У узининг билиш назариясининг сезги ва тафаккур билан боғлайди. Сезги оркали олинадиган билмларни у хақиқий эмас деб белгилайди. Моддий оламни сезгилар оркали билиш мумкин ва демак, бу билим-моддий олам унингча хақиқий эмас. Моддий олам вақтинчалик харкатда ва узгаришда: "гоялар дунёси" эса мангу деб хисоблайди. "Гоялар дунёси" ни факатгина соф тафаккур оркали билиш мумкин.

Платоннинг фалсафа тарихида унинг хам уз урни бор. Чунончи, у билиш, назариясида тафаккурнинг, умумий тушунчаларининг, ахамияти-ни алоҳида тахкидлаб утди. Бирок, унинг гояларининг дастлаб химоячиси, тарафдори ва сунгра унга кескин карши чиккан файласуф-лардан энг биринчиси унинг шоғирди *Аристотель* булди. "Кадимги дунёнинг энг буюк мутафаккири" деб ном олган Аристотель (эр. ав. 384-322й), Стогир шаҳрида тутилган. 18 ёшида платон академиясига уқишга кириб, 20 йил ундан тахлим олади. У А. Македонскийнинг тарбиячиси эди. Унинг "Метофизика", "Физика", "Жон тутрисида", "Амалий китоб", "Категориялар", "Этика", "Сиесат" каби асарлари бизгача етиб келган.

Аристотель Платоннинг "гоялар дунёси" хақидаги фикрларини кескин рад этди. Чунончи у - "Агар моддий олам", "гоялар дунёси" нинг иккиламчи шакли экан, яхни унинг сояси экан, у холда нега "гоялар дунёси" харакатсиз узгармас, мангу, "моддий олам" га эса харакатда, узгаришда ва вақтинчалик характерга эга? - деган хақли саволни куяди ва "моддий олам" билан "гоялар дунёси" си уртасидаги сабабий боғланиш йуклигини очиб ташлайди. Платон карашларида акс этган гоя - "гоялар дунёси" бирламчи булиб, "моддий олам" даги нарса ва ходисалар "гоялар дунёси" нинг, "копияси" эканлиги хақидаги фикрга карши чикди, Аристотель аксинча, гоялар нарса ва ходисаларнинг копияси ва уларнинг хеч кандай айирмаси йук дея тахкидлайди.

Мана шундай ва шунга ухшаш томонларда Аристотелъ Платонни кескин рад этди, лекин баҳзи жойларда Арастуниинг Платонга озгина ён берган жойлари хам борким ва буни карама-карши булагни икки оким орасида Аристотелнинг иккиланиши деб хам тушуниш мумкин. Лекин у жамиятни бошқариш хакида, мантик илми буйича (мантик фанининг барча мухим масалаларини ишлаб чиқди) жуда куп илмий ишлар ёзиб колдирди-ки, бу унинг кадимги юнон файласуфлари орасида энг машхурликка олиб чиқди.

Худди шундай атомистик назариянинг тарафдорларидан яна бири, кадимги юнон файласуфларидан *Эпикур* эди. (эр. ав. 341-270й.)

У Демокритнинг атомистик назариясини ривожлантириб, атомлар-нинг хажми ва огирлиги жихатидан фарқини таҳкидлади. Унинг уқдиришича, атомлар огир булганлиги учун у доим пастга ва доим харакатда булади. У худоларга ишонмайди ва оламнинг чексизлиги хакида гапириб, биз яшаётган дунёга ухшашлигини уқтиради. Юнонис-тондан сунг кадимги Римга утган кулдорлик ва кулчилик тузуми римда табиий фанларнинг, шунинг баробарида фалсафанинг ривожланишига шароит тутдирди. Кадимги Римда кулчилик тузуми эрамиздан аввалги IV асрларга бориб такалади. Бу даврларда кулчилик маданияти энг юксак чуққисига етди ва шунинг учун хам Римда огир саноат, савдо, адабиёт, санҳат ва фалсафа хам ривожланди. Эрамиздан олдинги III-I асрларда юзага келган бир канча кузголонлар кулдорлик тузумининг узаро емирилишига олиб келди. Худди шу даврда яшаган ва ижод этган кадимги Римнинг энг машхур файласуфларидан бири Лукреций Тит Кар саналади.

Лукреций (эр. ав. 99-55й) уз фалсафий карашларида Эпикур оркасидан борли. Унинг таҳкидлашича, оламда жисм ва бушлиқдан бошка хеч нарса йук олам атомлардан иборат булиб, атомлар борлиқнинг мангу, булин-мас, майда ва харакатчан зарраларидир. Улар жисм, шакл ва огирликка эга. Лукреций таҳлимотича атомлар уч хил харакат килади:

- 1) Туртки натижасида,
- 2) Огирлик натижасида,
- 3) Атомларнинг уз - узидан тутри йулдан чекиниши окибатида.

Унингча, харакат материясиз булмайди ва харакатнинг манбаи худо эмас, балки материянинг узидир.

Лукреций хам Эпикур сингари диннинг энг ашаддий душманларидан эди. Унинг фикрича улимдан, худодан куркиш кишиларда олам ва табиат хақидаги билимларнинг етишмасли-гидан келиб чиқади. У рух (жон) хақида гапириб, рух энгил, нозик ва харакатчан атомлардан ташкил топган ва шунинг учун хам рухнинг фаолияти тана фаолиятига боглик деб курсатади. тана улиши билан рух хам улади, улмас рух булиши мумкин эмас - дейди.

Куриниб турибдики, дастлаб кадимги Миср, Хиндистон ва Хитойда юзага келган фалсафий карашлар Юнонстон ва Римга утиб янада тараккий этди. Ва уларнинг кейинчалик гарбий Оврупо ва Шарк мамлакатларининг махнавий хаётидаги тахсири анчайин салмокли булди.

Европада урта асрлар феодализмининг карор топиши ва фалсафий тафаккур тараккиётида янги давр бошланиши билан характерланади. Бу даврда дин дунёкараш ва мафкурага айланди.

Бу даврда антик фалсафа, илм-фан, санхат, сиесат хукукшунослик ва умуман, кадимги цивилизациядан юз утирилди. инсоният тафаккурининг барча сохалари жумладан фалсафа хам черков акидаларига мослаш-тирилди. Фалсафа уз хаётий томирларидан, реал хаётдан ажралиб *схоластика* (италЪянча "схола" - школа)га айлантирилди. Шунинг учун хам урта аср фалсафасининг йирик номоёндалари асосан буюк дин арбоблари ислохиётчилари эдилар. Бу даврда монастрлар махрифат марказлари хисобланар ва катор маданий юмушларни бажарар эдилар.

Фан ва фалсафий билимлар даражаси анча паст эди. Бу даврда юнон фалсафасининг илгор анханалари унутилди, Платон ва Аристотелнинг тахлимотлари турлича талкин этилди. Купинча уларнинг тахлимот-ларидан диний акидаларнинг тутри илмийлигини асослаш максатида фойдаланилди. Бир суз билан айтганда, урта асрларда фалсафа уз мустакиллигидан махрум булди, черковнинг итоткор малайига айланиб колди.

2.Урта асрларда Гарбий Европада диний - схоластик фалсафа ривожси. Номинализм ва реализм.

Таянч тушунча ва иборалар: **Фома Аквинский фалсафаси, Реализм, Номинализм, Иоан Росцелин, Иоанн Дунс Скот, Рожер Бекон фалсафий карашлари.**

Урта аср Гарбий Европа схоластик фалсафасининг йирик вакили италиялик файласуф ва ислохиетчи **Фома Аквинский (1225-1274)** эди. У расмий католик дини мафкурасини атрофлича ишлаб

чиккан мутафак-кирдир. Фома Аквинский Аристотель фалсафаси оркали христиан дини акидаларини фалсафий назарий жихатдан асослашга харакат килди. У шаклни бирламчи, моддий предметларни эса унинг ижодий махсули деб хисоблади. Фома Аквинский ана шу гоядан келиб чикиб, дунёда турли шакллар бор, жон хам ана шу шакллардан биридир, жон бирламчи улмас шакл булиб тана жондан ажралиши биланок халок булади, деган гояни илгари сурди. Мутафаккирнинг фикрича, фалсафа ва диннинг максоди худонинг мавжудлигини исботлашдир.

Фома Аквинский ижтимоий тенгсизликни худонинг иродаси билан боглади. Христиан дини бошлиги папанинг хукукини худонинг хукуки билан тенглаштирди.

У космология сохасида хам маълум карашларини илгари сурди. Бу карашларда Аристотель ва Птолемейнинг геоцентрик назариясини таргиб этди. Унинг фикрича, олам маконда чекланган ва замонда уз нихоясига эга булиб, факат илохий куч билангина харакат кила олиши ва мавжуд булиши мумкин. Табиатдаги предмет ва ходисаларни факат сезгилар воситасида билиш мумкин. Бирок оламнинг мохиятини, яъни худони билишдан кура уни севиш мухимрокдир. Бу билдан Фома Аквинский черковни назарий жихатдан мустахкамлашга харакат килди. Шунинг учун хам XIX асрнинг 70-йилларига келиб, Фома Аквинскийнинг фалсафий назарияси, яъни томизм католик черковининг расмий фалсафаси сифатида кабул килинди.

Урта асрларда диний мафкура хукмрон мавкени эгаллади. Бу давр фалсафаси реалистлар ва номиналистларнинг турлича назариялари уртасидаги гоявий кураш асосида ривожланди.

Реализм тарафдорлари умумий "универсалия" лар реал нарсадан олдин ва улардан ташкарида яшайдилар, деб хисоблаганлар. *Номина-листлар* эса, аксинча, айрим буюмларни борлигини эхтироф этиб, "универсалия" ларни инкор килдилар. Улар умумий гоялар факат инсон фикридагина мавжуд булади ва умумий тушунчалар сифатида яшайди, деб тахлим берганлар. Демак, бу давр фалсафасининг диккат марказида умумий тушунчанинг мохияти масаласи турган.

Реализмнинг йирик вакиллари: Фома Аквинский ва АнселЪм Кон-терберийский (1033-1109) дир. Реалистларнинг фикрича, умумий тушунчалар объектив мавжуд булиб, мустакил мохият сифатида табиатдаги айрим предметларга ва кишиларга нисбатан

бирламчидир. Моддий оламнинг айрим ва якка предметлари эса иккиламчидир. Фома Аквинский номиналистларга эхтироз билдириб, умумий тушунча (худо)ни бирламчи, табиатдаги предметларни эса иккиламчи, деб изохлади. Фома Аквинский уз фалсафий карашлари билан номиналистларни реалистлар билан келнштиришга, урта аср схоластик фалсафаси ва илохийтушунослигини мустахкамлашга ҳаракат килди.

Номиналистларнинг йирик вакиллари сифатида ИОАН РОС-ЦЕЛИН(1050-1112), ИОАНН ДУНС СКОТ (1265-1308)ни курсатиш мумкин. Уларнинг таҳлим беришича, табиатдаги алоҳида предметлар, уларнинг хусусиятлари реал ва бирламчидир, умумий тушунчалар эса иккиламчидир.

Шундай қилиб, бутун урта аср фалсафасидаги универсалияларнинг мохияти тутрисидаги бахслар логика ва гносеологиянинг бундан кейинги ривожига, айникса, янги замон файласуфларининг карашларига кучли таҳсир курсатди. Номинализм элементлари Спиноза асарларида ҳам учрайди. Номинализм тарафдорларидан бири булган инглиз олими РОЖЕР БЕКОН (1214-1294) даставвал дин арбобларини, князларни, кейинчалик эса папанинг ахлоксизликка берилиб кетганлиги учун аёвсиз танқид килди. У фалсафани айрим фанларнинг тадқиқот натижаларини яқуллайдиган умумий назарий фан, деб ҳисоблади. Бекон табиий билим-лар: математика, физика, астрономия билан муваффақиятли шугуллани ва келажакда фанда жуда кўп кашфиётлар қилинишига астойдил умид боғлади.

Кулдорлик ишлаб чиқариш усулидан феодализмга утилиши билан жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ва маҳнавий ҳаёти тулик феодалларнинг қулига утади. Қадимги цивилизация, қадимги фалсафа, сиёсат ва юриспруденция (ҳуқуқшунослик) ер билан яқсон қилинади. Маҳнавий билим ихтиери поплар қулига утади.. Диний расм-русмлар ва қондалар ҳар қандай тафаккурнинг бошланғич нуктаси ва асоси булиб қолади.

Христиан доғмаларининг асосларини ифодаловчи - "патристика", унинг йирик вакиллари Тер Тулиан (150-222), Августин (354-430) ва христиан фалсафаси шаклланиб, Гарб мактабларининг мажбурий дарслигига айланган схоластика (юнонча Shola - мактаб) бир неча йиллар давомида ҳукмрон мафкура булиб қолган эди.

Табиатни урганиш, хур фикрлаш гунох хисобланиб, инквизиция (черков суди) буйруги билан жазога тортилади, кувгин килинади.

3. Уйғониш даврида табиий - илмий ва фалсафий карашлар ривожси.

Таянч тушунча ва иборалар: *Н. Кузенский, Макиавелли, Т. Моор, Николай Коперник, Иоган Кеплер, Галилео Галилей,*

Уйғониш даврининг йирик вакилларидан Николай Кузанскийнинг фикрича, худо энг олий ва мутлок борлик булиб, табиатни ва инсонни яратган. Айни вақта табиат бир канча хусусиятларга кура, энг аввало макондаги чексизлиги ва вақтдаги абадийлиги билан худога ухшашдир. Унинг "Барча нарсалар худода булгани каби худо барча нарсалардадир", деган ибораси оркали Худо табиий олам нарсаларида номоён булиш ва нарса кайтадан худода жамланиши тугрисидаги гоёни илгари суради.

Н. Кузенский уз карашларида гуманистик фалсафанинг асосий муаммоси хисобланган инсон масаласига ҳам катта эҳтибор беради. Машхур сиёсатчи Николло Макиавеллини (1469-1527 й.) уйғониш даврининг биринчи социологи дейиш мумкин. У эгоизм, моддий ман-фаатдорлик инсон фаолиятининг асосидир, деган гоёни илгари суради. "Одамлар, - деб езади у, - ота-онасининг улимини йукотган ол-мулкига нисбатан тезрок унутадилар".

Макиавелли давлат мавжудлигини дин(черков)га боғлаб тушунтирган урта аср фалсафий фикридан фаркли уларок давлат хукукий тартибот органлар оркали конунлар асосида бошқарилиши кераклигини айтади.

Макиавелли "Подшоҳ" деб номланган асарида давлатнинг куч-кудратини конун ташкил этиши лозимлигини, бунга эришиш учун турли йуллардан фойдаланиш мумкинлигини баён килади. "Кудратли давлат тузмокчи булган хукмдор бир канча, жумладан, шер ва тулки хусуси-ятларига эга булиши керак", - деб езади у. Халк манфаатларини ифодалайдиган жамият кандай булиши керак? Инглиз гуманисти ва давлат арбоби Томас Моор (1478-1535) узининг "Утопия" асарида бу саволга жавоб беришга харакат килади. У халкнинг азоб-укубатда яшетганлигини чуқур кайгу билан езар экан, бунинг асосий сабабини хусусий сабабини хусусий мулкдан кидиради. Хусусий мулкни кишилик жамиятнинг асоси, деб билган Макиавеллидан фаркли уларок Т.Моор уни ижтимоий зулмнинг бош сабаби деб курсатади. "Утопия"да тасвирланган

жамиятнинг характерли белгиси унда хусусий мулкнинг йуклиги, мушкул кучига асосланган оддий жисмоний меҳнатдир.

Т. Моор голялари италиялик файласуф ва социолог Томаззо Компа-нелло (1568-1639) томонидан ривожлантирилди. Компанелло италиялик-ларни Испания зулмига қарши курашига бошчилиқ қилади, бироқ соткинлик натижасида бу кураш мағлубиятга учрайди. Компанелло эса 27 йил қамоқда элади. У шу ерда 1602 йилда машҳур "Қуёш шаҳри" асарини элади. Бунда у одамлар жамоа бўлиб яшашиши кераклигини, жамоа манфаати уни ташкил этган аҳзолари манфаатидан юкори туриши лозимлигини баён қилади. "Қуёш шаҳри"да тасвирланган жамиятда ҳам "Утопия" даги сингари хусусий мулк бўлмади, аммо меҳнат бу ерда такомиллашган: қул меҳнати урнини техника эгаллаган: меҳнат маж-буриятдан эҳтиёжга айланган.

Маҳнавий ҳаётда бу давр табиатни урганишнинг кучайиши, черков, дин таҳсирига қарши курашнинг авж олиши, фалсафа ва бошқа гуманитар фанларнинг раванки билан тавсифланади. Бу даврни одатда Ренессанс - Уйғониш даври деб атайдилар. Уйғониш давридан бошлаб фан гоят тез сурхатлар билан ривожлана бошлади.

Поляк астрономи *Николай Коперник* (1473-1543 йиллар) оламнинг гелиоцентриқ системасини яратди. Бу назарияда айтилишича, одамнинг маркази Қуёш бўлиб, унинг атрофида бошқа сайёралар билан бир қатор Ер ҳам айланиб туради. Унинг бу таҳлимотига Птолемейнинг геоцентриқ системаси билан алоканинг узилишини билдирарди. Бу назария, шунингдек, алоканинг узилишини билдирарди. Бу назария, шунингдек, оламни худо яратганлиги ҳақидаги диний афсонага ҳам зарба берди. Коперникнинг гелиоцентриқ назарияси материалистик дунёқараши умумий ривожининг табиий илмий замни бўлди.

Немис астрономи *Йоган Кепплер* (1571-1630) гелиоцентризм назариясидан келиб чиқиб, сайёралар ҳолатини қузатиш асосида сайёралар ҳаракатининг уч қонунини кашф қилди. Бу Коперникнинг Қуёш системаси тузилиши манзарасининг аниқлаштиришга ва бутун оламнинг тортилиш қонунини очишга имкон беради. Шунинг билан бир қаторда Кепплернинг кашфиетлари дунёга диний нуқтаи-назардан қарашга путур етказди. Лекин шуни ҳам эсан чикармаслик керакки, Кепплернинг дунёқараши диний идеалистик тушунчалардан ҳам

холи эмасди. Италия олими *Жордано Бруно* (1548-1600 йиллар) ҳам "Уйғониш даври"нинг йирик вакилларида булиб, схоластик фалсафага ва Рим Католик черковига қарши кураш олиб борди. Бруно, Коперник кашфиетидан фойдаланиб, мазкур фалсафий қоидаларнинг физик ва астрономик мазмунини аниқлаштирди. У тупроқ, ҳаво, сув, олов ва эфирдан иборат. Ер билан осмон оламнинг физикавий яқка жинслигини тасдиқлайди, деб уқтиради.

Бруно таҳлимотича, моддий олам бирламчи булиб, онг эса иккиламчидир: моддий олам мангу, у ҳеч қандай худо томонидан яратилган эмас: бордан йук, йукдан бор булмайди: у чексиздир: моддий олам чексиз турларда ифода этилади, лекин бу чексиз нарса ва ходисалар бир-бири билан узаро алоқада, бирликдадир. Куёш системасидан ташқари яна саноксиз дунёлар, куёшлар, ерлар мавжуд, дунё - бепоен, моддий олам унинг кичик бир қисмидир, ер са бепоен оламнинг заррачасидир.

Брунонинг таҳлимоти, унинг хатти-ҳаракатлари черков томонидан қаттиқ танқид остига олиниб, черков судининг ҳукми билан 1600 йил 17 февралда Римдаги Гуллар майдонида гулханда ендирилган. Италия олими *Галилео Галилей* (1564-1642 йиллар) ҳам "Уйғониш даври"нинг буюк олимларидан биридир. У оламдаги барча нарса ва ходисалар моддий асосга эга, олам бениҳоя, материя абадий, табиат ягона булиб, механика қонунарига бўйсунди, деб тушинган.

Галилей Қадимги Юнон мутафаккири Демокритни устоз деб тан олиб, оламдаги нарса ва ходисаларнинг моддий асосини атом ташкил қилади деган ғояни қуллаб-қувватлаган.

Галилей инсон уз онгида табиат қонуниятларини билишга қодир, қузатиш, тажриба табиатни билишнинг бошланғич нуқтасидир, ходиса-ларнинг ички моҳиятини билиш эса билишнинг олий босқичидир, билиш жараёни эса хиссий ва аклий билимдан иборат, деб ҳисоблайди.

Илмий тажрибага асосланган математик усулнинг асосчиларидан бири булган Галилей механика ва астрономия соҳасида муҳим дунёқараш аҳамиятига эга булган бир неча илмий кашфиетлар қилган. Унинг кашфиетлари гелиоцентриқ назариянинг тугрилигини, оламнинг чексизлик ғоясини, ер ва инсон жисмларининг моддий жиҳатдан бир-бирига ухшашлигини, табиатнинг мавжуд қонунари ва уларни билиш мумкинлигини исботлаб берган. Галилей 1632 йили "Олам тузилишининг икки асоси -

Птоломей ва Коперник системаси хакида диалог " номли асарини нашр килади. Унинг асари нашрдан чиккандан кейин Галилей черков судига берилган. Инквизициянинг сикуви остида Галилей мажбурий равишда уз голяридан кечганлиги хакида суз берган.

XVII-XVIII - асрларда Гарбий Европада , асосан феодализм тузумининг кириб келиш даври булди. Бу даврда табиатни илмий билиш процесси тез усди. Савдо муносабатларининг ривожланиши денгизда кемасозликнинг тараккиётига янги шахарларнинг пайдо булиши бир катор фанларнинг эхтижедини хусусан астрономия, математика ва механика сингари фанларнинг эхтижедини кучайтирди. Н. Коперникнинг гелиоцентрик назариясининг тахсири тобора кучайди, Кеплер плансталарнинг харакат конунини очди, Галилейнинг механика назарияси вужудга келди. НЬютон механиканинг асосий конунларини очди. Таббиёт фанларидаги бу каби илмий ютуқлар янги дунёкарашни вужудга келтирди.

Янги даврда француз махрифатпарварларининг фалсафий карашлари. Инглиз субъектив идеализми.

Таянч тушунча ва иборалар: *Вольтер, Жан Жак Руссо, Дидро, Ламетри, Гелвеций, Гольбах, Френсис Бекон, Томас Гоббс, Рене Декарт, Б. Спиноза, Дж. Беркли, Р. Авенариусларининг табиий илмий ва фалсафий карашлари.*

XVIII- асринг иккинчи ярмига келиб Гарбий Европада хусусан Францияда бу янги илмий дунёкараш шундай эди-ки, у асосан фалсафа ва буржуа сиёсий карашлари уртасида уз аксини топди. Бу кураш 1789-1794 йиллардаги буржуа инкилобиде яккол куринди. Инкилобни тайерлашда француз файласуф ва махрифатпарварлари Вольтер, Жан Жак Руссо, Дидро, Ламетри, Гелвеций, Гольбах ва бошқалар айникса, мухим ролъ уйнадилар. Улар дин ва схоластикага асосланган фалсафага хамда Франциядаги социал сиёсий тартибларга карши кескин курашдилар.

XVIII- аср француз материалистик фалсаф аси узига хос хусусиятларга эга. Чунки унинг вужудга келишида утмиши-гоявий маданий меросининг ижобий тахсири катта эди. Айникса, Декарт, Спиноза, Бекон, Гоббс, ва Локнинг фалсафий карашлари тахсири катта булди ва XVII асрга нисбатан мустахкам-рок табиий илмий таянчга эга эди. Бу даврда механика, математика, астрономия каби фанлар каторига медицина, физиология, биология сингари фанлар кушилди. Бу эса француз файласуфларининг материя ва харакат тугрисидаги тасавурларнинг кенгайишига

ёрдам берди. Француз файласуфлари инглизлар тахлимотидаги бирекламаликни бартараф этдилар. Шу сабаб, улар яшаган даврда табиат фанлари, хусусан, физика, химия, биология сингари фанлар хали шаклланмаган эди. Француз файласуфлари биологик ва ижтимоий ходисаларни механика конунлари асосида исботлашга ва тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Материянинг булинмас ва узгармас атомлардан иборат эканлигини эҳтироф этиб, унинг фақат физикавий таҳрифини бердилар. Уларнинг фикрича, инсоннинг сезги аҳзоларига таҳсир қилувчи барча нарсалар материядир. *Голбах* тахлимотича материя жисмларнинг турлича қушилувчидан иборатдир. Материя абадий, у бордан йук булмайди ва йукдан бор булмайди. Материя табиатдан ташқаридаги кучга муҳтож эмас, у бепоендир. Материянинг тухтовсиз ҳаракатини предметлар ва уларнинг хоссаларини узгартириб туради. Француз материалистларининг фикрича, табиатнинг асосий моҳияти амал қилиш, таҳсир этиш ва ҳаракатдир. Улар гоёлар ҳақида фикр юритиб "туғма гоёлар"нинг булишини рад этадилар. Уларнинг таҳлим беришича, оддий гоёлар сезгиларимизнинг маҳсулидир. *Голъбах*: "Хар қандай гоёлар сезги ва ҳиссий қабул қилишнинг манбаи булган предмет образидир" - деб езди.

Француз файласуфлари динни ҳар томонлама танқид қилдилар. Диннинг пайдо булиши кишиларнинг табиат кучлари олдидаги ожизлиги, илмсизлиги ва нодонлиги деб ҳисоблайдилар. *Гольбах* узининг "Табиат системаси" асарида динни кескин танқид остига олиб, ҳудо одамни эмас, балки одам худони яратган деб езди. Унинг фикрича дин кишилар онгини заифлаштиради, ижодий қобилиятини сусайтиради ва ҳурофат қулига айлантиради.

Ламетри узининг "Киши - машина" номи асарида, инсон маҳорат илан ясалган механизмдир, унинг организмни механикага таяниб рганиш керак, деган гоёни илгари сурган эди. Гелвений эса узининг фалсафий қарашларида ахлоқ ва ижтимоий - сиёсий масалаларга қупроқ эҳтиборни қаратади. У - киши фазилатлари муҳим ва тарбия маҳсулидир, деган гоёни илгари сурди.

Француз маҳрифатпарварлари сезгилар билиш манбаи эканлигини, билиш объектив борлиқнинг киши онгида акс этиши эканлиги асослаш билан тафаккурнинг билишдаги роли ва аҳамияти ҳам қайд этдилар.

Янги илмий дунёкараш XVI - XVIII асрларда Франция билан бир каторда Англияда ҳам тез уса бошлади. Бу даврда Франция, Нидерландия, Испания сингари Англия ҳам тез тараккий этди, фан даврга мос равишда рирожланиб борди. Фаннинг рифожланиши ва ишлаб чиқаришнинг усиши материалистик фалсафанинг тараккиётига токазо этди.

Худди мана шундай бир даврда янги давр материализмининг асосчиси - *Френсис Бекон*нинг философик ва илмий ижодий фаолияти кенг ривожланди. Унинг асосий философик ишлари “Янги органондир”. У схалостикага қарши хужум бошлади ва Платон ва Пифагор идеализмига қарши курашди. Бекон таҳлимотича, фалсафанинг асосий предмети - материя ва унинг тизимини урганишдир. Унингча, олам моддий: материя, табиат - бирламчи, онгимиз эса иккиламчидир. Материя бошлангич кучга ва конунга эга, у барча предмет ва ходисаларнинг асоси ва бош сабабидир. Материянинг миқдори доимийдир, у камаймайди ва қупаймайди, ҳеч нарса йукдан бор ва бордан йук булмайди. Бекон таҳлимотига кура, материя бузилмас шаклларга эга, шакл эса материянинг сифат аниқлигидир, моддий шакллар зичлик, сипраклик, совуқлик, огирлик, иссиқлик каби турлича харакатланувчи оддий сифатларнинг моддий ифодасидир. Бекон бу ерда, материя - турли сифатларга эга демокчи. Унингча, материя доим харакатда, харакат эса материянинг ички, тугма хусусияти, материянинг интилиши, кийналишидир. Бекон материянинг сифати турличалигини, харакат материянинг объектив, ички хусусияти эканини диалектик асосда тушунсада, бироқ, у асос-эҳтибори билан метафизик эди. У моддий оламдаги тараккиётни инкор этди, харакатнинг формаларини ун туккизга булди, унингча бу формалар узгармас булиб, хар доим бир доирада қайта-қайта такрорланади. Шунинг учун ҳам унинг гоялари метафизик характерга эга эди.

У табиат мохиятини, конунларини билиш мумкинлигини инкор этувчи Платон гояларини қаттиқ танқид остига олди. Бекон биринчи булиб “билиш - кучдир” деган гояни, инкорни уртага ташлади. Унингча, табиатни билиш манбаи - тажрибадир, Чунки, сезги орқали табиат тугрисида йигилган далилларни тажриба орқали текшириш, аниқлаш, камчиликларни тулдириш зарур. Табиат тугрисидаги билимлар сезгиларга қараганда тажрибада туларокдир.

Беконнинг мана шундай гояларини системалаштирилган йирик философлардан бир *Томас Гоббс*дир. Гоббс - философ, мантикшунос, математик, эстетик, давлат ва ҳуқуқ назариячиси эди. Унинг асосий фалсафий асарларидан - “Жисм тугрисида”, “Инсон тугрисида”, “Граждан тугрисида”, “Левиафан” ва бошқалардир. У схоластикага узил - кесил зарба берди. Унинг таҳкидлашича, олам - материядан, жисмлар йигиндисидан иборат: оламда жисмоний сабабдан бошқа нарса йук; оламдаги ҳамма нарса ва ходисалар - борликнинг турли формадаги ифодасидир. Унинг таҳлимотича, олам - моддий, борлик эса мангудир, лекин айрим жисмлар эса - вақтинчадир, чунки улар вужудга келади ва йуқолади. У - оламни - бирламчи, онг, тафаккур эса иккиламчи деб, тафаккурни фикрловчи материядан ажратиш мумкин эмаслигини таҳкидлади ва мана шу ерда у Бекон гояларини ситемалаштирган эди. Материя ва унинг заррачалари ҳажм, шакл ва механик ҳаракат каби хусусиятларга эга булиб, улар узунлик, тенглик ва буйга эгадир. Демак, бор булиш-микдорга, шаклга, ҳажмга эга булишдан иборат. Булардан маълумки, у материяни факат математик маънода, яъни микдор томондан тушуниб, нарса ва ходисаларнинг сифатий фарқини инкор этади. Хид, маза, ранг каби сифатларнинг эса объектив характерини рад этади. Борлик, Гоббс фикрича, доим ҳаракатда. Унингча, ҳаракат борлик ёки нарсаларнинг узаро урин алмашинувидан иборатдир. Жисм ҳаракатининг сабаби унинг узида эмас, балки бошқа жисмда, ҳаракат килувчи жисмдан ташқаридадир.

Гоббс билиш жараёнларини ҳам чуқур таҳлил қилди. Унингча, билиш сезгидан бошланиб ақлда, тафаккурда давом этади ва яқун топади. Бирок у сезгиларни механистик маънода тушунди. Унингча, сезги объектив реалликни субъектив образи, нерв системасининг хизмати эмас, балки ташқи моддий заррачаларнинг организмдаги ҳаракатидан иборатдир. У дин тугрисида гапириб, худо ва ҳеч қандай гайритабиий қуч йук, дин ва фан бир-бирига зид эканлигини таъкидлади. Бирок, у бу масалада ҳам изчил эмас эди, унингча, дин давлат учун оммага қарши қурашда фойдали булиши мумкин.

XVII-асрнинг энг йирик мутафаккирларидан яна бири франциялик *Рене Декарт* (1596-1650) эди. Унинг асосий фалсафий асарлари - “Философиянинг боши”, “Метод ҳақида мулоҳазалар”, “Ақл раҳбарлиги учун қоидалар” ва бошқалардир. Унинг фалсафий

карашлари дуамистик характерга эга. Унинг фикрича, оламнинг асосида иккита, бир-бирдан мустакил, бирламчи сабаблар, моддий субстанция, “фикрловчи субстанция” ёки худо ётади. Унингча, олам-материядан иборат, материя эса мангу ва чексиздир. Бу ерда Декарт оламнинг охири бор деб даъво қилувчи схоластикага каттик зарба берди. Грекларнинг атом булинмас-деган фикрини нотутри, материя корпускулалардан иборат, корпускулалар (моддий заррачалар) сунгсиз булина беради-деб узгартирди. Унинг таълимотича, материянинг мохияти унинг хажмида, моддий заррачалар доим ҳаракатда, ҳаракат эса предметларнинг урин алмашинувидан иборатдир. Материя ва ҳаракат доимий, улар йуқолмайди.

Декарт механик ҳаракатни осмон жисмлари ва ходисаларига ҳам биринчи булиб тадбир этди. Дунёвий материя аввал бир ҳолатда булиб, доим айланма ҳаракатда эди. Ҳаракат жараёнида материя уч элементга булинди: ер элементи (йирик), ҳаво элементи (думалок), олов элементи (юпка, нозик). Айланма ҳаракат жараёнида материя марказидан энг каттик ва зич элементлар четга чиқариб ташланди ва кейинчалик улардан планеталар вужудга келди. Ҳаракатланувчи материянинг марказида қолган энгил элементлардан кейинрок Куёш ва юлдузлар ташкил топди. Шу равишда олам аста - секин ҳозирги ҳолатга келди. Декартнинг бу муҳим мулоҳазаси - ҳар қандай миқдор - узгарувчан, деган яна бир диалектик ҳулосага олиб келди. Бирок, ҳаракатни механистик тушуниш Декартнинг ҳаракат сабаби материядан ташқарида, ҳудоба боглик, деган ҳулосага олиб келди.

Декарт сезги аҳзоларимизга ва уларнинг фаолиятига ишонмади. Унингча, қуз, қулок, тил, бадан ва бурун ташки дунё тутғисидан нотутри хабар беради. Шунинг учун, Декарт тахлимотича, билишнинг манбаи ҳам, билимларимизнинг ҳақиқатлик улқови ҳам - тафаккур, ақлдир. Декарт тахлимотича, мадомики ҳамма сезгиларимиз шубҳали экан, демак, меннинг шубҳаланишимгина шубҳасиздир. Ва бундан у “Мен фикрлаётган - демак мавжудман” - деган машҳур иборасини вужудга келтирди.

Декарт материализминини гоёвий жиҳатдан янада ривожлантирган илгор мутафаккир *Б.Спиноза* (1632-1672) дир. Спиноза голландиялик буюк олим ва XVII - аср фалсафасининг таниқли вақили ҳисобланади. У бадавлат яҳудий оиласида дунёга келди, ёшлигидан “Таврот” билан шуғулланди, сунг Декарт фалсафаси

билан танишгандан сунг Христиан дини билан бутунлай алокасини узди. Бунинг окибати уларок яхудийлар уни уз динлари ва жамоасидан четлатдилар.

Спинозанинг асосий асарлари - "Этика", "Декарт фалсафаси принциплари", "Илохий-сиёсий трактат" ва бошқалардир. Унинг фалсафий системаси марказида "моддий субстанция" тушунчаси ётади. Унинг фикрича, моддий субстанция ҳеч нарсага, хатто худога ҳам мухтож эмас. Спиноза Декарт карашларидаги дуализмни катҳий рад этди ва дунёнинг асосида фақат бир субстанция ётишини эътироф қилди. Унинг фикрича, табиатда икки субстанциянинг булиши мумкин эмас, бир субстанция иккинчисининг сабаби була олмайди. Субстанция чексиз ва доимий булиб, унинг яратилиши ҳам, йукотилиши ҳам мумкин эмас. Субстанция узидан ташқарида мавжуд булган қандайдир ташқи куч билан боғланган эмас ва уз олдига мақсад ҳам қуя олмайди; бу жиҳатдан табиатдан фарқ қилмайди, балки табиатнинг узидир. Спиноза узининг материалистик карашларини пантеизм билан нисоблади. Унингча, субстанция- моддий оламнинг узидир. Бирок, субстанцияни у худо деб билади. Спинозанинг худоси эса моҳияти бўйича табиатнинг узидир.

Спиноза оламини билиш мумкинлигига асло шубҳаланмади. унинг фикрича билиш жараёни уч босқичдан иборат булиб, у моддий дунё таҳсирида вужудга келган сезги ва ҳисларимизга асосланувчи тасаввур-ларимиздир. Ҳақиқий билишнинг асоси ақлдир. Спиноза узининг рашио-налистик назариясига геометрик методга таянади ва амалиётдан узок-лашган ақл орқалигина умумий ҳақиқатга эришиш мумкин деган ҳулосага келди.

Декарт рационализмига зид равишда сенсуализм (лот. "сезги", "ҳис") ни асослашга ҳаракат қилган файласуф *Жонн Локк*дир. Жонн Локк (1632-1703й) XVII аср Англия фалсафасининг йирик номёндаси булиб, у схоластикага қарши қурашда муҳим ролъ уйнади. Узининг фалсафага доир "Қиши ақли тугрисида тажриба" асарида билиш назариясини биринси уринга қуйди. Жонн Локк тугма гоёлар ҳақидаги назарияни танқид қилди. Худо гоёси ноаниқ ва чалқаш, деб ҳисоблади. Унинг таҳқидлашича, қишилар билими ва турли туман гоёларнинг манбаи ҳиссий тажрибадир. Барча билим ва гоёларимиз тажриба ва сезгиларимизни келиб чикканидир. Қишилар тайёр тугма гоёларга эга булмайдилар ва эга булиши ҳам мумкин эмас. Унинг таҳлимотича, турли шароитда

яшовчи кишиларда нарса ва ходисалар, яхши ва ёмон туттрисидаги тушунчалар, билимлар ҳам турлича булади, чунки бу билимлар - турли шароитда ташки дунёда олинган, бор нарсаларнинг образидир, - Локк сенсуализмининг мохияти ҳам айнан, мана шундадир.

Унинг тахкидлашича моддий оламни билиш ташки дунё нарса ва ходисалари сеги ахзоларимизга тахсир этиб, сезги ва хислар вужудга келтириши билан бошланади. Билиш процессининг биринчиси - хиссий билиш боскичи ташки дунё туттрисида оддий гоюлар (сезги) беради. Тафаккур эса, бу тартибсиз гоюларни системалаштиради, яхши бир-бири билан кушиб, моддий дунё нарса ва ходисалари туттрисида туларок тушунча хосил килади.

Бизни ураб олган табиий мухит - сезгиларимизнинг манбаидир. Сезги ва тушунчаларимиз - ташки моддий дунёнинг сезги ахзоларимиз оркали инхикосидан иборатдир. Психиканинг ҳамма бойлиги бир оз узгартирилган сезгилардан иборат.

Жонн Локк оламнинг моддийлиги, материя бирламчи ва онг иккиламчилигини тахкидлаш билан бирга, материя сифат жихатидан турли туман эканини инкор этди. Унинг фикрича материя хажм, шакл ва харакат ёки тинчлик каби хусусиятларга эга булиб, бу хусусиятлар бирламчи сифатлардир ва объектив характерга эга. Унингча, ранг, маза, хид ва товуш каби сифатлар иккиламчи сифатлар булиб, улар киши сезги ахзоларига хос субъектив сифатлардан иборатдир. Жонн Локк иккиламчи сифатларнинг объектив характерини инкор этиб, субъектив диалестик хулосага келди.

XVII - аср инглиз фалсафасининг ривожланиши капитализм карор топиши билан узвий боглик. Бу даврда капитализмни ривожланиши, буржуазиянинг иктисодий ва сиёсий жихатдан кучайиб бориши XVII асрнинг охирларига келиб мафкура сохасида ҳам кескин бурилиш ясади. Буржуазиянинг материализм ва идеализмга карши кескин кураш бошлаб, динга мурожаат кила бошлади. Ва бу даврда - янги шароитда Англияда субъектив идеализм ривожланди.

Бу давр субъектив идеалистик фалсафасининг йирик номоёндалари *Жорж Беркли* (1684-1753й) ва *Давид Юм* (1711-1775й) эдилар.

Беркли уз олдига идеализм билан динни хар томонлама куллаб-кувватлашни максад килиб куйди. Шу максадда аввало, материя

тушунчасини танкид килди, объектив реалликни инкор килди. Унингча, материя мавжум тушунча булиб, уни ҳеч ким қурган эмас, чунки материя тугрисида ҳеч қандай сезгилар йиғиндисидан (комплекс) ни ҳосил қилиш мумкин эмас.

Беркли оламнинг борлигини “Мен” билан боғлади. Оламни “Мен” ва сезгилардан бошқа ҳеч нарса йук, оламдаги нарсалар сезгилар йиғиндисидан иборатдир. У “Мен” бор - олам бор, “Мен” йук - олам йук! деган хулосага келди.

Билиш - дейди Беркли, бу - қуриш, эшнтиш, таҳм билиш қабилардир. Биз билишда сезгиларимиздан ташқарига чиқа олмаймиз. Демак, нарсаларни сезсак - бор, сезмасак - йук. Мана шу нарсаларга асосланиб, Беркли инсон сезгиларидан ташқаридаги объектив реалликнинг мавжудлигини инкор этди. Унинг субъектив идеалистик фалсафани асослашга бағишланган асарлари “Қиши билишининг принциплари тугрисида трактат” (1710), “Уч суҳбат” (1713) ва бошқалардир.

Давид Юм қарашлари Беркли идеализмидан фарқ қилса ҳам, маъмуна унга анча яқиндир. У объектив оламнинг мавжудлигини рад этмади, “объектив олам мавжудми?” - деган саволга; “билмайман” - деб жавоб берди. Унингча, объектив реаллик мавжуд деган ишонч қучли бўлсада, буни ҳозирча на фан, на амалиёт исбот қила олди. Табиат биздан сир сақлайди- дейди у, фикрини давом эттириб - шунинг учун ҳам уни била олмаймиз. Бизнинг билиш объектими объектив реаллик эмас, балки субъектив сезгиларимиз ҳолос. Юм объектив реаллик борлигига шубҳа билан қаровчи скептизм асосчиларидан бири эди. У инсон билимларининг объектив реалликка мос қилишига шубҳа билан қаради ва нарса ва ҳодисалар уртасидаги саббий боғланишларни билиш мумкинлигини инкор этди. Унинг фикрича, кишилар нарса ва ҳодисаларнинг тақдорланиши туфайли бир ҳодисанинг иккинчисини сабаби сифатида қуришга одатланганлар. Шунинг учун ҳам кишилар ҳодисалар уртасидаги ҳақиқий сабаб-боғланишни очишга оқибатлар. Ва у объектив сабабни инкор этгани ҳолда субъектив мавжудлигини этироф этди. Сабаб ва оқибат категорияларига сезгиларнинг хусусияти сифатида қаради.

XVII аср охири ва XVIII аср бошларида Россияда схоластика ва динга қарши - қарши уларок *рус материализми* юзга келди. Бунинг асосчилари *М. В. Ломоносов* ва унинг давомчиси *А. Н. Радищев* эди. Бу даврда Россия ГАРБИЙ Европадаги бошқа

мамлакатларга нисбатан анча колок мамлакат эди. Россия майда феодал князликларга булинган булиб, уни узок асрлар давомида немис, швед, татар, мугул, турк ва бошка боскинчилар талон тарож килиб келдилар. Россия узининг жуда кенг ва бой майдонларига, куп сонли ахолисига эга булсада, лекин денгиз йулига эга эмас ва бунинг окибатида бошка мамлакатлар билан зарур иктисодий алокалари йук хисоби эди. Бундан ташкари мамлакат ичкарасидаги зулм ва эксплуатация окибатида синфий зиддиятлар хам кескинлашиб бораётган эди. Бу каби зиддиятлар идеология сохасида хам уз аксини топган эди. М. В. Ломоносовнинг фаолияти мана шу даврда, аникроги XVIII - асрнинг 40 - йилларида бошланди.

М.В. Ломоносов (1711-1765й) АрхангелЪск губерниясининг Холмогор уездиди урта хол дехкон оиласида тугилди. У 1730 йилда Москвадаги Славян-грек-лотин академиясида, сунг хорижий мамлакатларда тахлим олиб 1741 йили Россияга кайтиб келди ва Фанлар акдемиясида уз фаолиятини бошлади. У Россиянинг энг буюк ва истедодли комусчи олими эди. Фалсафа сохасида эса у материалист эди. У идеализмни кескин рад этди. Фалсафанинг асосий масаласини хал этишда материализмнинг бирламчи ва онгнинг эса инкиламчилигини тахкидлади. Табиатдаги барча нарсалар материядан ташкил топган, уларнинг мохияти хам материядир - деб курсатади у. Материя - табиатдаги нарсаларни барпо этувчи моддий асос ва мохиятдан иборат, нарсаларда юз берувчи ходисаларнинг сабаби - уларнинг моддий табиатидир. Моддий жисмлар, унингча, материя ва шакл бирлигидан иборат булиб, уларнинг шакли материяга богликдир. Шаклни мазмунга нисбатан бирламчи деб дахво килувчи идеалистик фикрларни рад этиб, у, шакл - мазмуннинг ифодаси деб тахкидлади. М. В. Ломоносов оламнинг моддий бирлигини тахкидлаб, материя, хажм, шакл, утказмаслик, суслук ва механик харакат каби обхектив хусусиятларга эга деб курсатди. У биринчи булиб материянинг атом - молекуляр тузилиши тугрисида тажрибага асосланган табиий - илмий фаразни майдонга ташлади. М. В. Ломоносов, олам - муттасил харакат асосига курилгандир - деб уктиради. У табиатдан ташкари биринчи туртки тугрисидаги назариларни рад этиб, “бирламчи харакатнинг боши булиши сира мумкин эмас, лекин мангу давом этиши лозим” - деб курсатади. Табиатдаги хар кандай узгаришларнинг манбаи - харакатланувчи материядир.

Шунинг учун хар қандай узгариш фақат ҳаракат орқали вужудга келади.

Унингча, ҳаракат икки хил бўлади:

1) Умумий ҳаракат. Бу - бутун жисмнинг урин алмаштириш ҳаракати-дир.

2) Ички ҳаракат. Бу - жисмнинг ичида уни ташкил этувчи заррачалар ҳаракатидир

Унинг билиш назарияси ҳам табиий - илмий қарашлар, билан узвий боғланган М. В. Ломоносов таҳлимотига, билиш объект, манбаи - объектив реалликдир, сезгилар объектив реалликнинг сезги аҳзоларимизга таҳсири натижасидир, кишилар фақат сезиш жараёнидагина фикрлайдилар. Билиш жараёнида тажриба муҳим урин эгаллайди. Унингча, тажриба билишнинг асосидир. Нарса ва ҳодисаларнинг ички сабабини, хусусиятини билиш учун хиссий тажриба таваққур бирлиги зарур - деб уқтиради у.

Россияда М. В. Ломоносов таҳлимотининг бевосита давомчиси А. Н. Радищев ҳисобланади. У 1749 йил Саратов губерниясининг Кузнецк уездида бой помешчик оиласида туғилган. Бошланғич маълумот олиб, сунг Германияга ўқиш учун юборилади. Уша пайтда Германияда ҳукмрон бўлган метофизика ва Лейбниц - Волф идеализми уни қизиқтирмайди, XVIII аср француз материалистлари асарларини кунт билан урганади. Ва сунгра М. В. Ломоносов, Кеплер, Ньютон ва бошқа олимлар кашфиётларини урганиб уларнинг таҳлимотлари изидан боради. унинг фалсафий дунёқараши “Петербургдан Москвага саёҳат”, “Инсон, унинг улиши ва улмаслиги тугсида”, “Ушақовнинг ҳаёти” ва бошқа асарларида ифода этилган.

У “биринчи сабаб” тугрисидаги назарияларни рад этди. Унингча, олам моддий, материя эса - мангудир. Материя инсонгача бор бўлиб, у уни билувчи инсондан мустақил ва узига мавжуддир. У материянинг йуқолиши тугрисидаги фикр курук ҳаёлдан иборатлигини таҳкидлайди, нарсалар ва ҳаракат (куч) микдори оламда ҳеч вақт купаймайди ва камаймайди.

А. Н. Радищев таҳлимотича, табиатда моддий жисмлардан бошқа нарса йук ва бўлиши ҳам мумкин эмас, табиатдан ташқарида эса фақт эмас, балки ҳаёлгина бор ҳолос. Ва узининг жон тугрисидаги таҳлимотида - жон тандан ажралда олмайди, аксинча, у билан бирга усади, улгайди, мустаҳкамланади, қарийди ва ҳалок бўлади деб уқтиради.

У узининг билиш назариясида куйидагиларни тажкидлади. “Инсон нарсалар тугрисида хабардор булиш кучига эга. Демак, у билиш кучига эга”. Билишнинг манбан - хиссий тажрибадир. Хиссий тажриба эса ташки моддий борликнинг киши сезги ахзоларига тахсири натижасида моддий дунёни хакикий билиш, Радишчев тахлимотича киши онгида факат хиссий тажриба билан тафаккурнинг бирликдаги фаолияти асосида вужудга келади.

Ломоносов ва Радишчев табиат сохасида материалист, жамият сохасида эса идеалист эдилар. Уларнинг хизматлари дин ва схоластик фалсафага карши курашда, фан ривожиди мухним ролъ уйнади.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар:

- 1. Кадимги Юнонистон ва Римдаги илк фалсафий карашлар кандай булган?*
- 2. Урта асрларда Гарбий Европада фалсафий фикрлар ривожига кандай хусусиятлар хос?*
- 3. Уйғониш даврида табиётшунослик ривожу ва унинг фалсафий карашлар тараккиётига тахсири кандай булган?*
- 4. Франгуз махрифатпарварлари фалсафий фикрлар ривожига кандай хисса кушди?*
- 5. Ингуиз субхектив идеалистларининг фалсафий карашлари мохияти нимадан иборат?*
- 6. Рус материалист файласуфлари Ломоносов ва Радишчевларнинг фалсафий фикр тараккиётидаги хизматлари нимадан иборат?*

5-Махруза: Немис классик фалсафаси

Режа:

- 1. И. Кант - немис классик фалсафасининг асосчисидир.*
- 2. Гегелъ фалсафаси.*
- 3. Л. Фейербахнинг фалсафий карашлари.*
- 4. Маркс ва Энгелъс фалсафаси ва унинг тарихий чекланганлиги.*

- 1. И. Кант - немис классик фалсафасининг асосчисидир.*

Таянч тушунча ва иборалар: *Кант фалсафаси, Кант субъектив идеализми, Кант агностицизми.*

Немис классик фалсафасининг асосчиси *Иммануил Қант* (1724 -1804йй.) булиб, унинг карашларида идеалистик ва материалистик таълимотлар биргаликда учрайди. Қант фалсафасининг хусусияти шундаки, у материализмин идеализм билан келиштиришдан ҳамда бир-бирига карама-карши булган фалсафий оқимларни бир системага бирга кушишдан иборатдир. Унинг фалсафасини икки даврга: таъкидий фалсафагача булган (X-асрининг 70 - йилларигача) ва таъкидий фалсафага булиш мумкин. Қант уз фалсафасининг дастлабки даврларида табиатшуносликнинг фалсафий масалаларни билан шуғулланди. У 1785 йилда энг йиррик асари "Бутун умумий табиий тарих ва осмон назариси" да Қуёш системаси кинотдаги бошлангич катта тумағликни айланма харакат килиш натижасида келиб чиккан деб хисоблайди. Бу жараёшнинг сабаби "дастлабки туртки" эмас, балки узаро тортилиш ва итарилиш орасидаги эиддиятдир. Шу сабабли Қуёш системасидаги барча сайёралар, жумладан ер ҳам Қант таълимотига кура, узок давом этган табиий тарихий тараккиетнинг махсулидир. Қантнинг бу хулосаси унинг табиат ходисаларини диалектик тарзда тушунганлигидан далолат беради. Лекин у илмий материалистик карашларини дни билан боғлашни лозим топди. Унингча, табиат ходисаларининг маълум тартибга, муайян қонуниятга буйсунишида Худонинг қаромати бор. 18 асрининг 70 - йилларида бошлаб Қант фаолиятининг яқинчи даври бошланди ва "Соф аклини таъкид" (1781), "Пролегоменлар" (1783), "Мухокама қобилиятини таъкид" (1790) каби асарларида узининг трансцендентал ёки таъкидий идеализм тизимини асослайди. Бу асарларида у уз эътиборини инсоннинг билиш қобилияти ва имконият-ларини тахлил қилишга қаратиб, объектив реалликнинг мавжудлиги-ни эътироф этади ва уни "парса узид" деб атайди. Лекин унингча "парса узид"ни билиш мумкин эмас.

Қантнинг фикрича, "парса предметлар бизнинг онгимиздан ташка- риди мавжуд, бирок улар нимадан иборат эканлигини биз билмаймиз ва ҳеч қачон била олмаймиз ҳам ... Биз объектларни бизнинг сезгиларимизга қандай туюлса шундай

билишимиз мумкин, аммо аслида улар қандай, буни биз била олмаймиз".

Қанг инсон билимининг икки гуруҳга ажратади. 1. Тажриба асосида ҳосил буладиган билимлар (апостериор) 2. Тажрибагача ёки унга боғлиқ булмаган билимлар (априори). Фазо? вақт, сабабият каби тушунчалар априор билимлар шакли бўлиб, булар тажриба натижасида ҳосил қилинадиган билимлардан устун туради. Тажрибавий билимлар алоҳида-алоҳида олинган, бир-бири билан боғланмаган ҳодисаларнинг ифодаласа, тажрибагача булган априор билимлар эса ҳодисалар уртасидаги умумий сабабий ва зарурий боғланишларнинг, яъни қонуниятларнинг ифодалайди.

Дуне қонуниятларининг объектив хусусиятга эга эканлигини Қанг мутлақо тан олмайди. Унинг фикрига қура, кишиларнинг идроқи табиатга қонуниятлар ато қилади, шунинг учун инсон ақли табиатга мослашиши керак эмас, балки табиат инсон ақлига мослашиши лозим.

Қангнинг фалсафа тараққиотидаги хизматларидан бири шу бўлдики, у кейинчалик Гегель томонидан диалектиканинг яратилишида асос бўлиб хизмат қилдиган антиномияларнинг курсатиб ўтди.

Қангнинг таҳлимотига қура, инсон ақли табиатдан антиномияли-дир, яъни зиддиятларга иккиланувчидир. шунинг учун қарама-қарши фикрларнинг баб-баравар исботлаб бериш йўли билан асослаб бериш мумкин. Масалан, олам ҳам инҳоялидир ва ҳам чегараларини йўқдир, буллимас зарралар (атомлар) бор ва бундай зарралар йўқ ва х.к..

Унингча, бу зиддиятлар ҳар қандай ҳолда фақат зохирийдир.

Қанг ахлоқ масалаларига ҳам қатъий эътибор берди. Унинг нуқтан назаринча, жамиятдаги ҳар бир кишининг ҳулқ атворини , иродасини объектив реалликдан тамомилан ажралган ва узгармасдир. Ахлоқнинг асосини кишилар оғидаги амр фармондир.

Қанг мутлақ буйруқнинг (катъий императив) этикасининг асосий қонунини деб эълон қилди. Бу буйруқ унингча, хатти харакатининг мазмунинга мутлақо боғлиқ булмаган ҳолда ҳулқ-атворининг яъни умумий қонунини була оладиган қондага амал қилишининг талаб этади.

Қант буржуа конун коидаларини мутлаклаштиради, уни хамма давр синф ва ижтимоий гуруҳлар учун умумий деб эълон қилади.

Қант жамият ҳаётининг тарихий жараёнида антогонизмларнинг рол, абадий тинчликни барқарор қилишда турли давлатлар учун узаро фойдалл алоқаларни ривожлантириш ҳақидаги таълимоти фалсафанинг кейинги ривожланишига ьоят катта таъсир курсатди.

2. Гегелъ фалсафаси.

Таянч тушунча ва иборалар: *Ге Гегелъ обхектив идеализм, Гегелъ диалектикаси, Гегелъ идеалистик системаси, Гегелъ фалсафасининг рационал мағз, Гегелъ фалсафасида система ва метод уртасидаги зиддият.*

ГегелъГ (1770-1831йшлар) фалсафаси 18 асрнинг охири 19 асрнинг бошларидаги немис идеализмининг чуқуриси ва пихоясидир. Гегелъ тугрисида суз борганда унинг фалсафасидаги икки томонни диалектик усул ва метафизик консерватив системасини фарк қилмок

зарур. агар диалектик усул узида "рационал мағзини" - тараккиет тугрисидаги таълимотда гавдалантирган фалсафа шакли булса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив тараккиетнинг тухтаб қолишини талаб этади ва шунинг натижасида диалектик усулга тубдан зиддир.

Гегелъ обхектив идеализ нуқтан назарида туриб "олам акли", "олам рухи", "мутлак ьоя" билан ифодаланган қандайдир рухий ибтидоий табиат ва жамиятдаги барча ходисаларнинг асосидир, реал дунеда табиат ва жамиятдан илгари рухий ибтидо, "мутлак ьоя", Худо мавжуд булган деб хисоблайди.

Гегелъ тахлимоти буйича мутлак ьоя уз тараккиетида уч боскични : тезис, антитезис, синтезни босиб утади: 1) идеянинг уз бағрида, "соф тафаккур стихиясида" ривожланиши. Бунда идея бир-бирига боғлиқ булган ва бир-бирига утиб турадиган мапшикий категориялар тизимида уз мазмунини очиб курсатади; 2) идеянинг "узга шакл" - куринишида, яҳни табиат шаклида ривожланиши ; 3) идеянинг тафаккурда ва тарихда ривожланиши. Бу босиқда мутлак ьоя яна уз-узига қайтади ва

инсон оини ва фаолиятининг турли куришишларида уз мазмунини пайкаб олади. Тараккнетининг бу диалектик ьояси унинг "Логика фани" (1812-1816 йиллар) деган асарнда аннк ифодаланган. Логика Гегелъ тизмида марказий уринин эгаллайди ва уч булимдан иборат: 1. Борлик тугрисидаги тахлимот. 2. Мохият тугрисидаги тахлимот. 3. Тушулгча тугрисидаги тахлимот. Мазкур тахлимот тизмида Гегелъ мутлак ьоянинг уз-узича ривожланиши ва шу билан бирга уз-узини билиши диалектикасини очиб беради.

Гегелнинг табиятдаги барча ходисалар "мутлак ьоянинг", "рух" нинг турли куришишларидан иборат деган фикри дунени Худо яратган деб хисобловчи диний таълимотининг бошкача баен килшиши эди.

Аммо Гегелнинг фалсафий тизмида ижобий томонлари, яхни "рационал магзи" хам мавжуд эди. Бу унинг диалектикаси ва билиш назариясида уз аксини топган. Бу эса унинг "Логика фани" асарнда баен

этилган. Бу асарнда Гегелъ диалектиканинг уч асосий конуни 1. Қарама-каршиликларининг бирлиги ва кураши конуни. 2. Микдор узгаришларининг сифат узгаришларига утиши конуни. 3. Инкорни-инкор конуни мохиятини чукур ва атрофлича асослаб беради. Шунингдек, мазкур асарда фалсафанинг барча даражалари хам тавсифланиб берилган.

Билиш назариясига Гегелнинг кушган хиссаси шундан иборатки,

у логика (магтик) ва билиш назариясининг бирлигини асослаб берини билан бир каторда диалектик магтикнинг биринчи кенгайтирилган тизимини яратади.

Гегел Қантнинг "нарса узида" ва дуализм ьояларини каттик танкид килиб, билиш жараёнининг хусусиятлари, хакикатга эришиш диалектикаси каби масалаларни хар томонлама асослаб берди. У диалектика конуниятларини табият ва ижтмоий фанларга татбиқ этиб фалсафанинг хамма сохаларида чукур из колдирди. Гегелъ магтик хакидаги тахлимотида мавжуд олам билан назарий ва амалий фаолиятининг мухим конуниятлари алокадор эканлигини курсатиб берган эди.

3. Л. Фейербахнинг фалсафий карашлари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Фейербах материализми, Фейербахнинг дин тутрисидаги карашлари, Фейербах материализмининг антропологик характери.*

Немис классик фалсафасининг буюк вакили файласуф *Людвиг Фейербах* (1804-1872 йиллар) дир. Унинг тарихий хизмати фалсафа-ни узок давом этган идеализм боткогидан кутқарганлиги, материализми кайта тиклаганлигидир.

Фейербах фалсафа антропологик йуналиш тарафдори эди. Улар тахбирича инсон табитининг бир кисми, унинг гултождир. Шунинг учун дунёдаги хамма нарса инсонга хизмат қилиш лозим. Фалсафанинг мавзуси инсон ва унинг фаоллигидир. Дин инсонга унинг вафотидан кейинги дунё ҳақида йул курсатса, фалсафа унга шу дунёда қандай яшаши кераклигини курсатади.

Фейербах курсатадики, табиат факат инсон орқали уз-узини най- қайди ва узи тутрисида фикрлайди. Тафаккурни борлиқдан, онни материядан ажратиб қуювчи идеалистларни у кескин танқид қилиб, тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласи энг аввало инсон масаласи эканлигини таъкидлайди, чунки аниглаш ва фикр қилиш инсоннинг хусусиятидир. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, Фейербах нуктан назарича инсон аниқ бир шароитга ижтимоий, синфий муносабатларга боғлиқ эмас, у соф "биологик" инсондир.

Фейербах тахлимотига кура, фазо ва вақт материянинг борлиқ шакллари атрибутидир, ҳаракат эса материянинг мавжудлик усулидир. Лекин у материя ҳаракатининг турли-туманлигини кура олмайди ва шу сабабли материянинг ҳаракати масаласида XVII-XVIII аср материалистлари тутган йулдан борди. Фейербах материя ҳаракатининг сабаби ички карама-қаршиликлар кураши эканлигини аниглай олмади.

Фейербах Гегелнинг идеалистик фалсафаси дин билан яқин алоқада деб ҳисоблайди. Шу туфайли, унинг фикрича, диндан кутулиш учун Гегелнинг идеализмидан мутлак озод булиш лозим, чунки Гегелнинг "мутлак ьоя"си диндаги Худо тушунчаси билан бирдайдир. Унинг 1841 йилда езилган "Христианликнинг мохити" асари билан Гегель фалсафасидаги карама-қаршиликни хал қилди ва янгидан материализм галабасини эҳлоп қилди. Бироқ, Фейербах Гегел фалсафасини, унинг идеализминини танқид

килиш жаренида ундаги "рационал магизини" кура олмади, яхши у Гегелнинг диалектик усулини, ундаги узаро боғланиш ва тараккиёт тахлимотини унинг идеализми билан бирга рад этди.

Фейербах дуне ва унинг қонуларини билиш мумкинлигини инкор қилувчи Қант агностицизминини танқид қилди. Фейербах "нарсга узидга", яхши биздан ташқарида мавжуд булган дунени тула билиш мумкин деб тахқидлаган. У моддий дунедга инсон томонидан хали билинмаган нарсга ва ходисалар жуда қуп экашлигини таъкидлайди, лекин инсон уларни фан ва амалиётнинг тараккиети давомидга билиб олишга қодирдир деб ҳисоблайди. Фейербах пунктан назарича, билиш назариясининг асоси объектив оламни инсон ва унинг тафаккурини ташқаридан мустақил мавжуд экашлигини эътироф этиш, билиш жараёни моддий дуненинг инсон онгида акс этишини тан олишдан иборат.

Фейербах материалистик сенсуализм фикрида туради. Лекин у сезги ижтимоий амалий фаолдир билан боғлай олмайди. Мавхум тафаккурдан порози Фейербах ҳиссий қузатишга муружаат қилади, лекин у ҳиссиётни тажрибавий, инсон ҳиссий фаолдир каби тушунади. Бу ерда Фейербах материализмининг сусти, қузатувчанлик ҳусусиятини аниқ қилиб қурсатган.

Фейербаҳнинг асосий қамчиликларидан бири унинг уз материализминини жамият соҳасига татбиқ қила олмаганидир. У фақат табиат ходисаларини изоҳлашда, яъни "настдан" материалист, жамият ходисаларини изоҳлашда, эса "юқоридан" идеалист эди. Буидан ташқари маълумки, Фейербах атеист эди. У "Худо одамларни эмас, балки одамлар Худоини яратган" деган фикрини билдирган эди. Лекин у динини бутунлай тугатмоқчи эмас, балки мавжуд христиан динининг уринга янги динни яратмоқчи булади.

Буёқ немис классик фалсафасининг асосчилари Гегель ва Фейер-

бах уз утмишдошларига инсбатан диалектика ва материализмга онд бир неча янги фалсафий ыояларни ишлаб чиқиб, бу фанни янада юксак босқичга қутардилар.

4. Маркс ва Энгелъс фалсафаси ва унинг тарихий чекланганлиги.

Таянч тушунча ва иборалар: *Маркс фалсафаси, ЭнгелЪс фалсафаси, Маркс - ЭнгелЪс фалсафасининг тарихий чекланганлиги.*

Немис классик фалсафасида Маркс ва ЭнгелЪс фалсафаси унинг таркибий кисми хисобланади.

Маркс томонидан майдонга ташланган ва ЭнгелЪс хамкорлигида яратилган фалсафий карашлар XIX аср маданий хаётида алохида ахамиятга эга.

Маркс ва ЭнгелЪс фалсафий карашларининг шаклланишида немис классик фалсафаси мухим ролЪ уйнайди. Маркс узининг фалсафий карашларини меҳнаткаш халкнинг озодлиги учун курашни назарий жихатдан асослаб беришга қаратди. Ҳеч кимга сир эмас :бошлангич капитал жамғариш даврида меҳнаткаш халкнинг кашшокликда яшагани, ишсизликнинг купайгани, капиталистларнинг бойлик орқасидан қувиб инсонгарчиликка қарши товар, пулга муққасидан кетгани ҳам рост. Мана шу кашшоклар дунёқарашининг ифодаси сифатида Маркс фалсафаси пайдо булди ва шаклланди. Бу масалаларни ҳал қилиш учун кишиларнинг дунёга булган муносабатларини, табиат фанлари ютуқларини, иктисодий муносабатларни чуқур урганиши керак эди.

Маркс фалсафага кишиларни маҳнавий озод қилиш воситаси деб қаради. Шунинг учун жамиятни ақл билан бошқариш кераклигини таҳқидлади ва шунга қура фалсафани уз даврининг маҳнавий квинтэссияси (энг биринчи моҳияти) деб атади. Агар ГегелЪ тафаккур, гоё таракқиёти тутрисида гапирган булса, Маркс бу гоёнинг иктисодий сабаби бор, чунончи гоёлар ижтимоий муносабатлар асосида пайдо булади, деб қурсатди. Маркс янги дунё тутрисида фикр юритар экан, бу янги дунё амалий фаолият, инкилобий ҳаракат билан амалга оширилади, дейди. Маркс инсон юксак қадрият экан, уни озод қилиш кераклигини таҳқидлайди. Инсон давлатдан, бир-бирдан бегоналашар экан, бу бегоналашишнинг иктисодий сабаби бор, деган гоёни илғари суради. Шунинг учун иктисодий бегоналашишнинг асосини ташқил этади деб қурсатди.

Маркс меҳнатдан бегоналашувнинг турт томонини қурсатиб берди: 1. Ишчи моддий меҳнатлар яратиш учун меҳнат қилар экан, натижази унга теғмайди, унга бегона зеро, ҳузурини бошқалар қуради.

2. Мехнат жараёни ишчилар учун оғир ва мажбурий, ундан завканмайди, чарчайди, толикади. Чунки у мехнат килишга мажбур, ишлаш ёки ишламасликни танлай олмайди. Мехнат жараёнидан ташқаридагина у озод булиб уз эрки билан иш килади.

3. Мехнат сабабли ишчи уз табиатидан ҳам узоклашади. Табиат билан бевосита алоқада булмайди, факат мехнат воситаси, предмети орқалигина муносабатда булади.

4. Мехнат одамларни бир-биридан узоклаштиради. Ишчиларни бир-бирига бегона килиб куяди.

Мехнатдан бегоналашув ижтимоий муносабатларнинг ҳам асосидир, чунки бу жараёнида ишчилар факат уз мохиятидан узоклашибгина колмайди, балки, бегоналашади. Инсон мохияти бегоналашади ва у товар ишлаб чиқаришга қаратилади. Буларнинг ҳаммасини сабаби ху сусий мулкчилик, деб қарайди Маркс. Хусусий мулкчилик инсонни мо-хиятидан узоклаштирибгина колмай, уни кашшоклаштиради, унинг кучини кушимча киймат сифатида олди-сотдига айлантиради, деб курсатади. Шунинг учун пролетариат хусусий мулкни йукотиб, ижтимоий мулкни ташқил этиш керак. Бу социалистик инқилоб асосида юз беради, деб тушунтиради Маркс. У иктисодий муносабатларни текширишда ҳам, тарихий жараёни урганишда ҳам диалектик методни куллади.

Маркс ва Энгелъс диалектик метод билан материалистик қараш асосида диалектик материализмни яратдилар. Диалектик материализмни табиат, жамият, тафаккурнинг умумий қонунлари хақидаги фан сифатида таҳлил этдилар. Шундай қилиш, диалектик материализм марксча фалсафа сифатида шаклланди.

Маркс ва Энгелъс диалектикани табиатгина эмас, жамият тараккиётига ҳам тадбик этдилар. Жамиятни бир босқичдан иккинчи босқичга утувчи тарихий жараён сифатида ургандилар. Улар ижтимоий-иктисодий формация хақидаги таҳлимотларида жамиятни беш босқичга булдилар. Жамиятни ибтидоий тузумдан кулчиликка, ундан феодализмга, сунг капитализм ва коммунизмга утувчи ижтимоий-зарурий жараён деб тушунтирдилар. Булар ҳаммаси XIX аср фалсафий қарашларига кучли таҳсир этди. Марксизм таҳлимоти, дунёқараш тобора ривожланиб борди ва шурулар даврида мутлақлаштирилди, ута мафқуралаштирилди. Хар қандай бошка қарашлар унга қарама-қарши қуйилган ҳолда талқин қилинди.

Биз марксча фалсафанинг ижобий томонларини, инсоният фалсафий тафаккури тараккиётига кушган муносиб хиссасини тугри ва хакконий баҳолашимиз керак. Маркс капиталистик ижтимоий-иктисодий муноса-батларни хар томонлама тахлил килиб, жахонга иктисодий назариянинг асосчиси сифатида танилди. Уларни урганишга диалектик методни татбик этганлиги хам унинг ютуғидир.

Маркснинг кушимча назарияси ишлаб чикариш, фан-техника та- раққетининг махлум даражаси нуктаи назаридан тугри баҳоланганлиги, бу назариянинг бутун жахон иктисодчилари томонидан тан олингани ва бутун хам, ундан унумли фойдаланилаётгани хам тугри. Маркс инсонни тахлил килишда унинг ижтимоий томонига алоҳида эҳтибор бериб, инсон мохиятини "ижтимоий муносабатлар мажмуи" деб тахрифлаганини хам купчилик файласуфлар тан олади. Маркс тарихий тараккиётда эркинлик ва зарурият диалектикасини, тарихда халк оmmasининг урнини тугри курсатиб берган. Маркснинг фалсафага кушган яна бир хиссаси инсон амалий фаолиятининг ахамиятини атрофлича текширганидир. Унга билиш жараёни сифатида эмас, балки инсон мав- жудлигининг асосий шarti: инсоннинг борликка булган муносабати- нинг узига хос махсус шакли сифатида каради.

XX аср фалсафасидаги жуда катта узгаришлар юз берди. Маркс, Энгелъс диалектик материализмнинг мутлоқлаштириш тоталитаризм мафкурасига хизмат килишини курсатди. Маркснинг революцион тахлимоти хам, жамият тугрисидаги замини эканлиги аён булиб колди. Маркснинг динга, хусусий мулкка булган муносабати хам ута салбий эканлиги хаммага махлум.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар:

- 1. Немис классик фалсафасининг узига хос хусусиятлари ва жахон фалсафа-сида тутган урни кандай?*
- 2. И. Кант фалсафаси ва унинг мохияти нимадан иборат?*
- 3. Гегелъ обхектив идеализми ва унинг жахон фалсафаси тараккиётдаги ахамияти нимадан иборат?*
- 4. Л. Фейербах фалсафасининг мохияти ва ахамияти кандай?*
- 5. Маркс ва Энгелъс фалсафий карашларининг тарихий чекланганлиги ту-файли давр синовидан утмаганлигининг сабаби нимада?*

6- Маҳруза: XX аср фалсафаси

Режа:

1. XX асрда фалсафий карашлар ривожланишининг асосий хусусиятлари.

2. XX аср фалсафасининг асосий окимлари.

1. *XX асрда фалсафий карашлар ривожланишининг асосий хусусиятлари.*

Таянч тушунча ва иборалар: *XX аср фалсафаси, XX асрда илм-фан ва техника ривожси, XX асрда ижтимоий, сиёсий ва иктисодий тараққиёт.*

XX аср инсоният тарихида алоҳида саҳифа булди. Зеро, бу асрда жамият ривожиди ижтимоий сиёсий, иктисодий, илмийтехникавий узгаришлар борасида мисли қурилмаган ютуқларга эришилди. Кишилар тафаккур тараққиётида ноанҳанавий усуллар қулланилиши оқибатида улкан дунёқараш уюли руй берди. Фаннинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги кучайиб техника ва технологиянинг кескин уюлига олиб келди. Бир пайтлар тушдек туйилган предметлар аср охирига келиб кишилар турмушини оддий элементга айланди. Сунхий моддаларни синтез қилиш, генетика соҳасидаги муваффақиятлар қулга киритилди. Инсон ақли, тафаккури, имкониятлари чексиз эканлиги XX аср, шубҳасиз, тасдиқлади. Чунки, бутунги кунда инсонга микродунё ходисалари, хужайралар олами, коинот сирлари аён, аврнинг қучилигини жиловни инсон қулида. Электроника ва автоматика соҳасидаги янгиликлар асрнинг мужизаси булиб қолди.

Фаннинг бундай кескин ривожини инсон онгига уз навбатида бир қатор фалсафий муаммоларни ҳам қуйди.

XX аср, айниқса, ижтимоий сиёсий ҳаётда руй берган ходисалар эҳтиборга сазовордир. Улкан тарихий воқеалар башариятнинг маҳнавий ҳаётида ақс этибгина қолмай, балки қулпаб муаммолар юзасидан одамзотни чуқурроқ уйлашга, теранроқ тафаккур қилишга ундади.

XX аср фалсафий қарашлари ривожини ҳам ушбу чуқур узгаришларни узида ақс эттириб, даврма-давр уз замони руҳини ифодалаган ҳолда ривожланиб қеляпти. Биргина мисол, XX асрнинг бир неча ун йилликлари мобайнида марксча-ленинча фалсафа ҳужмрон мафкура булиб яшади. Бошқа барча фалсафий таҳлимотлар ана шу фалсафа мезони билан улчаниб, тугрилиқ, илмийлик ва изчиллик даражалари белгиланадиган булди. Фалсафа

узининг фанлик мохиятини йукотиб, мафкура куроли вазифасини бажарди. Ижтимоий тараккиётдаги тургунлик фалсафада ҳам тургунлик холатини, хилма-хил фалсафий карашлар шаклланишининг бугилиши холатини келтириб чикарди. Бирок XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб, ижтимоий – сиёсий тараккиётдаги вазият тубдан узгарди. Коммунистик мафкуранинг тамойиллари узини окламади, марксча – ленинча фалсафа эса хакикий хаётдан йирок, догматик карашлардан иборат тахдимот эканлиги очик – ойдин махлум булди. Собик Иттифок тузуми парчаланиб кетди, у билан бирга унинг мафкураси ва фалсафаси ҳам йукка чикди. Купгина халklar, жумладан узбек халки ҳам мустикал тараккиёт йулини танлади. Окибатда мамлакатимизда туб янгиланиш даври бошланди. Бинобарин, тарихий тараккиёт энди истиклол рухига мое булган эркин замон фалсафасини, бир пайтлар йул берилмаган миллий гоя миллий мафкура ва кадриятлар устивор булган жахон фалсафасининг таркибида узининг муносиб урни булган янги фалсафани шакллантириш заруриятини кун тартибига куйди бундай хусусиятни XX асрда жахон фалсафаси ривожда ҳам устивор булганлигини куришимиз мумкин.

Жахон фалсафий карашлари ривожда марксча фалсафий тахдимот-лардан ташкари карашларни умумлаштириб «номарксча» фалсафа деб номланадиган булса, бу фалсафа ҳам жамиятдан узилиб колган эмас эди, балки унинг талаб ва эхтиёжларини акс эттирган холда доимий изланишда булди. Унда Гарб жамиятининг хусусиятлари ифодаланган холда, албатта, ана шу жамият манфаатлари учун хизмат килди. Шунинг учун XX аср фалсафасининг хусусиятларини Гарб мамлакатларида бу даврда руй берган иктисодий, гоивий-сиёсий, маданий, махнавий, илмий – техникавий ривожланиш жихатларидан келиб чиккан холда англашга харакат килиш тутри булади.

2. XX аср фалсафасининг асосий окимлари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Прагматизм, махизм, экзистенциализм, неопозитивизм, неотомизм, герменевтика, синергетика.*

Барча даврдаги сингари XX аср фалсафаси ҳам турли оким ва йуналишлар курунишида ривожланди. Буларнинг орасида *п р а г м а т и з м, м а х и з м, э к з и с т е н ц и а л и з м, н е о п о т и в и з м, н е о т о м и з м* кабиларни кайд этиш мумкин. Шу уринда феноменология, танкидий рационализм, герменевтика, синергетика,

фалсафий антропо-логия каби фалсафий окимларни, поспозитивизм, неокантчилик, неогегелчилик сингари даврга мослашувчан йуналишлар ҳам фаолият курсатганлигини эслаш ортикча эмас. XX асрга келиб кенг таркалган окимлардан бири прагматизмдир.

Прагматизм юнонча *pragmatos* сузидан олинган булиб, «иш», «хатти - харакат» деган маънони англатади. Унинг асосчиси йирик америкалик файласуф Чарлз Сандрс Парсдир. Прагматизм фалсафасининг туб мохияти фойдали фаолиятга ундовчи, фойдага эришиш йуллари ва усулларини тарғиб этиб, мулоҳаза юритишга даҳват этувчи тахлимотдан иборат. «Фойда» тушунчаси прагматизмда «тажриба», «амалиёт» тушунчалари билан айнанлаштирилади.

Бу маънода прагматизм АКШ ижтимоий – маданий турмушининг инҳикосидан иборат. Шунинг учун у АКШнинг иктисодий, маънавий эҳтиёжларига хизмат қилади ва уларнинг манфаатларини ифодалайди.

Прагматизм эркин бозор иктисодиёти фалсафасидир. У хар қандай бизнесни, хар қандай «фойдали» фаолиятни куллаб-қувватлашда методология булиб хизмат қилади. Бу эса, уз навбатида, АКШ бизнесменлари, ишбилармонлари, менеджерлари, сармоядор ва сиёсатдорлари орасида кенг ёйилишига олиб келди.

XX асрда кенг таркалган фалсафий окимлардан бири экзистенциализмдир.

Экзистенциализм лотинча «экзистенция» сузидан олинган булиб, «мавжудлик», «мавжуд булмоқ» деган маънони англатади. Экзистенциализм Россияда пайдо булган (Бердяев, Шестов.) .У биринчи жаҳон урушидан сунг Германияда кенг таркалди. Бу ерда Хайдинггер, Яснерс, Бубар каби немис файласуфлари катта ролъ уйнашди. Экзистенциализм уз мохиятига кура, XX аср маънавий эҳтиёжларига жавоб тарзида шакланди. Асрда руй берган тушкунлик, парокандалик, айни пайтда кутарилиш ва технологик тараккиёт оқибатлари экзистенциализм фалсафасида уз ифодасини топди.

Экзистенциализм мураккаб ва зиддиятли фалсафадир. Унда турли фалсафий окимларга хос унсурлар ҳам мужассамлашган.

Бу тахлимотнинг марказида «мавжудлик» ёки «мавжуд булмоқ» категорияси туради. Бу оким тарафдорлари экзистенция деганда кишининг ҳаёти давомида ҳаёт ва улим оралигида бошдан

кечирадиган ички кечинмалари, рухий ҳолатларини тушунишади. Уларнинг фикрича, фалсафанинг вазифаси «инсонга борлиқда мавжуд булиши»нинг мохиятини тушунтириб беришдан иборат.

Экзистенциализм воқеиликка субъектив тарзда муносабатда булишдан иборат. Воқеиликни бу оқим фикрича, индивидуал мавжудлик, ҳар бир кишининг эмоционал тасавури ва тушунчалари, кечинмаларида қандай ақс этса, худди шундайлигича англаш тарғиб этилади. Борлиқ Экзистенциалист фикрича, субъектнинг уз мавжудлигини хис этишдир.

Инсон уз экзистенциясини яҳни мавжудлигини чуқур маҳнавий зиддият, рухий тушқунлик ҳолатидагина англай олади. «Улим» мавжудликнинг сунги нуктасидир.

Шундай қилиб, Экзистенциализм инсон ҳақидаги фалсафадир. Ижтимоий – сиёсий соҳада эса Экзистенциалистларнинг қарашлари бир - бирига қарама – қаршидир. Уларнинг баҳзилари қаршилиқ қурсатиш ҳаракати намояндалари булсалар, баҳзилари уз дунеқарашлари билан ута либералдирлар.

Экзистенциализмнинг зиддиятли таҳлимот эканлиги шундаки, унинг баҳзи намояндалари сунги даврларида уз фалсафий таҳлимотларига пушаймон билан қарай бошлашган. Масалан, бу таҳлимотда зурликнинг оқланиши, маҳнавийсизликка хайрихоҳлик каби қарашлар уларни кейинчалиқ шубҳага солган.

XX аср фалсафасида диний – фалсафий оқим сифатида кенг ёйилган қарашлардан бири неотимизмдир.

Неотимизм XIII аср италян файласуфи Фома Аквинскийнинг диний – фалсафий таҳлимоти булган томизмни XX асрга қелиб тиклашга уринувчи таҳлимотдир.

Неотимизмнинг маҳнавий ҳомийси Рим католик черкови булса, унинг қелиб чиқиши Ватикандандир. Неотимизм утган асрда иайдо була бошлаган эди, XX асрга қелиб кенг тарқалди. Рим папаси неотомизмни католик черковининг расмий мафқураси деб ҳам эҳлон қилган. Неотомизм Англия, Италия, Франция, Испания, Полъша, Скандинавия, шунингдек, Лотин Америкаси мамлақатларида кенг тарқалган. Неотомизмнинг асосий вақиллари Францияда Э. Жилсон, Маритен, Италияда У. Падовани, Ф. Олджати, К. Фабро, Германияда А. Демар, И. Лоц, М. Грабман, В. Бруггер қабилар ҳисобланади.

Неотомизм таҳлимотига қура, илм ва диний эҳтикод бирликда, ҳамжихатликда булиши лозим. Диний эҳтикод ва илмий билимлар

бирлашса бир-бирларини тулдирдилар хам. Дин ва фан аслида бир максадга йуналтирилган икки йулдир. Бу максад деганда Неотомистлар тангрини билишни назарда тутишади.

Хар қандай эҳтикоднинг манбаи, Неотомистлар фикрига кура, тангрининг амридир. Инсон аклий билишининг манбаи эса унинг тафаккуридир. Бутун борликнинг, жумладан, инсоннинг хам яратувчиси Тангри булгани боис, унинг тафаккури хам яратувчи куч томонидан ҳады этилган. Демак, инсон ақл – заковатининг туб максади – тангрининг иродасини, унинг мархаматини англаш, уни билишдир. Фалсафа хам ана шу максадга эришишга ёрдам беради. Неотомистлар фикрича, «Фалсафа – илохиятнинг хизматкоридир». Ана шу тарзда Неотомизм фалсафани дин билан боғлашга уни илохиятга хизмат қилдириш учун уринади.

Неотомистлар даҳво қилишларича, моддий реаллик билан бирга рухий реаллик хам мавжуд. Уларнинг фикрича, илмий билишнинг чегараси, табиатдаги нарса ва ходисалар оламидир. Диний ақидалар илмий билиш учун қоронгу нарса. Чунки диний ақидалар илмий билишдан юкори туради. Зеро, инсон ақл-заковати Тангрини билишга қодир эмас. Инсон фақат у яратган моддий оламнигина била олади.

Неотомизм фалсафаси бутунги кунда хам қуплаб тарафдорларинга эга.

XX асрда кенг ёйилган фалсафий окимлардан яна бири неопозитивизмдир.

Неопозитивизмнинг кузга қуринган асосчиларидан бири Австриялик логикшунос ва физик олим Мориц Шлик (1892-1936) хисобланади.

Неопозитивизм расман XX асрнинг 20 – йилларидан шакллана бошлади. Мориц Шлик бошчилигида Вена Университетида таникли математик, физик, социолог олимлар иштирокида тузилган «Вена тугараги» номли уюшма аҳзолари уша даврнинг умумий методологик муаммолари билан шугуллана бошлашди. Бошда, улар уз қарашларини «мантиккий эмпиризм», деб аташди. Уларнинг фикрича, билишнинг чегараси «тажриба» орқалигина маълум булади, шунинг учун «эмпиризм» деб аташган. Мах, Пирсон қабиларнинг қарашларини асос қилиб олганликлари учун «позитивизм», XX аср «мантиккий тафаккурда» руй берган инкилобий янгилликларга эҳтибор қаратганликлари боис «мантиккий» фақат илмий методларнигина тугрилигини тан олиш-

ганликлари учун «илмий» деган тушунчалардан асос сифатида фойдаланишади.

Неопозитивизм фалсафаси асосан уч турга булинади : биринчиси – «мантикий позитивизм» ; иккинчиси «лингвистик тахлил» ; учинчиси «конвенционализм ва физикализм» номлари билан машхурдир.

Мантикий позитивизмнинг мохияти, билишда мантик семантик ва бошка формал фан сохаларига ортикча бахо бериб, уларни фалсафадан устун куйишдан иборат. Шунинг учун бу оким тарафдорлари фалсафа абстракт тушунчалар асосида эмас, балки илмий билиш ва символларнинг мантикий тахлили билан шугулланиши лозим деб дахво килишади. Ана шу тарика мантикий позитивизмда фалсафанинг дунекараши ва методологик ахамияти инкор этилиши билан бирга, мантик, математика каби фанларнинг қурбонига айлантирилади.

«Лингвистик тахлил» фалсафаси номли неопозитивизм куриниши 30–йилларда пайдо булган. Унинг мохияти хам «мантикий позитивизм»га анча якин, методологик жиҳатдан эса битта асосга эга. Агар «мантикий позитивизм» да асосий этибор тимсол ва белгиларни мантикий зиддиятлардан халос этиш илмий билишни математик мантик ва математика принциплари каби ихчам ва аник атамаларга кучиришга дахват этилса, «лингвистик тахлил» фалсафасида эса улар илмий тилни кундалик турмуш тили даражасига якинлаштиришни асосий мақсад килиб олганлар. Уларнинг фикрича, гуёки тадқиқот объектининг бевоситалигини унинг қургазмалилиги билан, яҳни хиссий образи билан якинлаштиришга эришилэр эмиш.

Умуман олганда «лингвистик тахлил» фалсафасининг асосий мақсади илмий ва кундалик билиш соҳасидан хар кандай фалсафани суриб, чиқаришдир. Куришиб турибдики, неопозитивистлар XX аср фанининг туб узгаришларини, янгича илмий тафаккур услубини фан ва техникавий ижодиётда урнатилишини уз фалсафий қарашлари асосида талқин килишади. Бундай хусусият неопозитивизмнинг учинчи куриниши конвенционализм ва физикализм учун хам хосдир.

Конвенционализмнинг мохияти илмий тадқиқот мақсадида кулланиладиган атамалар «конвенция», яҳни келишув, шартлашув асосида фанда бутунлай «эркин» қабул килиниши керак.

Физикализмнинг мохияти, гуёки, кандайдир универсал тил

ёрдамида барча фанларни умумлаштириш ва бирлаштириш мумкин. Бундай универсал тил вазифасини физикалистлар фикрича, факат математика ва физика фанларигина бажара олади холос. Физикалистлар 30 – йилларда Европадан АКШга кучиб утишади ва бир катор университетларда уз тадқиқотларини ривожлантириб, хаттоки, «Умумлаштирилган билимлар комуси» ни яратишга хам уринишади. Бирок, бундай орзулар тула амалга ошмайди. Факат бир нечта маколалар эҳлон килишга муваффақ булишади холос. Физикалистлар хам уз хулосаларини асослашда субҳект учун кулай ва маҳкул булган тил воситаларининг бирлигидан келиб чиқишади, илмий назариянинг объектив томонини узларича баҳолаб, инсон билиши билан боғлиқ булган турли воситаларга баҳо бериб, уларни мутлақлаштирадilar.

Хулоса килиб айтганда, неопозитивизм мохият эҳтиборига кура кандайдир оралик фалсафий тахлимотни яратишга уринишдан иборат.

Шубҳасиз, неопозитивизм ижобий томонларга хам эга. Бу, аввало, хурфикрлик, илмий билишнинг янги томонларини излаш, анҳанавий билиш методларидан воз кечиш кабиларда куринади. Неопозитивизм таҳсирида Гарбда кибернетика, генетика, сематика, автоматика, телемеханика, компьютерсозлик каби фан сохалари гуркираб ривожланди. Инсон аклий фаолиятини моделлаштириш ва формаллаштириш муаммолари гнесеология кун тартибига куйилди ва уларни хал этиш йуларини очиб беришга кумаклашди.

Мантик, лингвистика, математик мантик каби фан сохалари хам неопозитивизм таҳсирида анча илгарилади. Фан ва фалсафанинг аниқликка, бир маҳноликка интилиши гуманитар ва ижтимоий фанлар соҳасида эса математикалашув, формаллашув каби билиш усулларидан фойдаланиш сингари ижобий анҳаналарга асос булди.

Ижтимоий – сиёсий карашлари билан хам неопозитивистлар гуманизм, демократия гоьларини ёқлаб, авторитар хокимият, тоталитар давлатларни танқид килиб чиқишди, масалан, неопозитивизм тарафдорларидан Б. Росселъ изчил равишда тинчлик ва демократия учун курашчи булган булса, К. Поппер булса, тоталитаризмга карши курашиб, совет тузуми давридаги «ёпик жамиятни», Сталин катагонларини уз вақтида каттик танқид қилган эди.

XX аср фалсафасида муайян урин олган фалсафий оқимлардан яна бири Герменевтика номи билан шаклланди.

«Герменевтика» юнонча «изохлайман», «тушунтираман» деган махнони англатади. Герменевтика афсонавий юнон Худоси Гермес номидан олинган.

Герменевтиканинг ривожланиши XX асрда техника тараққиёти билан боғлиқ. зотан унинг моҳияти техника ютуқларини мантикий талқин қилиш муаммолари билан боғлиқ.

Маҳлумки, XX асрга келиб инсон тафаккури тараққиётида улкан муваффақиятларга эришилди. Зотан унинг моҳияти техника ютуқларини мантикий талқин қилиш муаммолари билан боғлиқ.

Маҳлумки, XX асрга келиб инсон тафаккури тараққиётида улкан муваффақиятларга эришилди. Кишилар макродуне қонунларидан микродуне қонунларини очишга киришдилар. Воқеиликни урганишнинг янгича меҳор, усуллари илмий билиш соҳасида кескин қуйила бошлади. Кибернетиканинг пайдо бўлиши бир қанча лингвистик, мантикий, механик, психологик, техник муаммоларни келтириб чиқарди.

Герменевтика илмий-техникавий тараққиёт туфайли пайдо бўлган муаммолар тақозосидан келиб чиққан фалсафий оқимдир. Хусусан, электроника, микроэлектроника, компютерсозлик, информатсион жамият ва маданият тараққиёти герменевтика ютуқлари туфайли руй берди.

Хозирги даврда, қуплаб Герменевтика масалалари психологлар, мантиқшунослар ва файласуфлар томонидан кенг урганилмоқда.

Кейинги йилларда фалсафий адабиётларда кенг учраётган оқимлардан яна бири синергетикадир.

Синергетика уз моҳиятига кура, диалектикага алтернатив оқимдир. Унинг тарафдорлари фикрича, бутун борлик ва воқеилик риво-жининг асосини зиддиятлар, карама-қаршилик эмас, балки турли томон-ларни муросага келтириш ташкил этади. Тараққиётнинг асосига диалектика даҳвосига кура, зиддиятларни қуйиш, доимий беқарорлик, конфликт-лар қабиларни келтириб чиқаради. Синергетика вақиллари даҳвосича эса, ривожланишнинг асосий йули - томонларни қелиштириш, муросага келтиришдан иборат. Демак, моҳиятига кура, муросасозлик фалсафасидан иборат бўлиб, хозирги даврда бу борада мунозаралар давом этапти.

Шундай қилиб, XX аср фалсафаси мазмун моҳияти ва шаклига кура ранг-баранг бўлиб, узига хос бир ривожланиш даврини бошдан кечиряпти. Унда асрнинг ютуқлари, муваффақиятлари билан бирга, муаммолари ва зиддиятлари ҳам акс этган. Жаҳон

тараккиётининг янги аср арафасидаги hozirgi бурилиш даври фалсафа фани олдига хам бир катор долзарб муаммолар ечиш заруриятини кечиктириб булмайдиган вазифа сифатида куймоқда.

Мавзунн такрорлаш учун саволлар :

1. XX аср фалсафасининг хос узига хос хусусияти нимадан иборат ?
2. XX аср фалсафасининг асосий окимлари кандай ?
3. XX аср фалсафасий йуналишларидаги умумийлик ва фарк килувчи жихатлар нималардан иборат ?
4. XX аср фалсафасий окимларининг ижобий томонлари нималардан иборат?

7 – Махруза: Материя ва борлик хакидаги фалсафий тахлимот.

Режа:

1. Борлик - фалсафий категория, унинг мазмуни ва моҳияти
2. Борлиқнинг асосий шакллари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги
3. Фалсафада субстанция ва материя тушунчалари, ҳаракат, фазо ва вақт.

1. Борлик - фалсафий категория, унинг мазмуни ва моҳияти

Таянч тушунча ва иборалар: борлик, йўқлик, борлик хакида фалсафий фикрлар, борлик жихатлари.

Олдинги маорוזаларимизда фалсафий тафаккур тараккиётининг энг кадимги даврлардан бошлаб бугунги кунга қадар босиб ўтган боскичлари тўйрисида кискача тўхталиб ўтдик. Шу нарса маолум бўлдики, истисносиз барча фалсафий тизимларда, мутафаккирлар қарашларининг ҳамма даражаларида инсон атрофини ўраб олган, унинг онги, фикри ва қарашларига ўз таосирини ўтказиб турган олам, Коинот, нарсаларининг нимадан таркиб топганлиги масаласи, шунингдек нарса-ҳодисаларининг чексиз кечиши нима эканлиги масаласи қўйилади. Кейин эса инсонининг ўзи, маонавий олам тўйрисида фикр юритилади. Гап, деман, борлик тўйрисида кетмоқда.

Шундай экан, борлик нима?

Хар қандай фалсафий фикр борлиқ тўЪрисидаги тушунчадан бошланади. Борлиқ нима деган масала ҳамиша фалсафий тафаккур юритишнинг асоси бўлиб келган. Бу масала фалсафа пайдо бўлган пайтидан бошланган, фалсафа тарихининг узоқ давом этган босқичларида борлиқ масаласи у билан ёнма-ён яшади. Бу абадий муаммодир, унинг мазмуни ниҳоятда чуқур.

Кишиларнинг олам тўЪрисидаги илмий- фалсафий дунёқарашини таркиб топтиришда уларнинг борлиқ ҳақидаги қарашлари алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун борлиқни фалсафий тушунуш масаласи ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир.

Хозирги замон фалсафий адабиётларида “борлиқ” сўзини тор ва кенг маонода тушуниш ҳолларига дуч келамиз. Тор маонода “борлиқ” онгга боЪлиқ бўлмаган обектив оламни билдиради; кенг маонода - бу барча мавжуд нарсалардир.

Юқорида тилга олинганидек, борлиқ масаласи қадимдан олимларнинг диққат-эотиборини жалб этиб келган. Борлиқ тўЪрисидаги дастлабки тасавурлар қадимги дostonларда, эртақларда, диний мадҳияларда, тасавурларда учрайди. Бу масалада қадимги Ҳинд, Хитой, юнон ёдгорликлари катта материал бериши мумкин.

Кўхна Ҳиндистонда яратилган қадимги диний мадҳияларда, хусусан “Махабхарата”, “Ригведа”, “Рамайна”, “Упанишад”ларда одам-нинг яратилиши хусусида гап борганда, “йўқлик” ва “борлиқ” ҳақида маолумотлар берилади. “Ригведа”да айтилишича, оламнинг пайдо бўлишида “асат”деб аталувчи ибтидо бош ролни ўйнаган. “Асат” имконий борлиқ, яони “йўқлик” демақдир. “Асат” аста-секин “сат”-“мавжудлик”ка айланган.

Қадимги Хитойда кенг тарқалган даосизмнинг асосчиси Лао-цзининг фикрича, “борлиқ” асосида “дао” ётади. У “ци” элементи билан биргаликда ҳаёт негизини ташкил этади. Қадимги юнон фалсафасида, айниқса Гераклит қарашларида бу масала муҳим ўрин тутган. Унинг фикрича, айнаи бир жисм айнаи вақтда ҳам “мавжуд”, ҳам “мавжуд эмас”. Демокрит айтадики, “борлиқ” “йўқлик” бўлишини талаб этади. Борлиқ “қаттиқлик”ёки моддийликдир. “Йўқлик” эса “бўшлиқ”дан иборат, аммо ҳар иккаласи ҳам мавжуддир. Платон борлиқ деганда моддий жисмларни тушунган. Нарсалар борлиЪини Ёоялар дунёси борлиЪидан фарқлаган. Платон борлиқни “чин” ва “чин бўлмаган”га бўлади. Ёоялар дунёси “чин”, нарсалар дунёси эса “чин бўлмаган”га қиради. Платон оламни нарсалар борлиЪига бўлиб юбориш билан

бирга, айни вақтда “Боялар” дунёси мавжудлигини нарсалар борлиғи билан қўшишга уринади. Кўринадики, борлиққа оид дастлабки тасаввурларда борлиқ ҳақидаги масала оламнинг пайдо бўлиши муаммоси билан узвий боғланиб кетади.

Борлиқ тўғрисидаги масалалар билан Марказий Осиё мутафаккирлари ҳам шуғулланганликлари маълум. Айниқса, тасаввуф фалсафасида бу нарса ўзига хос тарзда ҳал этилади. Тасаввуфнинг борлиқ тўғрисидаги таолимоти пантеистик руҳдодир. Бинобарин, пантеизм табиат билан худони бирлаштириб юбурвчи таолимот сифатида намоён бўлади. Тасаввуф намоёндалари оламни, ундаги турли-туман нарсаларни худо нурининг ифодаланishi деб тушунтирадилар. Шунингдек, тасаввуф таолимотича, худо ва у яратган нарсалар бир-бирлари билан боғланган, ўзаро ақс этувчи бирликни ташкил этади. Чунончи Жомий шундай ёзади: “Тангрини оламдан ажралган деб ҳисоблама, зероки, барча олам тангридодир, Тангри эса оламда.” (Қаранг: Б. Искандаров. Тасаввуф фалсафаси. Т. 1995, 216.)

Борлиқ муаммосининг ҳаётий илдизлари ва фалсафий маноси бор. Борлиқ ва йўқлик тўғрисидаги тасаввурлар қандай пайдо бўлган. Инсоният қадимги замондан бошлаб олам борлиғи, ўз борлиғи, ўзгалар борлиғи устида бош қотирган. Олам азалдан борми? Ёки яратилганми? Одамлар-чи? Одам туғилади, яшайди, вояга етади, бир кун келиб оламдан кўз юмади, у бор эди, бўлган эди, энди йўқ, ломакон бағрига сингиб кетади, йўқлик сари йўл олади. Туғилиш бор экан, ўлим ҳақ. Бу ҳаёт қонуни. Самад Вурғун тўғри таъкидлаганидек, “тўрт фаслни ўтказмоқлик табиатга бир қонун, туғилмоқлик ва ўлмоқлик бу ҳаётга бир қонун”.

Инсон ҳаётидаги фожиалар ичида энг даҳшатлиси ўлимдир. Ўлиш ваҳимаси одамлар иродасини ўзига ром қилган. Ўлим нима? У борлиқми ёки йўқликми? Одамлар бу нарсани билишга қизиққанлар, жавоб излаганлар. Чунончи, В. Шекспир ўзининг “Гамлет” трагедиясида Гамлет тилидан қуйидагиларни баён қилган эди: “Яшаш керакми, ўлиш керакми? Надир афзал? Мана масала. Ўлиш унутулиш, у қандайин диёрки, унга борган йўловчи кўп, аммо ундан қайтган бирор бир йўлчи йўқ.”

Демак, борлиқ деганда кенг манода мавжудлик тўғрисидаги энг умумий тушунча назарда тутилади. Борлиқ ва реаллик боғлиқ кенг тушунчалар сифатида синонимлардир. Борлиқ мавжуд барча

нарсалар, кўринадиган ва кўринмайдиган нарсалар. Булар — моддий нарсалар, жараёнлар (физик, кимёвий, биологик, ижтимоий, рухий, маонавий ва х.к.), бу — уларнинг хоссалари, алоқалари ва муносабатларидир. Энг чуқур фантазиянинг маҳсулоти бўлган эртақлар, мифлар, энг нозик ҳаёллар — булар ҳам маонавий реалликнинг кўринишлари сифатида, борликнинг таркибий қисми сифатида бордир.

Борликнинг антитезиси, тескариси “Йўқлик” ҳисобланади. Борлик ва Йўқлик бири-бирисиз мавжуд эмас, агар уларнинг бири-бирига ўтишини йўқ қилинса, ҳамма нарса ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. Нега? Чунки ҳаракат тўхташи мумкин: мавжудлик ўзининг муҳим, асосий ва ажралмас белгиларидан маҳрум бўлади. Энг каттиқ кристаллар, юлдузларнинг улкан тўпланиши, у ёки бу ўсимликлар, ҳайвонлар, инсонлар гўё Йўқликдан келиб чиққандек бўлади (улар худди шундай тарзда ҳеч қачон бўлмаган), борликқа айланади. Нарсаларнинг борлиги канчалик узоқ вақт давом этмасин, охирига етади ва мазкур конкрет сифат тарзида, шахсан шу инсон тарзида Йўқликка кетади.

Борлик ва Йўқлик муаммоси шу қадар ҳаётӣки, у ҳозирги кунда ҳам долзарб бўлиб турибди. Инсониятнинг яшаб қолишини таоминлаш, борлигини таоминлаш, термо-ядро урушининг Йўқлик сари даҳшатли қадам қўйишининг олдини олиш ҳамма вақт муҳим масаладир.

Олам борлиги вақт ичида абадийми - ўткинчими? Фазода-чи? Маконда чекланганми ёки чекланмаганми? Ҳаёт ва мамот масаласи-чи? Бу саволлар борлик категориясини илмий ўрганишни кун тартибига қўяди. Яхлит олам борлиги билан одам борлигини қиёсласак, инсон ҳаёти капалак умрига қиёс эзгулик. Ҳаёт шу қадар тез ўтадики, конкрет одамнинг ҳаёти жуда қисқа эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Биз, одамлар — ўткинчи умр билан доимий олам борлигини солиштиришга ўрганиб қолганмиз. Баозан шундай савол қўямиз: одам ақл-фаросатга эга бўлса-ю, умри ўлчоғли бўлса, наҳотки, у ҳаётга қайта келмайди. Одам борлиги ва олам борлиги ўртасида наҳот шундай “адолатсизлик” бўлса? Борлик муаммосининг қўйилиши ва ҳаётӣ маоноси ана шунга ўхшаш саволларда кўринади.

Борлик ҳақида гапирганда, унинг муҳим жиҳатларини назарда тутиш лозим. Булар нималардан иборат?

Борлиқнинг биринчи жиҳати шундаки, бир бутун яхлит оламнинг донмийлиги ва алоҳида нарсалар, организмлар, одамлар, уларнинг ҳаёт фаолиятининг ўткинчи характери, борлиқнинг ўта зиддиятли эканлиги. Бошқача айтганда, олам нисбий турбунлик, ўзгармаслик ва ўзгарувчанлик бирлигидан иборат. Олам ўз борлиғи ва мавжудлигига кўра ранг-баранг ва бир жинсли эмасдир. Борлиқнинг иккинчи жиҳати худди мана шу — олам борлиғининг бирлиги ва хилма-хиллигида намоён бўлади. Оламнинг мавжудлиги унинг бирлигининг зарурий шарт-шароитидир.

Олам одамнинг иродаси ва онгидан ташқарида мустакил яшайди. Аммо одам ўз ақли, билими, меҳнати билан барҳаёт табиат ва унинг ўткинчи жисмларини бир-бири билан боғлаб туради. Шу билан бирга жисм ва рух, табиат ва жамият ўртасида, одам билан ўзга одам ўртасида муҳим тафовутлар мавжуд. Булар олам жисмларининг хилма-хиллигидан нишонандир. Шу билан бирга хилма-хилликда уйбунлик ва бирлик мавжуд. Масалан, оламда тана ва рух, табиийлик ва ижтимоийлик қўшилиб, ажралмас бирликни ташкил этади.

Демак, хилма-хил нарсалар, табиат, одам, жамият - барча хилма-хиллик ўзаро бирлашиб, ўткинчимас, балки чексиз оламнинг яхлит бирлигини ташкил этади.

Борлиқнинг фалсафий муаммоси яна учинчи жиҳатга ҳам эгадир. Бу обектив ва субобектив реалликнинг ўзаро бирлиги масала-сидир. Оламда буларнинг барчаси теппа-тенг мавжуддир. Табиат, олам, жамият мавжуд эди ва мажуд бўлади. Улар - реал воқелик. Олам обектив реалликни ифодаласа, онгни субобектив реаллик деб аташ мумкин.

Шундай қилиб борлиқ бир бутун олам, ундаги моддий ва маонавий мавжудотлар реаллиги, улар ўртасидаги энг муҳим алоқалар, хилма-хилликдаги яхлит бир бутунлик, нарсаларга барқарорлик берадиган сифат ва белгиларнинг йиғиндисидир. Борлиқ тор маонода материя: табиат, моддий нарсалар мажмуи, кенг маонода ҳам моддий, ҳам маонавий реалликдир.

2. Борлиқнинг асосий шакллари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги

Таянч тушунча ва иборалар: борлиқ, борлиқнинг шакллари, нарсалар, жараёнлар борлиги, инсон борлиги, маҳнавий борлик, ижтимоий борлик.

Борлиқнинг фалсафий маносини чуқурроқ тасаввур этиш учун унинг конкрет шакллари кўриб чиқиш лозим бўлади. Зероки, борлиқнинг мана шу аниқ шакллари интеграциялаш унинг фалсафий категориясини яратишга олиб келади.

Фалсафа ўзининг умумлаштириш салоҳиятидан келиб чиқиб, борлиқни, мавжудотни турли гуруҳ ва қатламларга бўлади. Ҳар бир гуруҳ, ҳар бир қатлам учун умумий бўлган жиҳатларни очишга интилади. Борлиқнинг турли шакллари хос бўлган умумий жиҳатлар негизида айрим буюм-ҳодисалар турлича гуруҳларга бирлаштирилади. Булар борлиқнинг хилма-хил шакллар тарзида юзага келади.

Фалсафий адабиётларда борлиқнинг қуйидаги шакллари мавжудлиги этироф этилади :

1. Нарсалар, жараёнлар борлиғи: биринчидан, айрим нарса, жараён, табиат ҳодисалари борлиғи; иккинчидан, бир бутун табиат борлиғи, инсон яратган нарса-жараёнлар борлиғи.

2. Инсон борлиғи: биринчидан, одамнинг биологик зот сифатидаги борлиғи; инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатидаги борлиғи.

3. Маонавий борлиқ: биринчидан, индивидуаллаштирилган маонавий ; иккинчидан, обективлаштирилган маонавий.

4. Ижтимоий борлиқ: биринчидан, алоҳида инсон борлиғи; иккинчи-дан, бир бутун жамият борлиғи.

Энди борлиқ шаклларининг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқайлик.

Нарсалар, табиий жараёнлар борлиғи. Табиий борлиқнинг биринчи кўриниши инсонга қадар, инсондан ва унинг онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган нарса-ҳодисалар, жараён ва ҳолатларни ўз ичига олган табиат ҳисобланади. Буларни одатда “бирламчи табиат” ибораси билан тушунтирадilar. Табиий борлиқнинг бу шакли инсон фаолиятининг дастлабки шарт сифатида мавжуд бўлган табиий нарса-ҳодисалар ва жараёнлардир. Инсон пайдо бўлгач, уларга таосир эта бошлайди, бу жараённинг узоқ ва мунтазам равишда амал қилиши оқибатида инсон қўли билан яратилган нарса-ҳодисалар ва жараёнлар юзага келади. Буларни олдингилардан фарқлаш мақсадида “иккинчи табиат” деб атайдилар.

“Бирламчи табиат” борлиқнинг алоҳида махсус шаклидир. Бунда бир бутун табиат борлигини унинг алоҳида нарсалари, жараёнлари, ҳолатлари борлигидан фарқ қилиш лозим.

Яхлит табиат борлиги фазо ва вақт доирасида чексиздир, у доимо ва ҳамма жойда мавжуд бўлган, мавжуддир ва мавжуд бўлади. Лекин табиатта хос бу асл ҳислат унинг алоҳида ходисалари, жараёнлари, ҳолатларига бир бутунча дахлдор эмас. Улар биз тасаввур этаётган ва идрок қилаётган таҳлилда ҳамма ерда, ҳамма вақт бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Бинобарин, улар пайдо бўлиш, ўзгариш, ривожланиш, сўниш жараёнларини бошидан кечириб туради. Табиат бир бутун, ўткинчи эмас деб фикрлаганимизда, унинг яхлит ўзини эмас, балки табиатнинг айрим конкрет ходисаларига хос хусусиятни тушунган бўламиз, демак, табиат эмас, унинг алоҳида ходисалари ўткинчи. Шу мановида табиат ўткинчимас ва ўткинчиликнинг узвий бирлигидан иборат.

Инсонни қуршаб олган табиат тушунчасига табиатнинг ўзидан ташқари яна инсон яратган буюмлар ҳам қиради. Инсон ақли ва меҳнати билан яратилган “иккинчи табиат” эканлиги юқорида таъкидлаб ўтилди. У “бирламчи табиат”дан нимаси билан тафовут қилади? Аввалам бор, инсон қўли билан яратилганлиги, унга инсон меҳнати ва билими сарфланганлиги билан деб жавоб бериш мумкин. “Иккинчи табиат”да инсон меҳнати ва билимлари “предметлашади”, унда “ижтимоий рух” гавдаланади. “Иккиламчи табиат” маҳсулотлари муайян ижтимоий вазифани бажаради. Масалан, дастгоҳ. У мато тўқийди, инсон мақсадларини объективлаштиради.

“Иккинчи табиат” жисмлари “биринчи”дан материал олади ва ўзига хос хусусиятга эга бўлади:булар илгари табиатда мавжуд бўлмаган реалликлар мажмуаси бўлиб, табиий- маънавий реалликни ифодалайди.

“Иккинчи табиат” - цивилизациялашган борлиқдир: телемарказлар, музейлар, театр, кийим-бош, компьютер ва ҳ. к.

Борлиқнинг ҳар иккала қўриниши ўзаро айният ва тафовут бирлигини билдиради. Бирламчи табиат чексиз, чегарасиз, ўткинчи бўлмаган борлиқ, лекин унинг айрим ходисалари, масалан, одам ўткинчидир. “Иккинчи табиат” да табиат қонунилари эмас, балки инсоннинг қайта яратувчилик қонунилари амал қилади. Ҳар икки табиат бири-бири билан ўзаро боъланган бўлса ҳам, улар ўртасида тўқнашув даражасига етиб борадиган муносабатлар ҳам бор. Бу

Ўринда ҳозирги пайтда юзага келган экологик, энергетик муаммоларни эслаш кифоя. И.А.Каримов айтганидек, “табиат ва инсон ўзаро муайян қонуниятлар асосида муносабатда бўлади. Бу қонуниятларни бузиш ўнглаб бўлмас экологик ҳалокатларга олиб келади” (И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсаҒасида. 112-113-Бетлар). Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида экологик ҳавфсизликни таоминлашга қаратилган кенг қўламли ишлар “бирламчи” ва “иккиламчи” табиат муаммоларини оқиллона ҳал этишга йўналтирилган.

Инсон борлиҒи. Алоҳида одам борлиҒи ҳамда инсоният борлиҒи ўзига хос ҳодисадир. Шунингдек, уларнинг ҳар иккаласига хос бўлган умумийлик ҳам бор. Инсон жисми табиатники, шу маонода у жисмлар ичидаги жисмдир. Унинг табиатта тегишли бўлган жисми ўткинчи. Одам умрини нечоЪлик даражада узайтиришга уринмайлик, биринчи галда у табиат жисми бўлиб қолаверади. Айни вақтда одам инсон, инсоний моҳиятга эгаллиги, ижтимоий муносабатларни ўзда гавдалантирганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, уни “нарсa” ёки “объект” тушунчалари билан белгилаш унчалик тўҒри эмас. Минг афсуски, совет замонида инсон ишлаб чиқаришнинг оддий мурватига айлантирилган эди. Мустақиллик туфайли инсоннинг ҳақиқий моҳияти, миллий кийёфаси, тарихий ўрни тикланмоқда.

Биологик жиҳатдан одам танаси, жисми озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва бошқа моддий неоматларга катта эҳтиёж сезади. Инсон борлиҒи нечоЪлик қадар ўзига хосликка эга бўлмасин, биринчи галда у тана ва жон бирлиги, жонли мавжудотнинг тури сифатида яшаши учун зарурий моддий эҳтиёжларни қондириши зарурдир. Тана яшамаса, одам яшамаслигини исбот қилиш шарт эмас. Айни вақтда инсоннинг фикрлаши учун унга, танасига зарур моддий озиқ лозим. Бундан ҳар бир индивид ўзининг шахсий ҳаётини сақлаб қолиш ҳуқуқи келиб чиқади. Бундай ҳуқуқнинг бошланҒич нуқтаси ҳаётни, индивид ҳаётини таоминлаш ва ниҳоят инсоният яшаб қолишига эришишдан иборат.

Бу ерда яна шуни ҳам таокидлаш жоизки, инсоннинг табиий-биологик “ўлчови” эҳтиёткорликни талаб қиладиган ҳодисадир. Инсон организмига хос экологик баланс нисбати бузилса, фалокатли оқибатларга олиб келиши эҳтимолдан йироқ эмас. Шунингдек, инсон жисми унинг руҳияти билан узвий боЪланган. Тана ва руҳ соЪломлигининг аҳамияти ҳақида тўхтаб ўтиришнинг

хожати бўлмаса керак. Президентимизнинг 2000 йилни “СоЪлом авлод йили” деб эолон қилишининг тагида жуда катта маоно бор.

Нихоят, инсон меҳнат сохиби сифатида ишлаб чиқариш билан боЪлик. Одам, унинг табний эЪтиЪжи ва ишлаб чиқариш ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжуд. Демак, табний тана билан ижтимоий борлик ўртасида ўзаро узвий бирлик бор.

Инсон борлиЪининг ўзига хос хусусиятлари уч муЪим ўлчов-меЪрга эга. Биринчидан, алоҳида одам-фикрловчи ва ҳис этувчи жисм. Иккинчи ўлчов инсоннинг ақлли моҳият эканлиги. Учинчидан, инсон ижтимоий-тарихий мавжудот. Демак, инсон табнийлик, жисмлилик, маонавийлик, индивидуаллик, шахсийлик ва ижтимоийликнинг йиЪиндисидан иборат.

Маонавий борлиқ. Маонавий ҳаёт - инсон борлиЪининг таркибий бўлаги. Маонавият инсон билимлари, ахлоқий, ҳуқуқий қарашлари тизими, бадний ижодиётнинг меЪр ва мезонлари мажмуидан иборат. Маонавий борлиқ — онг ва онгсизлик жараёнлари, табний ва суноий тилларнинг моддийлашган шаклларида гавдаланган билимлардан иборат. Маонавий борлиқни унинг мавжудлик шаклларига қараб туриб икки турга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчисини индивид онги ва руҳияти билан боЪланган маонавий борлиқ (шдидивидуаллашган маонавий борлиқ), иккинчисини индивид онгидан ташқарида турувчи обоективлашган маонавий борлиқ дейиш мумкин.

Индивидуаллашган маонавий борлиққа қуйидагилар қиради: алоҳида олинган кишининг ҳис-туйЪулари, ички руҳий кечинмалари, орзу-истаклари, хотираси, таассуротлари, фикрлари, ҳаёллари, қарашлари, Ёоялари, онг ости ва онгсизлик жараёнлари ва х к. Инсон фикрлари реаллик, лекин у маонавий кўринишдаги реаллик. Онгнинг барча шахсий ҳамда ижтимоий феноменлари борлиқ маоносига эга. Буерда фақат реалликнинг турлича даражалари бўлиши мумкин, холос.

Кўпайтириш жадвалини олиб кўрайлик. Бу реаллкми-йўкми? Албатта, реаллик. Қандай реаллик? Албатта, моддий, ашЪвий эмас, балки маонавий-рамзий реаллик. Бу жадвалдаги кўпайтириш принципининг ўзи ҳам реаллик, албатта, идеал реаллик, бироқ энди у рамзий эмас, балки соф реалликдир.

Индивидуаллашган маонавий борлиқнинг қуйидаги хусусиятлари мавжуд: биринчидан, унда содир бўлаётган жараёнларни ташқаридан кузатиш мумкин эмас. Иккинчидан, унга хос бўлган

жараёнлар индивиднинг дунёга келиши билан шаклланади, оламдан ўтиши билан яқун топади. Умуман борлиқнинг бу шаклини рухиятшунослик фани устивор даражада ўрганади.

Объективлашган маонавий борлиқ эса инсон онгида пайдо бўлган Ёоялар, фикрлар, қарашларнинг онг доирасидан ташқарига чиқиб, нарсалар шаклида гавдаланишини билдиради. У табиий ва суноий тилларнинг образли белгиларида, муайян саноят асарларида, маданият обидаларида мужассамлашади. Унинг бир кўриниши нутқдир. Тил ўзида онгни реаллаштиради, юзага чиқаради, умуман тилда фикр моддийлашади. Тилнинг моддий воситалари товушлар, сўзлар, гаплар ва х.к. Бундан ташқари, инсоният яратган ёдгорликлар, китоблар, ноталар, ранглар, куйлар, рақслар, лойиҳалар, моделлар маонавий борлиқнинг объективлашган кўринишларидир.

Ижтимоий борлиқ Ижтимоий борлиқ индивидуал, якка шахс ва жамият борлиқининг бирлигини билдиради. “Ижтимоий борлиқ дейилганда, индивидуал якка шахс ва жамият ҳаётининг ҳамма томонлари эмас, балки фақат уларнинг моддий ҳаёти тушунилади”. (Фалсафа. Ўқув қўлланма. Тошкент. 1999, 176-бет). Гап шундаки, кишиларнинг моддий ҳаёти уларнинг хоҳиш-иродаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатларидан (уни ўзида жамловчи иқтисодий ҳаёт)дан иборатдир. Шу маонода ижтимоий борлиқ жамиятнинг яхлит моддий ҳаётини, моддий неоматлар яратиш ва ишлаб чиқариш жараёнида кишилар амалга оширадиган муносабатларни назарда тутлади.

3. Фалсафада субстанция ва материя тушунчалари, ҳаракат, фазо ва вақт.

Таянч тушунча ва иборалар: борлиқ, материя, субстанция, монизм, дуализм, фазо ва вақт, ҳаракат, ҳаракатнинг шакллари, оламнинг моддий бирлиги.

Борлиқ муаммосини тўғри тушуниш учун субстанция тушунчасининг мазмуни билан танишиш тақозо қилинади. **Субстанция** сўзи лотинчадан олинган бўлиб, моҳият деган маонони билдиради. Фалсафий маонода субстанция дейилганда даставвал борлиқ, табиат, жамият, инсон ва яхлит оламдаги барча нарса-ҳодисаларнинг асосини ташкил этадиган ё моддий, ё маонавий бирламчи нарса тушунилган. Масалан, олдинги маорузала-римизда кўрдикки,

баози файласуфлар субстанция деб сувни, бошқалари хавони, учинчилари оловни, кейинчалик атомни, умуман олганда модаларнинг бирор бир конкрет турини назарда тутганлар. Марказий осийлик ал-Киндий, Ибн Сино, Форобий ва бошқалар ҳам субстанция ҳамма нарсаларнинг моддий асоси, уларнинг мохиятидир деган фикрга келишган. Бошқалар эса субстанция мутлоқ Ёоя, олам руҳи эканлигини қайд қилишган.

Фалсафа тарихида бу соҳада учта концепция таркиб топганлигини таъкидлаш керак. Биринчи концепция монизм (юнонча - "монос", битта, якка) бўлиб, у икки шаклда - материалистик ва идеалистик тарзда оламнинг, борлиқнинг асосига ягона бир мохиятни қўяди (ё материя, ё идея, икковидан бирини асос қилиб борлиқни тушунтиради).

Иккинчи концепция дуализм (лот. "дуа"- икки дегани) деб аталади ва борлиқнинг негизида иккита мустақил нбтидо (ҳам моддий, ҳам руҳий) тенг равишда туради, деб тушунтирди. Масалан, Аристотелр.

Плюрализм (лот. "плюрал" - кўплик) учинчи концепция бўлиб, борлиқни тушунтирганда унинг асосида кўплаб моддий ва маонавий асослар туришини исботлашга ҳаракат қилади. Масалан, қадимги хитой, хинд, юнон файласуфлари борлиқ олов, сув, ҳаво, ер, темир кабиларнинг бирикувидан юзага келганлигига ишора қиладилар, моддий нарсаларга устиворлик ролини берадилар. Бошқалари, предметлар идеал сезгиларнинг комплексидан ташкил топган, дейдилар.

Демак, субстанция масаласи борлиқ муаммоси билан узвий борлиқдир.

Энди борлиқ мавжудлигининг усуллари ва шакллари тўғрисидаги масала билан танишиб ўтайлик.

Борлиқнинг мавжудлиги ўзгаришлар билан белгиланади. Ҳар қандай ўзгариш ҳаракатдир. Шундай қилиб борлиқ мавжудлигининг асосий усули ҳаракатдир. Биз бу ерда материя деган тушунча ўрнига борлиқ тушунчасини ишлаётимиз. Материя борлиқ борлиқ тушунчасидан тор маноога эга, чунки материя тушунчасига борлиқнинг ҳамма шакллари (мае. маонавий борлиқ) қирмайди. Бу эса борлиқ тўғрисидаги тасаввурларимизнинг етарли шакланмаслигига олиб келиши мумкин. Шу сабабли бу ерда "борлиқ" категориясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Шундай бўлишига қарамай, “материя” тушунчаси ҳақида қисқа бўлса-да тўхтаб ўтиш лозим. Бинобарин “борлик” тушунчаси биринчи галда “материя” тушунчасида конкретлаштирилади. “Материя” категорияси, юқорида айтилганидек, обоектив реалликни ифодалайди. “Обоектив реаллик” нима? Бу - инсон онгидан ташқарида ва унга боʻлиқ бўлмаган нарсалардир; материя - билиб олинадиган обоектив реалликдир.

Бундай таориф жуда кенг ва материянинг онгга боʻлиқ эмаслиги ва ундан ташқарида мавжуд бўлиши, шунингдек уни билиш мумкинлигини хоссасини кўрсатади, холос. Бирок материянинг яна шундай хоссалари борки, улар бутун материя учун ҳам, айрим олинган моддий обоект учун ҳам хосдир.

“Фазо” ва “вақт” фалсафий ва умумилмий фундаментал категориялар сирасига киради. Бунинг сабаби шундаки, улар борлиқнинг энг умумий ҳолатини акс эттиради ва ифодалайди.

Айтиш керакки, борлиқнинг тегишли шакллари ва турларига мувофиқ ҳаракат ҳам моддий ва маонавий шаклда юз бериши мумкин. Адабиётларда моддий ҳаракатнинг қуйидаги шакллари мавжудлиги қайд этилади: [механик ҳаракат, физик ҳаракат, кимёвий ҳаракат, биологик ҳаракат, ижтимоий ҳаракат.] Алоҳида инсоннинг ва жамиятнинг маонавий, тафаккур фаолияти билан боʻланган барча жараёнлар ҳаракатнинг идеал- маонавий шаклига киради.

Ҳар қандай моддий ва маонавий обоектнинг мавжудлиги уни ташкил этадиган элементларнинг ўзаро таосир этишлари туфайли юз беради. Масалан, атомлар ядро ва электронлар ўртасидаги муайян ўзаро таосир туфайли мавжуддир, тирик организмларнинг яшаб туриши, борлиʻи - органик молекула, ҳужайра ва органларнинг бир-бирига ўзаро таосири натижасидир. Жамият ҳам кишиларнинг фаолияти, инсоннинг табиат билан ўзаро таосири оқибатида мавжуд бўлади.

Моддий ҳаракат ва ҳар қандай ўзгариш ҳамда ўзаро таосирнинг манбаи зиддиятлар ҳисобланади. Маконда-фазода нарсаларнинг механик ўрин алмаштириши (ҳаракатнинг энг оддий кўриниши) ташки тўртқилар туфайли юз беради. Материя ҳаракатининг бир қадар мураккаб шакллариининг сабаби мазкур система таркибидаги ички зиддиятлар оқибатидир. Ички зиддиятлар механизмини тавсифлаш анча мураккаб, бу кўпинча мантикий хулосаларга олиб келиши мумкин.

Борлиқ ўз структурасига эга. Борлиқ мавжудлигининг асосий структурал шаклларига фазо ва вақт киради.

Инсон мунтазам равишда ўз бошидан ўзгариш, ҳаракат ва ривожланишни кечириб турган оламда яшайди. Ҳар қандай объектнинг ўзгариши ва ривожланиши фазо ва вақтдагина рўй бериши мумкин, бошқача айтганда ўзгараётган ва ривожланаётган борлиқ фазовий ва вақт нуқтаи назардан структурага эгадир. “Фазо” ва “вақт” категориялари моддий ва маънавий тизимларнинг структура нуқтаи назаридан шаклини, тартибга тушганлигини, ўзгарувчанлигининг суроати ва даражасини экс эттиради. Демак, ҳар қандай объект, ҳар қандай ҳодиса ва жараён фазо ва вақтдан ташқарида мавжуд бўла олмайди.

Фазо ва вақт деганда нима назарда тутилади? Биз кундалик амалиёти-мизда мазкур масалага алоқаси бўлган ниҳоятда кўп тушунчаларга дуч келамиз: “жой”, “кўлам”, “масофа”, “текислик”, “чуқурлик”, “узунлик”, “кенглик”, “узоклик”, “яқинлик”, “торлик”, “бу ер”, “у ер”, “баландлик”, “пастлик”, “ўнг”, “чап”, “олдин”, “аввал”, “ҳозир”, “кейин”, “эрта”, “яқинда”, “узок”, “лаҳзада”, “бутун”, “кеча”, “эртага”, “ҳозирда”, “ўтмиш”, “келажак”, “шу пайт” ва х.к. Бу ва шунга ўхшаш тушунчалар умумий ва хусусий белгиларга эга бўлган воқеаларнинг фазо-вақт нуқтаи назаридан хусусиятларини билдиради. Борди-ю, бутун воқелик ҳодисаларнинг чексиз мажмуи сифатида қараб чиқиладиган бўлса, муайян вақт даврида барча нуқталарнинг нисбати ва тартиби фазовий ҳисобланади. Агар объектив борлиқ мутлақо бир типда ва изотроп ҳолида бўлса эди, бу муайянлик фазо ва вақтни худди шундай тартибда белгиллаган бўлур эди. Афсуски, бизни ўраб олган воқелик чексиз даражада ранг-баранг, шунга мувофиқ ҳолда борлиқнинг фазовий-вақтга хос структураси ҳам (структурали-ташқилий ва структуравий-кўламли) реалликнинг турли даражаларида турличадир. Адабиётларда ёзилганидек, фазо ва вақтнинг хоссалари материянинг хоссалари билан белгиланади, материя эса чексиздир, Ёоятда ранг-барангдир, демак, фазо ва вақт ҳам шунга кўра ранг-барангдир.

Олам тузилиши структуравий даражасининг турли босқичларида фазо ва вақтнинг ўзига хос специфик хоссалари бўлиши билан бирга энг умумий белгилари ҳам мавжуд бўлади. Бу белгилардан энг умумийлари фазо ва вақтнинг умумий хоссаларини билдиради.

Шу маноода фазо ва вақтнинг энг умумий хоссаларига қуйидагилар киради:

Объективлик. Оламда мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси фазо - вақт структурасига эга бўлиб, фазо ва вақтда яшайди. Мавжуд бўлишлик дегани - фазода ва вақтда муайян, тегишли шаклга кириб яшаш деганидир. Мавжуд нарсаларнинг барчаси вақтнинг муайян босқичида фазонинг маолум нуктасида юзага келади ва бархам топади. Ҳар бир объект фазодан ўрин олади ва вақт нуктаи назаридан (уткинчи) структурага эга бўлади. Бу нарса онгга эга бўлган ҳар қандай субъект учун ҳам хосдир. Энг муҳими, мавжуд нарсаларнинг фазо ва вақтда мавжудлиги субъект ва унинг онгига боғлиқ бўлмайди.

Демак, фазо ва вақт реал мавжуд, улар инсон онги, иродасига боғлиқ эмас.

Абадийлик. Абадийлик моддий олам мавжудлигини, чексизлигини билдиради. Абадийлик бутун моддий оламнинг умумий тавсифидир.

Абадийлик муаммоси узок замонлардан бери мутафаккирларнинг фикр-эотиборини ўзига жалб қилиб келади. Материалистик таолимотларда абадийлик умуман моддий оламнинг атрибути (белгиси) ҳисобланади. Идеалистик таолимотларда эса у идеаликнинг белгиси, атрибутидир. Чунончи, Алишер Навоий Оллоҳга мурожаат этар экан, унинг абадийлигини чуқур эотироф этган. Демак, исломда абадийлик Оллоҳнинг белгиси. Алихон тўра Соъунийнинг “Тарихи Муҳаммадия” асарида абадийлик фақат Оллоҳнинг белгиси, илоҳий атрибут сифатида идрок этилади.

Ҳар бир одам вақт нуктаи назаридан туёилади ва ўлимга маҳкумдир, уни Оллоҳ яратган экан, бу — одамнинг тақдир азалидир. Рухнинг эса боши бор-у, вақтда чегараси йўқ (абадий).

Абадийлик, мангулик, чексиз ўтмиш ва чексиз келажак исломда бир-биридан фарқ қилади. Абадийлик — демак ҳамма вақт мавжуд, чексиз ўтмиш дегани — азалийлик эса ҳамма вақт мавжуд бўлганликдир, чексиз келажак деганда эса ҳамма вақт мавжуд бўлади, деган маоно тушунилади. Фазо ва вақт ҳам материя атрибутларидан бўлиб, улар ҳам абадий. Абадийлик фақат вақтнинг характеристикаси эмас, айни вақтда фазонинг ҳам хоссасидир.

Қарама-қаршилик. Модомики, борлиқ моҳиятининг ўзи ўзгартириш ва ривожланиш жараёнида намоён бўлар экан, шу принциплар асосида эса зиддиятлар ётади. Зиддиятлар фазо ва

вақтнинг энг моҳиятли тавсифи экан, шу туфайли воқеликнинг фазо - вақт структураси яхлитлик тусини олади, бинобарин, мавжуд воқелик туръунлик ва ўзгарувчанлик, шакл ва мазмун, узликлик ва узлуксизлик, миқдорий ва сифатий муайянликларнинг бирлигн асосида таркиб топади. Шундай қилиб қарама-қаршилик фазо ва вақтдан ажралмасдир.

Ҳар бир жисм муайян чўзиқлик - узунлик, эн, баландликка эга. Улар борлиқдаги муайян системанинг қисмларини ташкил этиб, бир-бирига нисбатан турли ўринни ишъол қилади. Демак, фазо — ёнма-ён мавжуд объектлар, материя ҳолатини мувофиқлаштириш шаклидир. Фазо объектларнинг бир-биридан ташқарида (ёнида, пастида, тепасида, ичида, орқасида, қаторида, олдида ва х.к.) ва муайян миқдорий муносабатларда бўлишида кўринади.

Воқеалар мавжудлик сифатида давомийлик, тараққиёт босқичларининг изчиллиги билан характерланади. Жараёнлар ё айнан бир вақтнинг ўзида, ё биридан олдин бириси; тун ва кун, йил фасллари сингари тартибда амал қилади. Бу — жисмнинг вақтда мавжудлиги ва яшаб туриши дегани. Вақт — ўзгараётган объектлар ва улар ҳолатини мувофиқлаштириш шаклидир. Бунинг манооси шуки, ҳар бир ҳолат жараённинг изчил ҳалқаси ва бошқа ҳолатлар билан муайян миқдорий муносабатларда бўлади. Бу объектларнинг ўрин олмасиши ва ҳолати тартиби вақтнинг структурасини ташкил этади.

Шундай қилиб фазо ва вақт — объектлар мавжудлиги, мувофиқлигининг энг умумий шакллари дир. Уларнинг умумийлиги шундаки, улар барча предметлар ва жараёнлар борлигининг шакллари, улар чексиз оламда мавжуд ва келажакда ҳам шундай бўлади. Нафақат ташки олам ходисалари, балки туйъулар ҳам, фикрлар ҳам фазо ва вақт орқали ўтади.

Фазо ва вақт ўзининг хусусиятларига эгадир. Фазо уч ўлчовлидир: узунлиги, эни ва баландлиги. Вақтнинг ўлчови эса биттадир: ўтмишдан бугунги кун орқали келажакка томон йўналиш. У қайтарилмасдир, такрорланмасдир.

Фазо ва вақтни тўъри тушуниш, унинг моҳиятини англаб етиш умуман оламнинг илмий манзараси билан узвий боъланган. Оламда ҳамма нарса тармоқланган, нисбий мустақил тузилмаларга ажратилган. Рўй бераётган жараёнлар уларнинг сақланиб қолишларини (қайта яратилишини) белгилайди, айни вақтда уларнинг ўзгаришлари ҳам тармоқлаштирилган, улар объектлар

хोलатининг бир-бири билан ўрин алмашишида изчилликни таоминлайди.

Фазо ва вақт ҳаракатланувчи борлик, материя билан ўзаро боʻланган. Фазо ва вақтнинг умумий, аини ўзига хос томонлари ҳам бор:

биринчидан, фазо ҳам, вақт ҳам - обектив.

иккинчидан, фазо ва вақт борлик, материя мавжудлигининг умумий шакли.

учинчидан, улар ўзаро узвий боʻланган.

тўртинчидан, улар борлик, материя ва ҳаракат билан чамбарчас боʻланган.

бешинчидан, фазо ва вақт миқдор ва сифат томонидан чексиз ва чегарасиз.

олтинчидан, фазо ва вақт ўз тузилишига кўра узлуклилик ва узлуксизликнинг бирлигидан иборат.

Фазо ва вақт тўʻрисидаги фалсафий қарашлар муҳим методологик аҳамиятга эгадир. Айниқса, кишиларнинг илмий дунёқарашини шакллантиришда уларнинг роли каттадир. Вақтнинг такрорланмаслиги, қайтмаслиги инсон дунёда бир мартагина яшашини кўрсатади, унга кўра бу ҳаётни маонавий жиҳатдан тўʻри ташкил этиш, теварак-атрофни ўраб олган дунёга меҳр-муҳаббат билан муносабатда бўлиш инсон ҳаётининг маоно ва мазмунини ташкил этиш керак. Ёшларнинг Ватан ва вақт тўʻрисидаги оқилона фикрларини шакллантириш, шу асосда ҳаёт кечиришларига кўмаклашишда фазо ва вақт тўʻрисидаги фалсафий, илмий концепция муҳим тарбиявий, марнавий омил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар:

- 1. Борлик, субстанция ва материя тушунчаларининг моҳияти нимадан иборат?*
- 2. Борлик ва материянинг тузулиши ва хоссалари тугрисида нима дейиш мумкин?*
- 3. Ҳаракат нима учун материянинг мавжудлик шакли дейилади?*
- 4. Ҳаракат шакллариининг хилма-хиллиги ва узаро боғлиқлиги тугрисида ни-ма дейиш мумкин?*
- 5. Фазо ва вақт нима? Нима учун улар материянинг обʻектив мавжудлик шакллари ҳисобланади?*

8- Маҳруза: Табиат - борликнинг ажралмас қисмидир.

Р е ж а :

- 1. Табиат тушунчаси. Инсон табиатнинг олий маҳсулидир.*
- 2. Табиат ва инсоннинг узаро боғлиқлиги.*
- 3. Экологик муаммолар, уларни бартараф этиш зарурияти ва йуллари.*

1. Табиат тушунчаси. Инсон табиатнинг олий маҳсулидир.

Таянч тушунча ва иборалар: **Табиат тушунчаси, ноосфера, экологик маданият, табиат билан жамиятнинг узаро муносабати, умумбаши-рий муаммолар, экологик тангликнинг келиб чиқиш сабаби, географик муҳит, экологик таҳлим .**

Т а б и а т т у ш у н ч а с и - кенг маҳнодаги фалсафий тушунчалардан биридир. Табиат бениҳоя хилма - хил шакл ва қуринишлари билан инсонни қуршаб турган моддий олам, бутун мавжудотдан иборатдир. Лекин табиат тушунчасини борлик тушунчаси билан айнанлаштирмаслик лозим. Борлик тушунчаси мазмун жиҳатидан кенг булиб ижтимоий, маҳнавий борликни ҳам уз ичига олади. Табиат тушунчаси анчайин тор маҳнода табиатшунослик фанларининг урганиш объект сифатида ҳам тушунилади. Табиат фанлари табиатдаги нарса ва ходисаларнинг моҳияти ва уларда мавжуд буладиган узғаришларни урганади.

Табиат тушунчаси материя тушунчасига яқин туради. Демак, табиат хилма - хил жиҳмлардан ташкил топган материядир. Аммо одатда табиат тушунчасини муайян бир чегарада, яҳни инсон ва инсоният мавжудлигининг табиий шароитлари йиғиндиси сифатида ҳам ишлатилади. Худди шу маҳнода, табиат тушунчаси инсон ва жамиятнинг табиатга нисбатан тарихий жараён давомида узғариб борадиган муносабати тизимидаги урни ва родини ифодалайди. Шунинг учун бу тушунча нафақат табиий, балки инсон томонидан яратилган, унинг мавжудлиги моддий шарт - шароитлари - "иқкиламчи табиати"ни қуратиш учун ҳам ишлатилади.

Маҳлумки, инсон билан табиат уртасидаги муносабатларнинг доимий равишда амалга ошиши ижтимоий ишлаб чиқаришни тартибга солиб турувчи қонун булиб, бусиз инсон ҳаётининг узи бўлмайди.

- 2. Табиат ва инсоннинг узаро боғлиқлиги.*

Таянч тушунча ва иборалар: *Инсон ва табиат. Экологик маданият, табиат билан жамиятининг узаро муносабати, умумбашарий муаммо-лар, экологик тангликнинг келиб чикиш сабаби, географик мухит, экологик таҳлим.*

Инсоннинг табиатга муносабатининг асосини унинг фаолияти белгилайди, чунки, бундай муносабат учун материални унга табиатнинг узи беради. Шунга кура, табиатга булган муносабатнинг узгариши, уз урнида, инсоний фаолиятнинг характери, йуналиши ва куламини хам узгаришига олиб келади.

Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрга келиб табиатга вахшийларча муносабатнинг кучайиши унга жуда катга зарар етказа бошлади ва у умумжаҳон микёсида табиий мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Натижада, жамиятнинг табиатга булган оқилона муносабатини таҳминлаш гоёси уртага ташлана бошланди. В. И. Вернадскийнинг табиатга булган янгича карашлар тизимини уз ичига олган назарияси ноосфера яратилди. Ана шунга асосан табиатни химоя қилиш ва атроф - мухитни муҳофаза қилиш тадбирлари ишлаб чиқила бошланди.

Эндиликда, инсоният табиат билан жамиятнинг узаро таҳсири ривожланишининг сифат жиҳатдан янги босқичи остонасида турибди. Буни табиётшунос олимлар юкорида айтиб утилган "ноосфера" билан изохламоқдалар.

"Ноосфера"-деганда нимани тушунамиз? У биосфера билан кандай муносабатда? Бу саволларга жавоб бериш учун тушунчалар хақида тухталиб утмок мақсадга мувофик.

Ноосфера юнонча суздан олинган булиб, "акл, заковат" деган маҳноларни англатади.

Ноосферанинг биосфера билан узаро муносабати нимадан иборат?

Ноосферанинг шаклланиши учун бошлангич шарт - шароит - инсонни ураб олган табиий мухит, моддий тузилма - биосферадир.

Биосферанинг хозирги холати матери харакатининг биологик шакли ривожланишининг етук босқичи хисобланади. Уни янада ривожлантириш билан материя харакатининг ижтимоий шакли - жамият келиб чиккан.

Биосфера хақидаги таҳлимотнинг асосчиси В.И. Вернадский ноосферани худди биосферага ухшаган моддий тузилма, деб хисоблайди. У инсоннинг ишлаб чиқариш фаолиятини табиат тарихининг алоҳида босқичи, деб талкин этади. Ана шу фаолиятни

янада ривожлантириш билан тирик организмнинг бир тури булган "Хома Сапенс" бутун табиатни эгаллаб, бутун мавжудот ичида хукмрон кучга айланади. Илмий тафаккур ва инсон меҳнати билан биосфера янги ҳолатга - ноосферага утади. Вернадский учун ноосфера ер юзида аклли мавжудотнинг келиб чикиши ва инсон таҳсири остида вужудга келган Курраи Заминнинг моддий қобигидир. Дарҳақиқат, инсон бу ёруғ оламга келиб, табиатга таҳсир қилади ва "иккинчи табиат"ни яратади. Вернадскийдан кейинги олимлар ҳам таҳқиқлаганидек, "Ноосфера" биосфера ривожланишининг янада юқорирок босқичи бўлиб, унга инсоният жамияти ва у яратган барча нарсалар қиради. Бу тушунча "жамият - табиат" нинг яхлит тизимига инсоннинг янгича ёндашиши билан боғлиқ. Бундай ёндашиш ҳозирги замон шароитида *экологик маданият* ни шакллантириш зарурияти билан келиб чиққандир.

Маҳлумки, табиат жамиятнинг вужудга келиши ва ривожланишининг табиий шарт - шароити ва моддий заминидир.

Жамият табиатнинг таркибий қисми бўлса, инсон унинг эволюцион таракқиётининг чуққиси. У жуда борганда икки миллиард йил давом этган жуда катта табиий жараённинг натижасидир. Зотан, табиатнинг бир қисми булган инсон меҳнат ва узаро муомала қилиш натижасида аста - секин ижтимоий мавжудот сифатида шаклланди. Шу тарзда табиат ва жамият муаммоси фалсафий - методологик нуқтаи назардан биоижтимоий мавжудот булган инсон ва уни ураб олган табиий муҳит билан узаро муносабати ҳақидаги муаммо бўлиб қолди. Табиат инсон ҳаётининг асоси, унинг жисмоний ва маҳнавий ривожланишининг негизи булган. Табиат ва жамиятнинг узаро таҳсирининг асосий ривожланиш босқичларига ва унинг асосий йуналишларига назар ташлар эканмиз, бунга ишонч ҳосил қиламиз.

Қишилар дастлаб ҳайвонот олаmidан қандай ажралиб чиққан бўлсалар, узларининг тарихини яратишга шундай қадам қуйганлар: ярим ёввойи бўлиб яшаганлар, табиий қучлар олдида ожиз булганлар, уз қучларига ишонмаганлар, шунинг учун ҳам ҳайвонлар сингари яшаганлар.

Айни вақтда табиатнинг жамиятга таҳсири эмас, балки жамиятнинг табиатга таҳсири масаласи ҳам қутарилади.

Тарихни табиат тарихи ва одамлар тарихига бўлиш - мумкин. Бироқ, уларни бир - бирига қарама - қарши қуйиш ёхуд ажратиб

ташлаш мумкин эмас. Инсоният мавжуд экан, бу ёруг оламнинг икки томони узаро боглик ва узаро тахсирда булаверади. Табиат тарихи хакида тухталмасдан, факат кишилик жамияти тарихи хакида гапирар эканмиз, назарий жихатдан ҳам, амалий жихатдан ҳам жиддий методологик хатога йул куйганлар.

Айни вақтда табиатнинг жамиятга тахсири эмас, балки жамиятнинг табиатга тахсири масаласи ҳам кутарилади. Тарихни табиат тарихи ва одамлар тарихига булиш мумкин. Бирок, уларни бир - бирига карама -карши куйиш ёхуд ажратиб ташлаш мумкин эмас. Инсоният мавжуд экан, бу ёруг оламнинг икки томони узаро боглик ва узаро тахсирда булаверади.

Инсон табиат фарзанди сифатида вужудга келади, лекин одамларга хос фазилатларни жамиятдан олади, уларни табиат бермайди. Инсон тугилган вақтда нутки, инсоний хиссиётлари, фикр юритиши, шунингдек тик туриб оёк босиши, утириб туриши, фахмлаши кабиларни билмайди, уларни кейин урганеди. Уларнинг хаммаси атроф - мухитнинг тахсири, бошкалардан инсоннинг урганиши натижасидир.

Шунинг учун бу узаро тахсир давом этиб келмокда. Жамият тарихи табиат ривожланиши тарихининг махлум бир давридан бошланади. Жамият хар доим табиатнинг ажралмас кисми сифатида мавжуд булаверади ва унга уз тахсирини утказаверади.

3. Экологик муаммолар, уларни бартараф этиш зарурияти ва йуллари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Экологик муаммолар, экологик муаммоларнинг умумбашарий характери, экологик танглик, географик мухит ва ифлосланиши, экологик муаммоларни бартараф этиш зарурияти, экологик муаммоларни бартараф этиш йуллари.*

Табиат билан жамиятнинг узаро муносабати турли тарихий боскичларда турлича булганлигини ва уни адолатли хал этиш учун кураш хар доим давом этиб келганлигини тарихий фактлар ва кишиларнинг ижтимоий тажрибаси исботлаб келмокда. Шундай килиб, табиат ва жамиятнинг узаро муносабати тарихи бир - бири билан узаро боглик икки йуналишга эга. Биринчиси, узок утмишдан бошлаб, инсоннинг табиат устидан хукмронлигининг меҳёри ва даражаси тобора кенгайиб борган, ишлаб чиқариш соҳасида, меҳнат унумдорлигининг сарф қиладиган моддалар ва энергия таркиби уса бориши сурхатлари тезлашиб

борган, хозирги замон илмий - техника тараққиёти инсоннинг глобал масштабада табиат устидан мутлак ҳукмронлигини таҳминлаш учун кенг имкониятлар очмоқда; иккинчидан, юкоридаги жараён билан бир вақтда инсон билан табиат уртасида номувофиклик тухтовсиз усиб бормоқда, унинг сифат жихатидан ҳар бир босқичи табиатга яқсон килувчи таҳсинр курсатиб, инсон мавжудлигининг заминини емирмоқда. Ана шунинг оқибатида атроф - муҳит билан инсонларнинг узаро муносабати ҳақидаги таҳлимот, яъни *экология* пайдо булди.

Демак, инсоният тарихининг ҳар қандай босқичида табиатга таҳсинрнинг имкониятлари жамиятнинг ишлаб чиқариш қўчларининг даражаси билан белгиланади. Масалан, энергетик муаммоларни ҳал этиш атом станцияларининг қурилишини такозо этди. Бу нарса уз урнида радиоактив чиқиндиларнинг атроф - муҳитни ифлослантириш муаммосини келтириб чиқарди.

Хозирги замонда жамият тараққиёти билан боғлиқ булган бундай *умумбашарий муаммолар* анчагинадир. Улар инсониятнинг бундан кейинги тақдири билан боғлиқ. Шулардан бири, экологик муаммодир. Шунга кура, табиат инсондан узига нисбатан алоҳида эҳтибор, меҳр - муҳаббат ва хайрихоҳлик талаб қилмоқда. Эндиликда, инсон табиатга, уни муҳофаза қилишга узининг бутун кучини, бутун маҳнавий бойлигини сарф қилмоғи лозим.

Экологик тангликнинг олдини олиш обхектив зарурият булиб, уни бартараф этишдан бутун инсоният - дунёдаги барча мамлакатлар ва халқлар манфаатдордир. Сайёрамизда ҳаётни сақлаш буйича жаҳон микёсидаги халқаро ҳамкорлик қилиш замонамизнинг бош масалаларидан бири булиб турибди.

Айниқса, кейинги ун йилликлар ичнда табиатга ва унинг ривожла-нишига таҳсири натижасида ер юзида жиддий узгарিশлар содир булди. Табиат неҳматларидан инсон ва жамият эҳтиёжи учун фойдаланиш имкониятининг орта бораётганлиги оқибатида, табиий муҳит кескин узгара бошлади. Табиатга инсоннинг аралашуви бир томонлама характерга эга булиши билан табиат жиддий зарар қурмоқда. Ер қуррасининг сирти, усимликлар олами, хайвонот дунёси, иклими, шунингдек ер ости бойликлари ҳам таниб булмас даражада узгариб кетганлиги бунга мисол булади. Ер, сув, ҳаво ифлосланмоқда, радиоактив моддалар ва турли химикатлар, автомобиль газлари шу қабилар билан захарланмоқда. Атроф -

мухитнинг ифлосланиши ва табиатнинг захарлан-иши микёси ва кулами ҳақида жуда кўп далилларни келтирадиган юзлаб китоблар босиб чиқарилмоқда. Биргина Орол тақдир мисолида экологик тангликнинг нақадар кенг куламда кучайиб бораётганлигини қуриш мумкин.

Чорак аср давомида у ерда яшаб турган кишиларнинг қуз унгида олти миллион гектар ерни уз ичига олган денгизнинг ярми қуриб қолди. Қуриган ерлар қум ва туздан иборат саҳрога айланяпти. Бунинг оқибатида минтақада иқлим узғаряпти, унумдор ерлар ишдан чиқаяпти, усимликлар қуриб битяпти, чорвачилик жиддий зарар қураяпти. Энг муҳими, кишиларнинг саломатлиги ёмонлашиб қасалликлар қупайиб борапти. Шунинг учун ҳам Оролни ҳозирги ҳолатида сақлаб қолиш фақат ижтимоий - иқтисодий ва сиёсий масала булибгина қолмасдан, маҳнавий масала ҳамдирки, буни бартараф этиш умумбашарий аҳамият қасб этмоқда.

Бугунги кунда жамият билан табиат уртасидаги мувозанатнинг бузилишини экологик танглик, деб атаймиз. Ана шу экологик тангликнинг олдини олишнинг қандай муммолари бор ва уларни бартараф этиш йуллари нималардан иборат?

Айрим олимлар *экологик тангликнинг келиб чиқиш сабаби* ни илмий - техника тараққиётининг ижтимоий оқибатларига боғлашади. Уларнинг фикрида жон бор, лекин масалани бартараф этиш учун бу асос була олмайди.

Бутун жаҳон тарихининг боришига назар ташлар эканмиз, эҳтиборли ҳолатни қурамиз. *Географик муҳити* яхши, табиий ресурсларга бой айрим мамлакатлар мавжуд, аммо улар ижтимоий - иқтисодий жихатдан унчалик ривожланмаганлар. Аксинча, жаҳонда табиий ресурслари етарли булмаган, аммо ривожланиши юқори даражада булган давлатлар ҳам бор. Масалан, "япон муҳжизаси"ни олиб қарайлик. Иккинчи жаҳон уруши мағлубиятидан, Хиросима ва Нагасаки шаҳарлари да атом бомбаси портлашидан сунг ҳосил булган қултепалар урнида энг ривожланган мамлакат пайдо булди. Ваҳоланки, бу мамлакат нефт, қумир ва шу қаби фойдали қазилмаларни бошқа мамлакатлардан сотиб олади.

Ҳозирги кунда табиатни қайта узгартиришга қодир буладиган хар қандай лойиҳалар хар томонлама сифатий - миқдорий таҳлил этилиб, аниқ ҳисоб - китоб қилинаётганлиги ҳеч қимни шубҳага солмайди. Бунинг учун математика узининг жуда бой имконият-

ларини ишга солиши мумкин. Экологик муаммоларни хал этишда математик моделларни куллаш буйича купгина илмий тадқиқотлар мавжуд. Буларнинг ҳаммаси математик экология деган фаннинг янги тармоги вужудга келаётганлигидан далолат беради.

Шу уринда яна бир муҳим ҳолатга ҳам эҳтиборни қаратиш лозим. Бу ерда гап, ҳозирги замон учун ҳаётий зарур булган гуманизмнинг, инсонийлик ва умуминсоний кадрятлар деган тушунчаларнинг маҳно ва мазмунига алоҳида эҳтибор бернш ҳақида боради. Бу нарса, жамиятни қайта қуришда, уни сифат жиҳатидан янги босқичга кутаришда муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун кишилар уртасида экологик таҳлим ни жорий этиш ва айни бир вақтда экологик тарбияси билан шугулланиш керак бўлади.

Ёшларнинг экологик онгини шакллантириш ижтимоий тарбиянинг муҳим томонига айланиб бормокда. Инсонда "жамият ва табиат" тизимини ифодалаб берадиган, табиатга ақл идрок билан муносабатда бўлишга қаратилган қарашлар билан ва эҳтиқодлар йиғиндиси экологик онг дейилади.

Экологик онгининг асосида кишиларда гузаллик ҳисларини, табиатга меҳр, ҳайрихоҳлик ҳисларини тарбиялаш ётмоғи зарур. Экологик дунёқарашга эга бўлиш экологик маданиятнинг шакллантиради. Экологик маданиятли киши табиатнинг англабгина қолмасдан, уни тула ҳис қилади, унинг олдидаги масхулиятнинг тушуниб етади.

Атроф - муҳитнинг муҳофаза қилиш, табиий бойликларнинг авайлаб асраш, улардан оқилона фойдаланиш - бугунги кундаги олийжаноб ва мураккаб вазифадир. Мамлакатимизда ушбу вазифани хал этиш умумхалқ иши бўлиб қолди. Зеро атроф муҳитнинг муҳофаза қилмасдан туриб, халқимизнинг моддий фаровонлигини, турмуш даражасини яхшилаш ҳақида жиддий гап бўлиш мумкин эмас. Инсон узини ура олган дунё билан тула уйғунликда усмоғи ва яшамоғи лозим. Табиатнинг мағлуб қилмасдан, аксинча, унда ана шу уйғунликнинг топмоғи, унинг қудратига қудрат қўймоғи зарур. Табиатдаги ҳар бир узғариш, ҳар бир янгилик одам боласи қалбига, шуурига таҳсир қилмасдан иложи йук. Азалдан инсон табиатнинг энг гузал томонларини узлаштиришга, унинг улугворлигидан таҳлим олишга интилади. У муқаммаллик, уйғунлик, гузалликнинг олий андозасини табиатдан олади.

Мавзунни такрорлаш учун саволлар:

1. Табиат деганда нимани тушунаси?
2. Инсоннинг табиатдаги урни кандай?
3. Табиат ва инсоннинг узаро алоқадорлиги кандай?
4. Хозирги даврда кандай муаммолар инсониятни ташвишга салмоқда?
5. Умумбашиарий муаммоларни хал этиши йуллари кандай?

9-Маҳруза: Онг ва унинг мохияти тугрисидаги фалсафий таҳлимот.

Режа:

1. Онг воқеликнинг акс этишидир.
2. Онгнинг пайдо бўлишида меҳнатнинг ва ижтимоий муҳитнинг роли.
3. Онг ва уз-узани аглаш. Онг - ижтимоий ходисадир.

1. Онг воқеликнинг акс этишидир.

Таянч тушунча ва иборалар. *Инсон онги, онг, инстинктлар. Онг воқеликнинг олий инҳикосидир.*

Инсон борликнинг бетакрор мавжудоти бир катор узига хос хусусиятларга эга. Уларнинг орасида инсон онги алоҳида урин эгаллайди. Зеро, онг табиат томонидан факат инсонгагина ато этилганки, бошқа ҳеч бир зот табиатнинг бундай инҳомидан бенасибдир.

Инсон онги фавкулотда мураккаб ходиса. Чунки, унинг ёрдамида инсон теварак- атрофидаги моддий олам, борликни узида акс эттиради. Шу боис қадим-қадимдан одамзот узининг онги, унинг мохияти ва табиати, кандай пайдо бўлиб, ривож топиб, мукаммаллашиб бориши, бутун борлик билан муносабати қабилар тугрисида уйланиб келади.

Фалсафа тарихида эса ушбу муоммолар юзасидан турлича билдирилган қарашларни учратамиз. Жумладан, ислом тарихига қура, онг Оллоҳ томонидан инсонга инҳом этилган неҳматдир. Фаробийда эса, инсон улғач, унинг руҳи улмаслиги, жисмдан ажралган руҳ янги руҳлар билан қушилиб, яшашда давом этиши тугрисидаги фикрни уқиймиз.

(қаранг: Фаробий Фозил одамлар шахри Т. 1993, 164- 165 бетлар)

Илмий фалсафа эса онгнинг мохиятини юксак даражада ташкил топган материк, яхни инсон миясининг хоссаси, унинг ёрдамида вокелик акс эттиришдан иборат, деб тушинтиради. Онг инсон миясининг хоссаси. Унинг мохияти вокеликни инхикос эттиришдан иборат.

Онг факат инсон миясига хос булган инхикос эттириш жараёнидир. Шу махнода инсон мияси онгнинг моддий асоси хисобланади. Инсон мияси материянинг энг мураккаб даражада ташкил топган туридир. Буни турли табиатшунослик фанлари хулосалари тасдиқлайди. Хисоб-китобларга кура, инсон мияси 14-15 млрд.га яқин асаб толаларидан иборат экан. Уларнинг хар бири муайян вазифани бажаради. Олимларнинг тахминича, агар инсон миясидаги нетронлар асаб толалари бажарадиган функцияларни моделлаштиришни имкони булганда эди, унда МДУнинг биносига тенг булган кибер нетик курилма яшаш мумкин буларди.

Инсон миясида вокеликни акс этиш жараёни мураккаб ходиса булиб, унинг физиологик асослари И.Павлов, Соченов тахлимотларида асослаб берилган.

Махлумки, материя харакати шакллари аслида борликнинг эволюцион тараккиётини акс эттиради. Материя харакатининг биологик шакли вужудга келиши хаётнинг пайдо булишини англатади. Тирик табиатнинг тарихий тараккиёти натижасида материянинг юкори шакли – одам мияси карор топди.

Одам мияси ва кишиларнинг асаб тизими сезги ахзолар ёрдамида вокеликни акс эттириш хусусиятига эга. Гарчи тахсирланиш, сезги вокеликдан тирик табиатга, хусусан, хайфонларга хам хос булсада, бироқ одамнинг сезги ахзолари тахсирланишдан хосил буладиган инхикос тубдан фарк килади. Масалан, бургут инсонга нисбатан анча узокни куради, бироқ одам буюмларда бургутга нисбатан, шубхасиз, куп нарсани куради, уларни бир-биридан ажратади ва бир бутун холда куради.

Хайвонларда хам рухият мавжуд. Фан инсон билан хайвонот дунёси уртасида биологик-физиологик махнода чегара йуклигини исботлаган. Бироқ, хайвонлардаги рухият инстинктлардан иборат, холос.

И н с т и н к т л а р - хайвонлардаги онгсиз хаёт, тажриба йингидиси. Улар мутлако узгармас нарса эмас, балки инстинктлар билан алмашиниб туради. Инстинктларда гайритабиий сир йук, балки улар мураккаб шартли боғланишлардан иборат.

Аммо, хайвонларнинг рухияти билан одам онги ва тафаккури уртасида сифат жиҳатдан жуда катта тафовут мавжуд.

2. *Онгнинг пайдо булишида меҳнатнинг ва ижтимоий муҳитнинг роли.*

Таянч тушунча ва иборалар: *Онгнинг пайдо булиши, онгнинг пайдо булишида меҳнатнинг роли, онгнинг пайдо булиши ва шаклланишида ижтимоий муҳитнинг роли. Онг ва мия. Онг ва тафаккур. Онг ва тил. Онг ва кибернетика..*

Инсон онгнинг вужудга келиши ва ривожланишида меҳнат хал килувчи роль уйнайди. Инсоният хайвонот олаmidан узининг муайян мақсадга томон йуналтирилган меҳнати натижасида ажралиб чиқди, аниқроғи, ундан баландроқ кутарилди.

Меҳнат туфайли кишилиқ жамияти ибтидоисида аста секинлик билан одам танаси ва киёфаси инсоний тус ола башлаган. Оддий меҳнат курулларини яратиш ва ясаш зарурияти бу эволюцион жараёнда хал этувчи роль уйнаган.

Инсон меҳнати унинг ижтимоий ҳаётини узгартира олиши ва хаттоки, қайта қуришига кодир восита эканлигини одамзот борган сари қучлироқ сеза бошлади. Уз навбатида меҳнат инсоннинг узини ҳам узгартириб борди. Оқибатда, инсон мавжудот сифатида ижтимоий моҳият касб этиб боргани сайин меҳнатсиз мавжуд була олмаслиги аён була борди. Шунинг учун аста секинлик билан меҳнат инсоннинг кундалиқ зарурий эҳтиёжига айланиб борди. Меҳнат айни пайтда инсоннинг бебаҳо бойлиги, унинг яшаши ва ҳаётининг асосий замини, шартидир. Одамзот кундалиқ эҳтиёжи учун зарур булган манбаларни, улар хоҳ моддий манба булсин, хоҳ маҳнавий манба булсин, меҳнат ёрдамида яратади. Бу жараёнда унинг онги, тушунчалари тасаввурлари ҳам бойиб, кенгайиб боради. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва такомиллаштириш жараёни онгнинг ривожланишига катта таҳсир қурсатганлиги шубҳасиздир. Меҳнат куруллари авлоддан-авлодга оддий мерос булиб қолмайди, балки улар доимий равишда такомиллаштириб борилади. Бинобарин, инсон уз билими тажрибасини кенгайтириб, узидан кейинги авлодга етказиб беради. Бу билан эса онгнинг усиши, ривожланиши ва такомиллиши боришини таҳминлайди. Кейинги авлод эса, уз навбатида олдинги авлодлардан меҳнат курулларини тайёрлаш, улардан фойдаланиш усулларини мерос қилиб олиш билан бирга, уларни янада такомиллаштириб боради. Онг ана шу тарика менат билан тафаккурнинг бирлиги сифатида

намоён булади. Буюк аллома Беруний таҳкидлаганидек, инсоннинг энг асосий вазифаси ва урни меҳнат билан белгиланади, инсон уз хоҳишига меҳнат туфайли эришади.

Меҳнат инсон онгини пайдо қилган, шакллантирган ва камолга етказган асосий омилдир. Кишиларнинг меҳнат фаолияти уларнинг онгли мавжудот сифатида ривожланишининг энг асосий белгисидир.

Онгининг шаклланишида яна бир муҳим омил ҳам борки, унинг моҳия-тини усиз тасаввур этиб булмайди. У ҳам булса, ижтимоий муҳит омили.

Дарҳақиқат, ҳар бир киши муайян ижтимоий муҳитда тугилиб усади ва вояга етади. Булар: оила, маҳалла, қариндош-уруғчилик, узаро фикр алмашув қабилардир. Бу омиллар ҳам кишилар онги қарор топишида жуда муҳимдир. Қолаверса, уларнинг барчаси онгининг ижтимоий табиатини шакллантиради.

Муайян ижтимоий муҳит онг пайдо бўлишида зарурий шартдир. Кишилар узаро ҳамкорликда умр кечиришади, бир-бирлари билан доимий мулоқатда бўлишади, фикр алмашадилар. Бу эса кишиларнинг онги, тушинчалари ва дунёқарашларини шаклланиши ва ривожланишида катта ролъ уйнайди. Агар муайян давр мобайнида ижтимоий муҳит омили булмаса онг пайдо бўлиши мумкин эмаслиги ҳам аён. Ёшлигидан тақдир тақозоси билан ҳайвонот дунёси муҳитига тушиб қолиши натижасида онг шаклланмай қолган болаларнинг топилганлиги тугрисидаги манбалар, бадий асарлар ушбу фикрни тасдиқлайди.

Онг объектив воқеликнинг инсон миёсидаги субъектив инҳикосидан иборат. Бунда тафаккурнинг роли бекиёсдир.

Т а ф а к к у р миё ёрдамида объектив оламнинг тушунчалар, муҳока-малар, назарияларда инҳикос этишининг фаол жараёнидир. Бошқача айт-ганда, тафаккур воқеликнинг инсон миёсида мавҳумлашган, умумлашган акс этишидир. У аввало, ижтимоий таракқиёт маҳсули. Чунки, тафаккур кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида пайдо булади ва воқеликнинг моҳия-тини очиб беришни таҳминлайди. Бунда мавҳумлаш-тириш, таҳлил қилиш, умумлаштириш қабил усул ва йуллар орқали воқеликнинг моҳияти тушунча, гоё, назария қабиларда акс этади.

Онгининг таракқиётида тил ва нутқ ҳам гоёт муҳим аҳамиятга эга. Тил фикрнинг ифодалаш воситаси сифатида меҳнат ёрдамида пайдо булган. Инсоннинг узини ҳам тилини ҳам меҳнат яратади.

Чунки инсон меҳнат-сиз яшай олмайди, меҳнат жараёнида эса кишилар хамиша бир-бирига ниманидир айтиш эҳтиёжини, узаро меҳнат килиш заруриятини сезадилар.

Тил тафаккур билан чамбарчас боглик. Инсонда нутк, тил булмаса, фикрлаш хам булмайди. Нутк фикрлаш куролидир. Тафаккурсиз тил, тил ва нутксиз тафаккур хам булмайди. Тил ва тафаккур айнан бир хил нарсалар хам эмас. Тафаккур объектив борлиқнинг инҳикоси булса, тил фикрнинг ифода этиш куроли, унинг узгаларга етказиб бериш, билдириш, бошқалар билан мулоқат урнатиш воситасидир.

Онг билан тил кадимийликда тенгдир. Чунки тилсиз онгнинг пайдо булиши мумкин эмас эди. Жамият тараққий этиб боргани сари, тил хам ривожланиб боради. Кишилар фикр алмашиши имкониятидан махрум булганда эди, умуман узлари учун зарур моддий бойлиқларини хам ишлаб чиқара олмаган, табиат кучларига карши курашишда хам ожизлик қилган булардилар. Шунинг учун тил тафаккурнинг борлиқ шакли, тафаккур эса тилнинг мазмуниндир. Тафаккур ва онг инсон мияси-нинг махсули. Онгни хам, мияни хам тафаккурдан ажратиш бул-майди. Бирок, бундай онгни хам мия каби моддий бир нарсага тенглаштириб хам булмайди. Онгни моддийлаштириш, материянинг бир шакли ва куриниши деб уйлаш мутлако нотутридир. Бундай тушуниш *вулЪгар материализмдан* иборат. Бу оким намоёндалари (Молешотт, Бюхнер, Фогт ва бош.) жигар узидан зардоб айиргани сингари мия хам онгни, фикр ва тафаккурни узидан ишлаб чиқаради, деб фикр юритилади. Бундай тушуниш онгни материя билан тенглаштириб, фикрнинг борлиқнинг бир куриниши деб хисоблашдир. Шу махнода вулЪгар материализм материя ва онг уртасидаги мавжуд фарқни инкор этишдан иборатдир.

Хозирги даврда фаннинг кибернетика соҳаси жуда катта мувофак-қиятларга эришди. Турли бошқарув тузилмаларини, бошқарув жараёнларини урганувчи кибернетика фани асосида ажойиб кибернетик курилма ва машиналар яратилди. Кибернетик курилмалар ёрдамида инсон мияси бажарадиган функциялар моделлаштирилмоқда ва улардан мураккаб жараёнларни бошқаришда тобора кенг кулланиляпти. Мураккаб ишлаб чиқариш жараёнлари, замонавий техника ва транспорт восита-ларини, халқ хужалигининг куплаб соҳалари фаолиятини кибернетик машиналарсиз тасаввур этиб булмайди. Улар бугунги кунда огир матема-

тик хисоб-китобларни мохирлик билан бажараяпти, турли типдаги матнларни бошка тилга таржима қилмоқда, махорат билан шахмат уйнаяпти. Бундан ташқари, бу машиналар турли маълумотлар олишга, уларни "эда саклаб қолишга" кодирдир, айни пайтда керакли маълумотни қиска вақт ичида "хотирасидан" топиб бера олади. Бу эса баҳзи кишилар орасида кибернетик машиналарнинг "қобилиятини" ортиқча баҳолашга олиб келмоқда. Жумладан, уларнинг фикрича, бундай машиналар инсондан "аклироқ", кучлироқ сезиш ва хаттоки, фикрлаш қобилиятига эгадир, деган хулосаларга олиб келяпти.

Кибернетика асосида инсон тафаккури имкониятларини моделлаш-тириш масаласини чуқур фалсафий таҳлил қилиш эса, бу хулосаларнинг янглиш тасаввур эканлигини курсатади. Аввало, бундай кенг имконият-ларга эга булган машиналарнинг яратиллиши билиш диалектикасининг қонунарига зид эмас, бинобарин онг билан материя уртасидаги муносабатлардаги илмий алоқадорлик ҳам бузилмаган. Кибернетик машиналарнинг имкониятлари билиш имкониятлари чексизлиги нуқтаи назаридан чегараси йук албатта. Бирок, бу машиналарнинг инсондан қура аклироқлиги муаммоси жуда мунозарали масала. Кибернетика фанига асос солган машхур америкалик математик олим Н.Винернинг узи ҳам хисоб машиналарининг имкониятларини катталаштириб юбормаган ҳолда уларнинг фаҳм фаросатга ухшаш хислати булиши кераклиги туғрисидаги фикрни айтган эди. Академик А.Колмагаров ҳам уларнинг мураккаб системаларда, масалан тирик организмлар ва хатто инсон миясидек барча асосий хоссаларга эга булиши мумкинлигини таҳқидлаган. Шунинг учун, унинг фикрича, бу автоматларни шартли равишда булса ҳам "тирик мавжудотлар" деб аташимиз мумкин.

Бирок, фанда кибернетикага нисбатан бошқача фикр ҳам мавжуд. Масалан невролог олим ПолЪ Косса фикрича, инсон яратган бундай машиналар инсон иштирокисиз ҳеч нарса қила олмайди. Машина инсон хоҳлаган ҳолатдалигича, яҳни ажойиб қурол холидагича қолаверади. Машинада фикрлаш қобилияти йук, у уз ижодчисининг фикрини акс эттиради ҳолос. Чунки, у онг, англаш хусусиятидан бутунлай маҳрум.

Академик А.Берг эса кибернетика саноатида ҳам, фанда ҳам ижтимоий ҳаётда ҳам инсон урнини боса олмайди, ҳеч қачон машина жамиятда мавжуд була олмайди, деб таҳқидлайди.

Инсон хотираси мураккаблиги, самарадорлиги жихатдан машина хотирасидан анча устун туради. Кибернетик машинанинг "электрон мияси" иссиқ, совук, намлик, силкиниш, тебраниш каби тахсирларга чидамсиз булгани холда, инсон мияси эса уларга ниҳоятда тез мос- лашади. Инсон мияси тежамли ишлаш билан бирга, жуда пухта системадир. Кибернетик машинанинг бирон механизми носоз булса, бутун машина ишлаш фаолиятини йукотади.

Кибернетик машинага хос барча маълумотлар унинг онгини тас- диклаш учун етарли эмас. Аксинча, фан ва техниканинг хар кандай тараққиёти сингари, кибернетик машиналар хам инсон амалий фаолия- тининг натижаси булиб, улар объектив борлик конуниятларига буйсунади. Фикр, сезги, онг, рухий фаолиятга дахлдор бошка барча нарсалар- инсон миясининг хоссасидир. Кибернетик қурилма билан инсон мияси уртасида катта тафовут бор. Инсон мияси кимёвий, фи- зик, биологик хамда ижтимоий конунларга буй сунади. Инсон жамият- дан ажралган холда яшай олмайди. Инсон онги ижтимоий муносабат- лар доирасидагина пайдо булади ва ривожланади. Буларнинг барчаси кибернетик қурилманинг "акли", "хотираси" мазмунига хос эмас. Демак, юкоридагилардан маълум булишича, инсон акли кибернетик қурилмани яратди, уни такомиллаштирмоқда. Инсон яратган машиналар инсон онгининг урнини боса олмайди, ундан устун хам тура олмайди. Чунки инсоннинг узи бундай акли машиналарни яратди ва уни бошқаради. Машина инсонсиз дунёга келиши мумкин булмаганидек, усиз улик бир нарсадир.

3. Онг ва уз-узини англаш. Онг - ижтимоий ходисадир.

Таянч тушунча ва иборалар: *Онг ва уз-узини англаш. Миллий уз-узини англаш. Онгининг ижтимоий ходиса эканлиги.*

Инсон онги фаол ижодий хусусиятга эга. Инсон онги мааълум бир максадга томон йуналтирилган жараёндан иборат. Инсон онгида вокелик оддийгина акс этиб колмайди, балки бу инҳикос уни хеч ка- чон каноатлантирмайди. Натижада, у уз амалий фаолияти ёрдамида узгартиришга харакат килади, бунинг учун эса бу вокеликнинг ривожланиш конунларини билишга харакат килади. Инсон шу тарика уз онгида борликнинг субъектив инҳикосини хосил килар экан, уз-узини хам, узининг максад ва мафаатларини, идеалларини хам, уз махнавий киёфасини хам англаб боради. Бунда у уз атрофидаги вокеликдаги узининг урнини

ажратиб, узининг борликка муносабатини, нима қилаётганини, қандай мақсад ёки манфаатни кузлаётганини узига ҳисоб бериб боради.

Уз – узи ни англаш онг билан бирга, инсоннинг моддий ва маънавий фаолиятлари асосида, унинг турмуш тарзи давомида ўқиланади. Уз-узини англаш кишиларнинг барча хатти-харакатлари учун ҳисоб бериш, уз фаолиятларини тугри ёки нотугри эканлигини аниқлаш, уларни маҳқуллаш, тасдиқлаш ёки рад этиш, қоралаш қабиларда ифодаланилади. Уз-узини англаш ёрдамида инсонда уз-узига ишонч пайдо булади, характери шаклланади.

Уз-узини англаш инсоннинг фаолиятини белгиловчи нарсадир. Бинобарин, уз-узини англашни қуйидагича таҳрифлаш мумкин: инсон ўзини субъект сифатида ажратиб уз билишини узига қаратиш уз талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб иш юритиш, фаолият ва сўй-харакатларини ўзи назорат қила олиши ва бошқариш уз-узига ўзининг

барча хатти-харакатлари, фаолияти, амалга оширган ва режалаштираётган ишлари ҳақида ҳисоб бериши уз-узини англаш дейилади. Демак, фалсафада уз-узини англаш инсоннинг ўзи билишини ҳам субъекти, ҳам объекти бўлиши жараёндир.

Уз-узини англаш ҳам ижтимоий-тарихий жараён бўлиб, у доимий ривожланиб боради. Бу жараёнда турли шаклларда намоён булади. Уз-узини англаш дастлаб уз-узини ҳис қилиш шаклида кечади. Бу ўзини тевақал атрофдаги борликдан ажратиб ўз фарқини англаб етади.

Уз-узини англашнинг навбатдаги шакли инсоннинг жамиятдаги ўз ўрнини, ижтимоий мавжудот эканлигини, жамиятнинг бир аҳдоси, жа- миятнинг конкрет бир ривожланиш босқичи даври муайян маданият, ижтимоий гуруҳига мансуб эканлигини тушунишдан иборат. Уз- ўзининг англашнинг юқори шакли, бу ҳар кишининг жамият фуқароси сифатида ўз хатти – ҳаракатларининг моҳият ва мазмунини тушунган ҳолда, жамият олдидagi жавобгарлик бурчи ва мажбуриятларини тулик англаб этиб фаолиятини ташкил этиш бу фаҳолият учун маҳсулиятларни ҳис этиш ўз фаҳолияти устидан ўз назоратини ўрнатиш ўз фаолиятига баҳо бера оладиган ўз-ўзига ҳисоб бера олувчи шахс эканлигини тушунишдир. Уз – ўзини англашнинг бу шакли конкрет индивид билан боғлиқ бўлган шаклидир. Инсоннинг ўз ўзини англаши

ижтимоий муносабатлар оркали шаклланади ва намоён булади. Чунки, ҳар бир киши узини бошқа кишилар билан, бошқа кишилар эса узи билан такқослайди, у узини бошқалар билан қиёслаб идрок этади ва шу асосда уз-узини англайди.

Уз-узини англашда инсон фаолияти узига ҳос қуринишларда кечади. Бошқаларга нисбатан адолат, ҳақиқат, ростгўйлик каби принциплар узига нисбатан ҳам ушбу тамойиллар қуйилишини эслатиб туради.

Уз-узини англашнинг энг муҳим қуриниши миллатнинг уз-узини англашидир. *Миллий уз-узини англаш* миллий гоё ва миллий мафқурани асосини ташкил қилади. Чунки миллий уз-узини англаш миллат маданияти, мероси, қадриятларини билиш, ундан фахрла-ниш, авайлаб-асраш, бошқа миллатлар маданий-маҳнавий мероси-дан фарқ этиш, уни жаҳон маданиятининг тарқибий қисми эканлигини фаҳм-лаш, уни доимий бойитиш ва ривожлантириш ишига маҳсул бир миллат вакили эканлигини ҳис этиш қабиларни уз ичига олади. Миллий узликни англаш миллат таракқиётининг устивор тамойилидир. Зеро, миллий маданий қадриятларни ушлаштириш ва эгаллаш, уларни қайта идрок этиш ва яратиш ривожланишнинг асосий шарт-шароитларидир.

Миллий уз-узини англаш, шовинизм ва миллатчилик миллий уз-узини англашнинг бузилган қуринишлари бўлиб, миллий уз-узини англашнинг бир томонлама, тор, уни буртириб юборишнинг оқибатидир. Натижада шовинизм ва миллатчилик миллатни бир-биридан устун қуйиш, бошқаларни менсимаслик муносабатига бўлиш туфайли миллий низоларни келтириб чиқаради. Миллий уз-узини англаш эса, аслида, ҳар бир миллат маданияти, маҳнавияти миллий қадриятлари шу миллатнинг узлигини англаб етиш йулида хизмат қилиши лозим. Бу эса пировард оқибатда, жаҳон цивилизациясини ҳам тезлашувга олиб келади.

Собик иттифок парчаланиб мамлакатимиз мустақилликка эришгач миллий узликни англаш юртимиз ижтимоий ва маҳнавий таракқиётининг муҳим омилига айланиб бормокда.

Маъзуни такрорлаш учун саволлар:

- 1. Онг ва унинг моҳияти нимадан иборат?*
- 2. Оннинг пайдо бўлиши ва ривожланишида меҳнат ва*

ижтимоий му-хит омилларининг роли нимадан иборат?

3. Онг ва тафаккур, онг ва мия, онг ва тилнинг узаро боғликлиги кандай?

4. Уз-узини англаш нима? Миллий уз-узини англаш нима?

10 - Маҳруза: Ижтимоий онг, унинг моҳияти ва асосий шакллари.

Режа:

- 1. Ижтимоий онг, унинг шаклланиши ва моҳияти.*
- 2. Ижтимоий ва алоҳида онг. Ижтимоий онгнинг таркибий тuzилиши.*
- 3. Ижтимоий онг шакллари ва уларнинг узаро алоқадорлиги.*

1. Ижтимоий онг, унинг шаклланиши ва моҳияти.

Таянч тушунча ва иборалар: *Ижтимоий онг, қундалик ҳаёт онги, ижтимоий руҳият, мафкура, сиёсий онг, диний онг, ҳуқуқий онг, ахлоқ, эстетик онг .*

Ижтимоий онг жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатларини узида акс эттирувчи, жамиятнинг умумий маҳнавий ҳаёт даражасини ифодаловчи хис, туйғу, гоя ва қарашларнинг мажмуидир. У жамиятдаги сиёсий ва ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, диний, эстетик қарашлар, кечинмалар шаклида намоён булади.

Ижтимоий онг - ижтимоий борликнинг инҳикосидир.

Ижтимоий борлик ижтимоий онгга боғлиқ булмаган ҳолда яшайдиган объектив реалликдир. Кишиларнинг ижтимоий борлиги, моддий ҳаёт шароитлари кандай булса, ижтимоий онги ҳам шундай булади. Лекин ижтимоий борлик билан ижтимоий онгнинг узаро боғликлиги уларнинг айнан тенглигини билдирмайди.

Ижтимоий онг ижтимоий борликка нисбатан нисбий мустикалликка эгадир. Иж-тимоий онгнинг нисбий мустикаллиги унинг ижтимоий борликдан, кишиларнинг ишлаб чиқариш ва сиёсий фаолиятидан узиб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин.

Ижтимоий онгнинг нисбий мустикаллиги гояларнинг жамият тараккиётидаги фаол роли орқали ҳам намоён булади. Илгор гоя ва назариялар жамиятдаги илгор кучларнинг манфаати учун хизмат қилади, жамиятнинг олга томон ҳаракат қилишини

осонлаштира-ди, етилган ижтимоий масалаларни хал ки-лишга кумаклашади, халк оммасини эскириб колган ижтимоий тузум синфларга карши уюшишга онгли равишда харакат килишда гоя туфайли омма сиёсий курашда узининг максад ва вазифаларини англаб олади, ундан куч кувват олади. Агар уларнинг ташкилот-чилик, сафарбар этувчанлик, узгарувчанлик роли ва ахамияти булмаса, жамият хаёти ривожланишидаги энг мухим масалаларни хал килиб булмайти.

И ж т и м о и й о н г – объектив реаллик-ни акс эттирувчи гоялар, карашлар, ижтимо-ий туйгулар, одатлар ва ахлокий карашлар йигиндисидан иборат булса, алохида онг эса – муайян бир синфга, ижтимоий гурухга, халк, миллатга ва элатга мансуб аник бир кишининг онгидир. У алохида бир кишининг мясида объектив вокеликнинг акс этиши жараёнида юзага келадиган фикрлари, туйгулари ва бошка рухий сифатларининг йигиндисидир. Алохида онг хам ижтимоий онг каби моддий хаёт шароитларининг, ижтимоий борликнинг инсон мясидаги инхикосидан бошка нарса эмас. У вокеликни бирор шахснинг мясида, унинг максади ва манфаатлари билан боглик акс этишидир ва киши хаётининг узига хос шароитларига караб шаклланади.

Вокеликни акс эттириш даражасига караб ижтимоий онг кундалик хаёт онги ва назарий онгга булинади. **Кундалик хаётон ги** – кишиларнинг кундалик хаёт тажрибаси асосида стихияли тарзда вужудга келган хулосалар, карашлар йигиндисидир. Назарий онг мутафаккирлар, назариётчилар, олимлар томонидан ишлаб чикилган назарий билим-лар тизимини ташкил этади.

2. Ижтимоий ва алохида онг. Ижтимоий онгнинг таркибий тузилиши

Таянч тушунча ва иборалар: **ижтимоий онг, алохида онг тушунчалари. Ижтимоий онг тузулиши: ижтимоий рухият, ижтимоий мафкура.**

Ижтимоий онгнинг структурасига ижти-моий рухият, психология ва мафкура киради.

И ж т и м о и й р у х и я т – кишилар, синфлар, айрим ижтимоий гурухлар ва миллий хаётнинг бевосита мехнат ва

турмуш кундалик шароитлари тахсирида вужудга келадиган хиссиётлар, кайфиятлар, кечинма-лар, одатлар, фикрлар, хаёллар ва шу кабиларнинг тартибга тушмаган, назарий жихатдан асосланмаган, системалашган йигиндисидир. Унда кишиларнинг максадла-ри, манфаатлари ва муаммолари акс этади.

Ижтимоий рухият воқеликни, кишилар ижтимоий борлигини акс эттиришнинг биринчи, қуйи даражасини ташкил этади. Буни оддий онг деб ҳам аташ мумкин. Оддий онг воқелик хақида кенг илмий хулосалар чиқариш учун кифоя қилмайди. У онгликнинг энг содда, илмий системага тушмаган шаклидир, маълум маҳнода олганда, у алоҳида онгга бирмунча яқин туради. Бирок оддий онг воқеликни акс эттиришнинг юқори шакли булган илмий системалашган онгнинг ташкил топиши ва ривожланишига материал булиб хизмат қилади.

И ж т и м о и й р у х и я т кундалик турмуш шароитлари тахсири остида вужудга келади ва шаклланади у хиссиёт, кайфият, кечинма-лар, ирода кизиқишларда намоён булади.

М а ф қ у р а - ижтимоий гуруҳлар, миллатлар ва элатлар, сиёсий партиялар, оммавий харакатлар, жамоат ташкилотлари, давлат хокимиятининг, ижтимоий синфлар-нинг, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, фалсафий каби қарашларининг системалаштирилган илмий билимлар йигиндисидир. Мафқура усткурманинг бир қисми булиб, жамият моддий ҳаёт шароитларидан вужудга келади ва иқтисодий муносабатларини акс эттиради.

Мамлакатимизда ҳозир таркиб топаётган умумхалқ миллий мустикаллик мафқураси “Халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анҳаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустикаллик мафқураси умуминсоний кадриятлар билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одамлар қалби ва онгига етқа-зиши, Ватанга мухаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялаши, ҳалолликни, мардлик ва сабрбардошликни, адолат туйғусини, билим ва маҳрифатга интилишни тарбиялаш йулида хизмат қилмоғи лозим”, дейди И.А. Каримов.

3. *Ижтимоий онг шакллари ва уларнинг узаро алоқадорлиги.*

Таянч тушунча ва иборалар: *Сиёсий онг, диний онг, ҳуқуқий онг, ахлоқ, эстетик онг.*

Ижтимоий онг шакллари хилма-хил булиб, уларнинг хар бири узига хос хусусият-ларга эга. Ижтимоий онг шаклларида бири сиёсий онг булиб, у воқеликни, ижтимоий борликни узига хос усулда акс эттириши билан тавсифланади.

Сиёсий онг – турли ижтимоий гуруҳларнинг давлат хоқимияти, сиёсий ташкилотларга, уларнинг жамият ҳаётидаги ролига, бошқа давлатлар ва миллатлар билан муносабатлар ва шу қабиларга қарашларнинг системалаштирилган назарий ифодасидир.

Сиёсий онг давлат фаолиятида ифодаланади ва бу фаолиятнинг бош йуналишини ташкил қилади. Сиёсий хоқимият учун қурашишда, муайян сиёсий тартибни ва унинг иқтисодий негизларини химоя қилиш, асослаб бериш ва мустақамлашда жуда муҳим қурол булиб хизмат қилади.

Шунинг учун қишиларнинг сиёсий онгини шакллантириш ва ривож-лантириш қатта аҳамият қасб этади. “Агар иқтисодий уснш, таракқиёт,- дейди И.Қаримов,- жамиятимизнинг танаси булса, маҳнавият- маърифат ва сиёсий онг етуқлиги унинг руҳи, ақли ва жонидир”.

Бугунги қунда буюқ давлат, буюқ қелажагимизга эришиш учун сиёсий етуқ, маърифатли, узининг утмиши, улуг қадриятлари, миллати билан фаҳрланадиган ва қелажакка ишонадиган инсонларни тарбиялаш жамиятимиз олдида турган долзарб вазиқадир.

Хуқуқий онг ҳам ижтимоий онгини бошқа шакллари сингари қишилар ижтимоий борлигини узига хос қуринишларида акс эттиради. Хуқуқ ва хуқуқий онг жамиятнинг иқтисодий аҳволини белгилайди. Хуқуқий онг давлат томонидан белгиланган хуқуқий нормалар ва муносабатларга, қонунларга, суд, проқуратура масалалари ва хоқазоларга булган қарашларнинг назарий ифодасидир. Хуқуқ инсон ҳаётининг айрим томонларини эмас, балки унинг жамиятдаги бутун ҳаётини уз ичига олади. Хуқуқ нормаси давлат томонидан белгиланган ва одамлар зиммасига юқланган узини тутиш ва хулқ атвор қондаларидан иборатдир.

Давлатдан ташқари хуқуқнинг булиши мумқин эмас. Давлат органлари хуқуқ нормалари ва қондаларини белгилайди, бекор қилади, узгартиради, мажбур қилиш қораларини қуллаш йули

билан уларнинг бажарилишини тахминлайди. Мажбурловчи давлат аппаратисиз ҳуқук ҳеч нарса эмасдир. Бинобарин, давлат ҳуқуқсиз, ҳуқук давлатсиз яшай олмайди.

Ахлоқ ҳам ижтимоий онг шаклларида бири сифатида кишиларнинг жамиятдаги хатти-ҳаракатлари, юриш туришлари, яшаш нормалари, принциплари, қоидалари, шунингдек, уларнинг узаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга булган муносабатларини ифодалайди. У ижтимоий онг шаклларида, жумладан ҳуқуқий онгдан фарқ қилади. Ҳуқуқнинг ахлоқдан асосий фарқи шундаки, ҳуқуқ нормаларининг бажарилишини давлат тизимининг, ахлоқ қоидаларига риоя қилишни тахминлаш эса жамоатчилик фикри билан амалга оширилади ва одатда ишонтириш қучига таянади. Ахлоқ жамият тараккиётининг илк босқичида пайдо булган. Унинг пайдо булишида кишиларнинг меҳнат фаолиятлари, иқтисодий муносабатлари хал қилувчи ролъ уйнайди. Инсон ҳаётидан, уларнинг моддий ҳаёт шароитлари-дан ажралиб юзага келган ахлоқ жамиятда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, ҳуқуқ-атворларини тартибга солувчи эҳтиёжлар мавжуд булганлиги учун келиб чиқади.

Ахлоқ ва ахлоқий муносабатлар котиб қолган эмас, улар доимо узгариб туради. Кишиларнинг ҳаёт шароитлари, даставвал моддий ҳаёт шароитлари, улар яшаб турган ижтимоий тузум узгариши билан ахлоқ ва ахлоқий тушунчалар ҳам узгариб, такомиллашиб боради.

Ота-боболаримиз эҳтикод қилиб келган ислом тахлимоти ва Шарқ фалсафасида уз аксини топган умуминсоний аҳамиятга молик одоб-ахлоқ қоидалари мустақиллик шарофати билан яна қайта тикланиши халқимизнинг маданий - маҳнавий покланиши ва юксаллишига хизмат қилиб келмоқда.

Ижтимоий онг шаклларида яна бири – *эстетик онг* воқеликни бадний образларда акс эттиради. Санҳат – дунёни бадний узлаштиришнинг муҳим усулларида хисобланиб, моддий дунёни билиш ва бадний узлаштиришда кишиларга қумаклашади ҳамда бадний тарбиянинг қудратли воситаси булиб хизмат қилади. Санҳатнинг меҳморчилик, декоратив, амалий санҳат, рассомчилик, ҳайкалтарошлик, графика, мусика-хореография, театр, цирк,

телекурсагув, кино, бадий адабиёт сингари турлари мавжуд булиб, улар бир-бирларига ухшаш ва богликдир.

Санхатнинг манбаи – вокеликдир. Санхат объектив вокеликни акс эттириш шакллариدير. Вокеликнинг санхатда акс этиши мураккаб, зиддиятли жараён; бадий инхикос суэ эмас, балки фаол жараёндир, санхат вокеликни билиш, узлаштириш воситасидир; амалиёт бадий тасвирнинг хакикий эмаслигини билиш мезонидир.

Санхат жамият моддий хаёт имкониятлари асосида ривожланади ва унга хизмат килади. Унинг узига хос хусусиятларидан бири ворислик асосида боришидир. Хар кандай янги давр санхатни узидан олдинги давр санхатида булган хамма илгор нарсаларни кабул килиб олади ва ривожланади.

Тарихий тажриба шуни курсатадики, сиёсат, мафкура, адабиёт ва санхат бир-бири билан узвий богликдир, уларни карама-карши куйиб булмади. Бир жамиятда яшаб туриб шу жамиятда мавжуд булган сиёсат ва мафкурадан четда туриш мумкин эмас.

Ижтимоий онгнинг туркумига диний онг хам киради.

Диний онг – кишиларнинг вокелик, табиат, борлик, унинг мохияти, пайдо булиши, тараққиёти, унда инсоннинг урни ва мохияти, охирати тугрисидаги илохий карашлар йнгиндисидир.

Диний онг ижтимоий онгнинг энг кадимий шаклларида бири булиб, бутун инсоният тараққиёти жараёнида муайян махнавий ахамиятга эга булиб келган. Шунинг учун дин одамзот эришган буюк кадрятлардан биридир.

Ижтимоий онгнинг барча шаклларида унинг умумилмий, умумбашарий ахамиятга эга булган чукур мазмун, мухим гоё ва инсоний кадрятлар мавжуддир. Ижтимоий онг шаклларида кайси бирини олиб курмайлик, унда алохида бир халк ва миллатнинг эмас, бутун инсониятнинг асрлар давомида кулга киритган, авайлаб-асраб келган билим бойликлари, бой хаётий тажрибалари, амалий фаолиятлари якунлари акс этганлигини хам курамыз.

Президентимиз тахкидлаганидек, “Мустақил Узбекистоннинг куч-кудрати манбаи – халкимизнинг умуминсоний кадрятларга содиқли-гидир. Халкимиз адолат, тенглик, ахил кушничилик ва инсонпарварлик-нинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-

асраб келмоқда. Узбекис-тонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анҳаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир”.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар:

1. *Ижтимоий онг нима? Ижтимоий онг ижтимоий борлик билан қандай боғланган?*
2. *Алоҳида онг нима? Ижтимоий ва алоҳида онгнинг узаро боғлиқлиги қандай?*
3. *Ижтимоий онг таркиби қандай тузилган?*
4. *Ижтимоий онг шакллари ва уларнинг узаро боғлиқлигини қандай тушунасан?*
5. *Мустақиллик шароитида ижтимоий онг ролининг ошиб бораётганлигини сузлаб беринг.*

II-Маҳруза: Умумий боғланиш ва алоқадорлик ҳамда ривожланиш ҳақидаги фалсафий қарашлар.

Резиса :

1. *Борлик ва унинг хилма - хиллиги, унинг узаро боғлиқлиги, ва алоқадорлиги тугрисидаги фалсафий қарашлар.*
2. *Диалектика ва унинг муқобиллари.*

1. Борлик ва унинг хилма - хиллиги, унинг узаро боғлиқлиги, ва алоқадорлиги тугрисидаги фалсафий қарашлар.

Таянч тушунча ва иборалар: **Борлик, диалектика, объектив диалектика, субъектив диалектика, илмий диалектика, гегел диалектикаси .**

Борлик тугрисидаги фалсафий таҳлимотга кура, унинг мохиятини англаб етишда борликни ташкил этувчи нарса ва ходисалар уртасидаги узаро боғлиқлик ва алоқаларни, уларнинг узгариши ва ривожланишларини билиш ҳам жуда муҳимдир. Оламнинг бир бутун, яхлит илмий манзарасини ҳосил қилишда ва у тугрисида назарий хулоса чиқаришда бундай ёндашув, ҳал қилувчи методологик усулдир. Бусиз борликни конкрет ҳолатини, мохиятини, манбаи, сабаби, ривожланиши, ҳаракатга келтирувчи кучи ҳамда таракқиёт йуналишини тушунишга имкон ҳам яратилмайди. Бу шундан далолат берадики, алоқадорлик, умумий

богла-ниш ва ривожланиш тугрисидаги карашлар алохида узига хос фалсафий муаммо хисобланади.

Фалсафа тарихида барча фалсафий муаммолар билан бирга борлиқнинг харакатланиши, тараккиёти, умумий боғланиш ва алоқадорлиқда эканлиги тугрисидаги карашлар ҳам пайдо булган. Бу муаммолар фалсафада “диалектика тушунчаси” ёрдамида ифодаланган.

Диалектика фалсафа тарихида, дастлаб, узаро бахс мунозара олиб борувчи кишиларнинг фикр ва мунозараларидаги карама- карши зид фикрларнинг тукнашуви оркали хакикатни аниқлаш махносини англатган. Бу, айниқса, антик давр файласуфларида яккол намоён булади. Улар уз мухокамаларида бир -бирларига муқобил саволларни бериб, бу саволларга хар томонлама ёндашув ёрдамида бир ёклама, тор жавобларни бартараф қилишган. Натижанда масалага мунозара давомида хар хил нуқтаи назарларни билдириш туфайли, турли илмий, назарий, ахлокий, сиёсий, ҳуқуқий, ва шу каби воқеа - ҳодисалар тугрисидаги уз карашларини ишлаб чиққанлар. Оқибатда, антик давр мутафаккирлари диалектика деганда узаро бахслашув санҳатини, мунозара юритиш асосида хакикатга эришиш усулини тушунганлар. Масалан, шу даврнинг йирик мутафаккири Сукрот диалектикани узаро бахслардаги карама - карши фикрлар уртасидаги зиддиятларни очиб бериш оркали хакикатга эришиш санҳати деб тушунган.

Диалектикани бахс юритиш санҳати сифатида тушуниш урта асрларда ҳам давом этган. Унга мунозара санҳати сифатида ҳам караш урта асрларда яшаган Марказий Осиёлик мутафаккирлар, хаттоки Уйғониш даври вакилларига ҳам хос булган. Г. Галилейнинг “Дунёнинг икки системаси тугрисидаги бахс ” асари бунга яккол мисол була олади.

Диалектика тушунчаси пайдо булган даврдан бошлаб хозирги кунгача умуман олганда гарчи у бошида тор махнода кулланган булсада, сермазмун фалсафий фикр юритиш, суҳбат куриш усули сифатида инсоният маданияти ривожланишида сезиларли даражада ижобий ролъ уйнайди. Диалектик фикр юритиш, мунозара маданияти мураккаб муаммоларни мухокама қилиш, зиддиятларни ечиш, тугри хулосалар чиқариш ва тушуниш махоратининг шаклланишида катта ахамиятга эга булди. Шу тарика диалектика

аста-секин карама - карши фикрлар асосида мунозара, бахс юритиш оркали зиддиятларни очиш усули сифатида карададиган булди. Инсон ижод тафаккурининг диалектик характери тугрисидаги карашлар шаклланди. Бирок вақт утиши билан диалектика фақат кишиларнинг фикр юритиш жараёнигагина хос эмаслиги, балки у табиат ва жамиятдаги нарса ва ходисаларга ҳам хос, деб карала бошланди. Айниқса, бу караш борлик шакллари ва турлари уртасидаги узаро боғланиш ва алоқадорликларнинг, уларнинг доимий усиши, узгариши, ривожланиши натижасида, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга утиб туришини аниқлаб берувчи таҳлимот сифатида янада ривожланди. Натижада, диалектика тушунчаси инсонни қуршаб олган дунёни билиш, уни тушуниш усулидан воқеиларнинг узидаги барча нарса ва ходисаларнинг узгариб, олдинги хусусиятларини узгартириб, илгари булмаган янги хусусиятлар ҳосил қилиб боришни ҳам ифодалай бошлади. Шу асосда борлик ва воқеиликка ҳам диалектик караш қарор топа бошлади. Бирок, бу жараён жуда қийин кечди. Чунки, узок даврлар мобайнида кишилар космосни, усимликлар, хайвонот дунесини ҳатто кишиларнинг узларини ҳам узгармас, доимо бир ҳилда туради деб тушунишган.

Дуненинг узгарувчан эканлиги тугрисидаги дастлабки тасавурлар қадимги Хитой, Хиндистон ва Юнонистон файласуфларининг таҳлимот-ларида илгари сурилди. Бу давр файласуфлари илмий далилларга эга булмаган ҳолда, содда равишда борлиқнинг умумий узгарувчи характери ҳақида уз даврлари учун янги илгор фикрларни илгари суришади.

Фалсафада борлик ва воқеилиқнинг ривожланиш гоёси узок даврлар мобайнида шаклланди. Инсоният тараккиётда илгариллагани сайин нарса ва ходисаларнинг узгариши, дунёнинг узлуксиз ҳаракатда, ривожланишда эканлигини, табиат ва жамиятдаги воқеа - ходисаларида қуплаб даврий, тақрорланиб турувчи ходисалар ҳам борлигини англай бошлаганлар.

Ривожланишдаги сифат узгариши, эскига нисбатан жиддий янгиликнинг пайдо булишини тушунишда уйғониш даври, Шарқ ва Урта Осиё мутафаккирлари бир қатор олдинга кетдилар. Уларнинг ривожланиш тугрисидаги карашларида кишилиқ жамияти тараккиётга тадбикан билдирилган уринишларни қурамыз.

Ривожланиш ва тараккиёт гоёсини бир бутун дунё ривожланиши гоёси билан боғлаб тушунишда дастлабки уриниш француз

файласуфи Р . Декарт фалсафасида учрайди. Унинг фикрича, борлик Худо томонидан яратилиб кейинги ривожланиш ва харакатига туртки берилган. Француз фалсафасининг бошка йирик вакиллари Валтер ва Руссо карашларида эса махрифатпарварлик билан сугорилган тарихий ривожланиш гоёси илгари сурилган. Кондорсе эса жамиятнинг илгариланма, узлуксиз тараккиёти тугрисидаги тахлимотини яратди. Бу мутафаккирлар уз карашларида ахлоқ, дин, ҳуқуқ кабиларни жамиятни харакатта келтирувчи, ривожлантирувчи кучлар эканлиги тугрисидаги гоёларни илгари сурдилар.

Ривожланиш ва тараккиёт тугрисидаги гоёларни умумлаштириш ва изчил асосда баён килиб беришда, шубҳасиз, немис классик фалсафаси вакилларининг муносиб урни бор. Жумладан, унинг асосчиси И. Кант ривожланиш гоёсини изохлашда узига хос бир катор назарияларни ишлаб чиқиш билан бирга , у бу карашларини инсоннинг ахлокий ривожланишига ҳам жорий қилишга уринди.

Диалетика тахлимотини ривожлантириш борасида, албатта, немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Гегелнинг урни жуда каттадир. Гегелнинг улуг хизмати шундаки, у биринчи булиб бутун табиий, тарихий ва маҳнавий дунёни бир бутун, яхлит жараён шаклида, узлуксиз харакат қилиб турадиган холда тасвирлаб берди, бу харакат ва тараккиёт жараёнининг ички боғликлигини очиб берди.

Гегелнинг карашлари тараккиёт тугрисидаги диалетика тахлимотини янада бойитди, у диалетик тафаккур тарихида биринчи булиб диалетика категориялари ва конунларини баён қилиб берди. Бирок, *Гегелнинг диалетикасида* борлиқнинг ривожланиш жараёни тафаккур ривожи билан белгиланади. Шу маҳнода унинг карашларида диалетиканинг туб моҳияти тесқари талқин этилган.

Диалетика табиат, жамият ва тафаккур тараккиётининг, улардаги нарса ва ходисалар уртасидаги узаро алоқадорлик ва боғланишларнинг энг умумий конунлари тугрисидаги фандир. Диалетика бир бутун борлиқнинг ривожланиши тугрисидаги тахлимот сифатида моддий дунёга ҳам унинг инҳикоси булган маҳнавий дунёга ҳам, яҳни инсон билишига ҳам мосдир. Шунга қура, диалетика таркибига *объектив диалетика* ва *субъектив диалетика* киришини таҳқидлаш лозим.

Объектив диалектика - моддий дуненинг, ундаги нарса ва ходисаларнинг алоқадорлик ва боғланишлари, уларнинг характери, ривожланиши ва тараккиётидир.

Субъектив диалектика - моддий дуненинг инсон миёсидаги инхикосига хос булган билиш жараёни субъектив диалектикасидир.

Демак, агар объектив диалектика бизни ураб олган хилма - хил предмет ва ходисалардан иборат моддий дуненинг ривожланиш диалектикаси булса, субъектив диалектика эса уларнинг инсон онгидаги инхикоси - тафаккур диалектикасидир.

Субъектив диалектика объектив диалектиканинг инхикосидир. Шунинг учун объектив диалектика хаамиша бирламчи. Бундай ёндашув ГегелЪ объектив диалектикасидан фарк қилади. Моҳиятига кура, Гегелда субъектив диалектика бирламчи, белгилловчи моҳият сифатида талкин этилган. Худди шу уринда Гегелнинг объектив диалектика тугрисидаги қарашларида илмийликка путур етганлиги боис изчиллик ҳам йуқолган.

Илмий диалектика борликдаги алоқадорликлар ва ривожланишнинг умумий қонуниятлари тугрисида тугри, изчил йуналиш беради, дунени тушуниш, англаш, ушлаштириш, шунингдек, узгартириш йуқларини курсатиб берувчи назариядир. Илмий диалектика, оламнинг хақиқий манзарасини яратиш, кишиларда илмий дунечарашни шакллантиришга ёрдам беради. Илмий диалектикага асосланган холда борликни урганиш, ундаги нарса ва ходисаларни узаро боғлиқлик ва алоқадорликда, донмий харакат ва узгариш ҳамда ривожланишда олиб қарашдир. Унинг тараккиётни оддий илгариланма харакат ва узгаришдан иборат эмас, балки оддийдан мураккабга, пастдан юқорига, унчалик ривожланмаган қуринишдан, янада мукамалроқ босқичга қараб, спиралсмон тарзда борадиган раванқ топиш жараенидан иборат. диалектиканинг тахлимот сифатидаги туб моҳияти ана шундан иборат.

2. Диалектика ва унинг муқобиллари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Софистика, эклектика, догматика, догматик тафаккур, софистик тафаккур, эклектик тафаккур.*

Диалектика кишилар учун воқеилиқни билиш усулидир. Унинг ёрдамида дунегга диалектик қараш вуқудга қелади. Дунегга диалектик қараш эса барча нарса ва ходисаларни, уларни инсон

онгидаги инхикосини узаро алокадорлик ва богланишда, карама каршилиқлар бирлиги ва курашда, микдор ва сифат узгаришларининг узаро бир-бирига утишида, эскининг янги билан доимий янгилашишида деб тушунишдир. Шунинг учун диалектика борлик ва воқеаликни, инсон билиш жараёнини хамиша уз-узидан ҳаракатда, узгариш ва ривожланишда, пайдо булиш ва йук булишда, бу узгаришларни ички манбаи, сабаби ва ҳаракатлантирувчи кучи қандайдир бошқа бир мавҳум жойда эмас, балки нарса ва ҳодисанинг ичида, улар хамиша узаро боглиқлик ва алокадорликда ҳамда узаро муносабатда деб ургатади. Дунга диалектик қараш, диалектик тафаккурни шакллантиради, диалектик тафаккур эса борликни бир бутун, яхлит ҳолда, қандай бўлса шундай, уни қандайдир қотиб қолган бир нарса эмас балки доимий раванқ топиш жараёнида олиб қарашнинг асосидир.

Табиат ва жамиятда ҳамма нарса диалектик тарзда юз беради. Бирок, уни акс этириш, билиш натижасида тасаввур ҳосил қилиш усулларида фарқлар мавжуд. Шулардан диалектик тафаккур усулига хос бўлган хусусиятларни қайд этишда давом этиб айтиш лозимки, табиатшунослик ва жамият тараққиёти таҳсирида диалектик тафаккур ҳам узгариб, такомиллашиб боради.

Тараққиёт натижасида даврнинг узгариши туфайли кишиларнинг тафаккур усуллари ҳам узгариб боради. Чунки, ҳар бир янги давр уларнинг олдига янги муаммоларни қўяди. Янги муаммолар ечими эса, уларга янгича ёндашувни талаб қилади. Оқибатда, янгича фикрлаш ва янгича тафаккур шаклланади. Кейинги йилларда ижтимоий тараққиётдаги туб бурилишлар туфайли жаҳон халқлари ҳамжамиятларининг вужудга келиши натижасида янгича тафаккур вужудга келаётганлиги фикримиз далилидир. Унинг асосини жамиятни диалектик тушуниш ташкил қилади.

Диалектик тафаккур усули софистик, эклектик ва догматик тафаккур усулларидан тубдан фарқ қилади.

Тафаккурнинг софистик, эклектик ва догматик усуллари диалектик тафаккур усулининг муқобилларидир. Улар уз моҳиятига кура метафизик усулдир. Фалсафада борликдаги умумий боглиқликлар, алокадорликлар, ривожланиш ва тараққиёт жараёнларини бузиб қурсатишга уриниш, одатда, метафизик қарашдан иборат. Диалектик тафаккурнинг муқобиллари гарчи бир-бирларига карама - қарши бўлса ҳам, айна вақтда, бир - бирларини

тулдирадилар ва диалектик тафаккурнинг мохиятини туликрок англаб етиш учун хизмат киладилар. Уларнинг хар бири тугрисиди кискача тухталиб утиб, бунга ишонч хосил киламиз.

Софистика - юнонча суздан олинган булиб, билиб туриб, атайлаб хато асослар асосиди, куп махноли сузларга асосланиб, хато асослардан ёлгон хулоса чикариш оркали фикр юритишдир.

Софистик тафаккур дастлаб кадимги юнон фалсафасиди кенг таркалган эди.

Софистик тафаккур усули, Фаробий тахбири билан айтганда, «ёлгантакам доноли» дир. Чунки, унда хакикатни атайлаб бузиб, ёлгон фикрни хакикат сифатида курсатишга уриниш мавжуд булади. Бундан кулланиладиган асосий махсад сухбатдошни чалгитиш оркали мантикий боши берк кучага олиб киришдан иборат. Бундай тафаккур усулининг хакикий сабабн формал мантик конунларини бузилиши билан боглик. Софистик тафаккур усули санхатда турли хил комик вазиятни яратишда кенг кулланилади.

Эклектика – юнонча танлайман, деган махнони англатади. Унинг мохияти турли карама-карши назарияни, карашларни кориштириб юборишдан иборат.

Эклектик тафаккур усули хам кадимги юнон фалсафасиди пайдо булган эди. Урта асрларга келиб схоластиканинг авж олиши билан янада ривожланди.

Эклектик тафаккур усулида нарса ва ходисаларнинг мухим ва номухим, асосий ва асосий булмаган хусусиятлари, улар уртасидидаги богликликлар аралаштириб ифодаланади. Нарса ва ходисаларга, уларнинг алокадорликларига муайян макон ва замонда, вазият ва шароитда ёндашмаслик, улардидаги асосий ва иккинчи даражали томонларни хисобга олмаслик келиб чикади. Эклектик тафаккур усули, айникса, бошкарувда рахбарнинг амалий ва назарий фаолиятида турли масалаларни хал килишда катта халакит беради.

Эклектик тафаккур усули асосиди хам формал мантик конунларни бузиш, улардан нотугри фойдаланиш, нарса ва ходисалар мохиятига, уларнинг узаро богликликларига юзакни ёндашиш ётади. Бундан кутилиш учун эса диалектик мантик конунлари даражасиди фикр юритишни урганмок керак.

Догматика - юнонча, узгармас, котиб колган, акиди деган махноларни англатади.

Догматик тафаккур ҳам диалектик тафаккурнинг мукобиллари-дан бири булиб, фалсафадаги фан ва адабиётнинг янги маълумотларини хисобга олмай, узгармас тушунчалар ва коидалар билан иш курувчи тафаккур усулидир.

Догматик фикр юритиш буюмлар ва уларнинг фикрдаги инҳикослари, яъни тушунчалар бир-биридан кейин ва бир-бирига боглик булмаган холда текширилиши лозим булган айрим-айрим, узгармас, котиб колган, хамиша бир зайилда турадиган нарсалардир, деб тасаввур қилишдан иборат.

Урта асрлар фалсафасида диний ақидаларга ишонишнинг кучайиши догматик тафаккурнинг кенг тарқалишига олиб келди. Хозирги кунда ваххобийлик каби оқимларнинг кириб келиши ва тарқалиши ҳам догматик фикр юритишнинг оқибатидир.

Догматик тафаккурнинг мавжудлиги инсон уз билиш жараёнида баъзан билишнинг бирон бир томони ёки бирон ҳолатини ноурин мутлоқлаштириш билан чамбарчас богликдир. Шунинг учун догматик тафаккур ривожланиш ва тараккиёт гоёсини бузиб курсатиш билан бирга, унга гов булувчи тараккиётни инкор этувчи фикрлаш усули ҳамдир. Моҳият эҳтиборга кура, у диалектикани билмаслик ёки тушунмаслик билан боглик.

Догматик тафаккур, айниқса, сиёсат ва бошқарувда жуда хавфлидир. Чунки, бунда у субъективизм, бюрократия, ижтимоий хётдан узилиш, ижодий фаолиятни буттиш, ташаббусни тусиш; прогрессив гоёлар, назария ва тахлимотлардан воз кечиш, янгиликларни уз вақтида пайкамаслик, истикболни олдиндан кура олмаслик каби иллатларни келтириб чиқаради. Шунинг учун бошқарувдаги рахбарларнинг догматик тафаккурга эга қисми жамиятга жуда катта зарар келтиришади.

Догматик тафаккурни олдини олиш учун диалектик тафаккурни ҳамма соҳада кенг қарор топтириш лозим. Чунки, фақат диалектик тафаккургина бутун борликни яхлит бирликда, унинг хилма-хилликларини узаро узвий, чамбарчас алоқадорлик ва богликликда, доимий ривожланиши тараккиётда олиб курашга имкон беради. Жумладан, диалектик тафаккур кишилик жамияти ривожда тараккиётнинг тарихий эҳтиёжларининг, башариятнинг янги цивилизация томон одимлашда янги шакл ва мазмунга утиш зарурияти ва қонуниятларини аниқлашда ёрдам беради.

Мавзунни тақоррлаш учун савоалар:

1. *Диалектика нима?*

2. *Фалсафа тарихида диалектика тугрисидаги қарашлар қандай ривожланган?*
3. *Диалектика муқобилларининг моҳияти нимадан иборат?*
4. *Диалектик тафаккур қайси жиҳатлари билан бошиқа тафаккур усулларида устун туради?*

12-Маҳруза: Умумий боғланиш ва алоқадорлик шакллари.

Режа:

1. *Алоқадорлик ва боғланишларнинг намоён бўлиши.*
2. *Алоқадорлик ва боғланишлар шакллари.*

1. Алоқадорлик ва боғланишларнинг намоён бўлиши.

Таянч тушунча ва иборалар: *диалектика, алоқадорлик ва боғланишлар, универсал, структуравий, детерминистик алоқадорликлар*

Борлик тугрисидаги фалсафий таҳлимотга қура, маълум бўладики, бутун борлик, гарчи, хилма-хил бўлсада, у айни пайтда бир бутун ҳамдир. Хилма-хил борлиқнинг бир бутунлиги тугрисида мулоҳаза юритар эканмиз, бир қатор саволлар олдимизда қундаланг бўлади: борлик бутунлигининг асосида нима ётади? Хилма-хил борликни бутун ҳолатга келтирувчи тамойиллар борми? Агар бор бўлса, улар нималардан иборат? Модомки, хилма - хилликдан иборат борлик бир бутун экан, бинобарин бу хилма-хиллик уртасида узаро алоқадорлик ва боғланишлар ҳам бўлиши табиий. Демак, бу боғлиқликлар нималардан иборат? Бу боғлиқликлар, равшанки, борлик ривож ва тарраккиёти ривожиди ҳам намоён бўлса керак. Шундай экан, алоқадорликларнинг ривожланиши жараёнида намоён бўлиши хусусиятлари нимадан иборат? Ва ниҳоят, буларнинг барчасини акс эттирадиган ва урганадиган таҳлимотнинг моҳияти нимадан иборат?

Ушбу саволлар ҳар бир кишини ҳаёти давомида у ёки бу даражада узига жалб қила оладиган, уйлантирадиган муаммолар сарасига қиради, оқибатда улар инсоннинг фалсафий фикр юритиш жиҳатларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Ана шу боис бу саволлар юзасидан бош қотириш муайян амалий аҳамиятга ҳам эга.

Фалсафада ушбу муаммоларни урганадиган таҳлимот диалектикadir.

Диалектика - борлик хилма-хилликлари уртасидаги умумий боғланишлар, алоқадорликлар, бутун ҳаракатланиши, усиши, узгариши ва ривожланиши тугрисидаги таҳлимотдир. Ривожланиш ва тараккиёт, узаро алоқадорликлар эса табиат, жамият ва инсон тафаккурига ҳосдир. Бинобарин, диалектика асосида борлик ривожланишини урганиш инсонга унинг моҳиятини чуқурроқ англаш имконини бериш билан бирга дунёни узгартириш йулларини ҳам курсатиб беради. Ана шу маҳнода диалектика методологик қурол вазифасини ҳам утайди.

Диалектика, аввало, умумий боғланишлар ва алоқадорликлар тугрисидаги фандир. Уни урганиш диалектик фикр юритишни шакллантиради. Диалектик фикр деганда борликдаги барча нарса ва ҳодисаларни узаро боғлиқликда ва алоқадорликда ҳамда доимий ривожланиш ва тараккий этиш жараёнида олиб қарашдир.

Табиатда ҳам кишилиқ жамиятида ҳам инсон тафаккурида ҳам ҳеч бир ҳодиса ёки воқеа узгариш ёки жараён бошқа ҳодиса ёки воқеалардан узгариш ёки жараёнлардан ажралган алоҳида, уларга боғлиқ бўлмаган ҳолда, улар билан алоқадорликсиз мавжуд бўлмайди. Аксинча, уларнинг барчаси доимо узаро боғлиқликда бўлади, бир-бирини такозо қилиб туради. Шунинг учун диалектиканинг узаро алоқадорлик принципи ялпи умумий характерга эга. Чунки узаро алоқадорлик ва боғлиқлик бутун борликка, яъни табиат, жамият, инсон тафаккури ҳамда билиш жараёнига ҳосдир, айни пайтда алоқадорлик ва боғлиқликлар уз ичига қамраб олган, моддий ва маҳнавий оламнинг чексиз ҳолатлари боғланиш ва алоқадорлик туфайли мавжуд.

Инсон ана шу борлик ҳодисаларини билар экан, нарса ва жараён-ларнинг моҳиятини урганар экан, албатта, конкрет нарса ва ҳодисани билиш объект қилиб танлаганда уларни умумий боғланишлардан фикран ажратади. Уларга ҳос бўлган ҳосса ва хусусиятларни очиб бериш учун эса бошқа нарса ва ҳодисалар билан боғлиқларини аниқлаб, бирга олиб урганади. Борлик предметлари, ҳодисалари узаро мураккаб ва узвий боғлиқда бўлгани боис, уларни билишда имкон қадар бу боғлиқлик ва алоқадорликларни аниқлаб, уларга таяниб иш қуриш лозим. Билиш диалектикаси буни такозо қилади. Билишда бундай ҳар томонлама ёндашувга эришиш мутлақ маҳнода жуда қийин бўлсада, лекин айнан шундай талаб, турли ҳатоликлар янглиш ҳулосалар чиқаришдан асраб туради.

Диалектик *алокадорлик ва боғланишлар* бир бутун борликни ташкил этган предмет ва ходисалар уртасидагина мавжуд булиб колмасдан, балки уларга тегишли булган барча белги хосса ёки хусусиятлар уртасида ҳам мавжуддир. Зеро , нарса ва ходисалар боғликлиги уларнинг белгилари ёки хусусиятлари уртасидаги чамбарчас боғликликларга таянади.

Алокадорлик ва боғланишлар борликнинг турли сохаларида турлича намоён булади. Масалан макродунедаги боғланишлар сайёралараро боғланишлар, органик оламдаги боғланишлар, кишилик жамиятидаги боғликликлар ва х.к. Улар шу қадар ранг-баранг ва узига хоски, умуман олганда борликнинг ранг-баранглигига мос тушади. Бу алокадорлик ва боғланишларнинг муайян турини конкрет фанлар урганади. Бунда ҳар бир фан борлик боғланишларининг муайян турига хос мохиятини урганиш билан бирга алокадорликнинг ҳали номаълум, урганилмаган жиҳатларини очиб беради. Урганилаётган алокадорликлар борликнинг бошқа сохаларига оид алокадорликлар билан биргаликда урганилса, оралик сохаларни урганувчи янги фанлар ҳам пайдо булиши мумкин. Масалан, биофизика, геофизика, физхимия ва бошқалар шулар жумласидандир.

Куриниб турибдики, турли фанлар бепоён борликдаги хилма-хил алокадорликлар ва боғланишларнинг бирон турини урганади. Диалектика эса бир бутун борликка ва унинг турли куринишларига хос булган энг умумий алокадорлик ва боғланишларни урганади. Диалектика урганадиган алокадорликлар уч турда булишини таҳкидлаб утиш лозим: 1) универсал 2) структуравий 3) детерминистик алокадорликлар. Худди шу жиҳати билан диалектика бошқа конкрет фанлардан фарқ қилади.

2. Алокадорлик ва боғланишлар шакллари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Яккалик, хусусийлик ва умумийлик; бутун ва қисм; мохият ва ходиса; система, структура, элемент; мазмун ва шакл; сабаб ва оқибат; зарурият ва тасодиф; имконият ва воқеилик;*

Диалектика урганадиган борликнинг энг умумий алокадорликлари ва боғланишлари фалсафада қуйидаги тушунчалар орқали ифодаланади:

- а) Яккалик , хусусийлик ва умумийлик;
- б) Бутун ва қисм;
- в) Мохият ва ходиса;

- г) Система, структура, элемент;
- д) Мазмун ва шакл;
- е) Сабаб ва оқибат;
- ж) Зарурият ва тасодиф;
- з) Имконият ва воқеилик;

Бу тушунчаларни ҳар бирининг моҳияти тугрисида тухталиш диалек-тиканинг канчалик серкирра таҳлимот эканлигин тасдиқлайди.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик

Яккалик хусусийлик ва умумийлик борлиқдаги нарса ва ходисалар уртасидаги боғланиш ва алоқадорликни ифодалаб, уларнинг мавжуд булиш шаклини ташкил этади. Чунки борликни ташкил этган жамики предмет ёки ходиса, яккалик, хусусийлик, ёки умумийлик қуринишида мавжуд булади. Бунда яккалик дейилганда, фақат алоҳида нарса ёки ходисагагина хос булиб, уни бошқаларидан фарклантириб турувчи индивидуал белги ва хусусиятлар бирлигига айтилади. Яккалик предмет ва ходисаларнинг бетакрор томон, жихат, белги, хосса ва хусусиятларини акс эттиради. Бинобарин, борлиқдаги барча нарса ва ходисаларга яккалик тегишли. Бирок, шундай булсада, қупчилик нарса ва ходисаларга хос булган узаро ухшаш, бир хил тақрорланувчи, белги ва хусусиятлар ҳам борлигини инкор этиб булмайди. Бу эас *умумийлик* деб аталади. Умумийлик, демак, борлиқдаги қупчилик нарса ва ходисаларга хос булган умумий белгиларни акс эттиради.

Яккалик ва умумийлик бир-бири билан узвий боғлик булиб, бир бирини такозо қилиб туради. Яҳни яккалик бор жойда албатта, умумийлик ҳам бор ва аксинча. Яккаликсиз умумийлик булмаганидек, яккалик мав-жуд булиши учун умумийлик булиши шарт. Воқеилик диалектикаси шун-дай.

Предмет ва ходисаларга хос алоҳида махсус хусусиятлар *хусусийлик* дейилади. Хусусийлик категорияси яккалик ва умумийлик уртасидаги узига хосликнинг мавжуд булишини англатади. Масалан, жамият таракқиётидан мисол келтириб, мамлакатимизнинг бутунги таракқиёти билан боғласак, қуйидаги мисолни келтиришимиз мумкин: Мустақил Ўзбекистон - Ўзбекистонда мустақил таракқиётнинг узига хос йули - Демократик, ҳуқуқий жамият қураётган давлат. Ушбу тушунчаларда, яккалик, хусусийлик, умумийликнинг бирлигини қуриш мумкин.

Яккалик, хусусийлик, умумийлик диалектикасига кура, маълум шароитда улар бир – биларига утиб ҳам туради. Обхектив оламда, одатда ҳар қандай янгилик дастлаб яккалик сифатида вужудга келиб, сунг эса хусусийлик ва умумийлик характерни касб этади. Шу маънода бу тушунчаларда борлик ривожининг муайян конкрет моментлари ёки ҳолатлари акс этгандир.

Яккалик, хусусийлик, умумийлик диалектикасини тугри билиш муҳим ғисеологик аҳамиятга эга. Зеро, умуман ҳар қандай билиш яккалик ва хусусийликлардан умумийликни билишга томон боради, билиш жараёнида бу тушунчалар янада янги далил ва маълумотлар ёрдамида бойиб ва чуқурлашиб боради. Бинобарин, яккалик, хусусийлик, умумийлик диалектикасини яхшироқ англаб етиш борлигининг моҳиятини янада теранроқ тафаккур қилиш демакдир.

Моҳият ва ходиса

Моҳият нарса ва ходисанинг ички энг муҳим узаро боғланишларини, бу боғланишларнинг қонуний алоқадорлигини ифодалайди, ходиса эса шу нарса ва ходисаларнинг ташкил этувчи томонлар хусусиятлар ва боғланишларнинг намоён булиш шакли, моҳиятининг ифодаланишидир. Масалан, инсон ҳаётининг моҳияти уни сермазмун утказиш, уз олдига қўйган мақсади, томон интилишидан иборат бўлса, ходиса деганда ана шу мақсадга эришиш учун танланган йул, турли саҳий-харакатлар тушуни-лади.

Моҳият ва ходиса умумий ва хусусий жиҳатларга эга:

1. Моҳият ички алоқаларни, ходиса эса ташқи алоқаларни ифодалайди.

2. Моҳият ва ходиса доимо узаро бирликда булади, бироқ, айни пайтда улар бир-бирига қарама-қарши ҳамдир. Шу сабабли улар ҳеч вақт бир-бирига айнан мос келмайди. Моҳият ходисада яширин булади. Ходиса эса моҳиятнинг намоён булиши бўлсада, ҳеч вақт унга тулик мос келмайди. Бундай қарама - қаршилиқ борлик предметларининг табиатидан келиб чиқади ва билиш жараёнида ҳеч қандай мантиска зидликни келтириб чиқармайди. Чунки агар нарсаларнинг намоён булиш шакли бўлган ходиса билан моҳият уртаси бевосита мослик руй берганда эди, у ҳолда билишда ҳар қандай фанга ўрин қолмаган бўлар эди. Фаннинг вазифаси борлик ходисаларини урганиш орқали яшириниб ётган моҳиятларни аниқлашдан иборат.

3. Моҳият ходисага нисбатан доимийроқ ва барқарордир.

4. Мохиятнинг доимийлиги ва баркорорлиги ходисанинг узгарувчан-лиги каби мутлак эмас балки, нисбийдир. Чунки уларнинг иккаласи ҳам узгариб туради. Факат мохият ходисага нисбатан секин узгаради. Шунинг учун у баркороррок.

Мохият ва ходиса умумий томонларга ҳам эга : а) хар кандай мохият ходисада намоён булади. ходиса эса хамиша мохиятнинг у ёки бу холдаги куринишидир;

б) мохият ҳам ходиса ҳам объектив характерга эга. яхни уларнинг мавжуд булиши инсон онгига боғлиқ эмас;

в) мохият ҳам ходиса ҳам доимо узгариш ва ривожланишда булади.

Диалектиканинг мохият ва ходиса категорияларини билиш фан ва амалиётда муҳим аҳамиятга эга.

Бутун ва қисм

Бизни ураб турган борлиқдаги барча нарса ва ходисалар қуз унгимизда бир бутунлик сифатида намоён булади. Уларни урганиш натижасида эса турли қисмлар ва булақлардан ҳам иборат эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу қисм ва булақлар узаро маълум қонуниятлар асосида бириқиб, маълум тузилишдаги нарсалар, ходисалар ёқ жараёнлар бутунлигини ташқил қиладилар. нарса ва ходисаларнинг маълум бир гуруҳи узаро бириқиб эса бир системани ҳосил қилади. Система эса муайян структурага эга булиб, уз навбатида у ҳам маълум элементлардан иборат булади. Бундаги бутун, қисм, систем, структура, қабилар диалектик боғланиш ва алоқадорлиқда булади.

Бутун - узаро диалектик алоқадорлиқда булган қисмлар, булақлар, томонлар, элементлар, компонентларнинг узвий бирлигидан иборат булган нарса, ходиса, ёки жараёндир. Масалан, бизни ураб турган олам - бир бутундир.

Қисм - бутун ташқил этган унинг таркибидаги булақ, элементлар, компонентлардир. Масалан, бир бутун оламнинг бир қисми табиатдир.

Бутун борлиқдаги предмет ва ходисаларга тегишли диалектик категориялар булиб, улар ҳам узаро алоқадорлиқдадир. Бутунни қисмдан ажратиб булмаганидек, қисм бутун билан бирга булади. Бутунга ҳос ҳусусиятлар қисм ҳусусиятлар асосида тарқиб топади, ёки аксинча, бутун ҳусусиятлари қисм ҳусусиятларини белгилайди. Бутунни ташқил этган қисмлар узаро бир-бирлари билан таҳсир ва акс таҳсир ҳолатида булади, ана шу таҳсир натижасида бутун ва

кисм ривожланиши руй беради. Шунингдек, объектив борликдаги конкрет бутун ва кисм бошка бир бутун ва кисмлар билан узаро богланиш ва алокадорликда булади.

Бутун ва кием категорияларини билиш оламнинг бирлиги муаммосини ва пировард окибатда бутун борлиkning мохиятини тугри англаб етишда мухим ролъ уйнайди.

Система, структура, элемент

Борлик мохиятининг узига хослиги ундаги нарса ва ходисалар система, структура ва элемент алокадорлигига эга булишдир.

Система - борликдаги предмет ва ходисаларнинг узаро тартибли, изчил холда боглик булиб, бир-бирига тахсир ва акс тахсир окибатидаги конуний бирлигидир.

Структура- системани ташкил этувчи нарса предмет ходиса ёки жараёнларнинг тартибли тузилиши, кетма- кетлиги, таркиби, жойлашиши ва ифодаланишидир. Структура - системанинг туб хусусияти булиб, у муайян элементлардан ташкил топади.

Элемент- система структурасини ташкил этган, нисбий мустахкамликка эга булган тузилмадир. Хар бир система уз структурасига мос келадиган бир канча узаро узвий чамбарчас боглик булган элементлардан иборат булади.

Борлиkning бир бутунлик мохияти системалилик билан хам боглик. Чунки, системалар бирлиги борлик бутунлигининг асосини ташкил этади.

Системанинг карор топишида, албатта, унинг структураси мухим ролъ уйнайди. Система структурасиз булмайди.

Структура, биринчидан, нарса ёки ходисанинг бир хил ёки хар хил жинслилигини, уни муайян элементларга булинишини; 2-дан нарса ёки ходисалар ташкил этган элементларнинг узаро богликлигини тахсир ва акс тахсир этиб туришини, уларнинг яхлитлиги ва бир бутунлилигини ; 3 - дан эса бу элементларнинг узаро богликлигини улар уртасида узвий богликлик мавжуд булишини ифодалайди.

Кейинги йилларда илмий тадқиқот ишларида билиш объектига системали ёндашиш, структуравий тахлил этиш усуллари тобора кенгок кулланилаётганлиги кузатиляпти. Бу албатта тадқиқот объектини чуқуррок урганишга имкон беряпти.

Мазмун ва шакл

Мазмун - нарсага ёки ходисага айнанлик бағишловчи узига хос жихатлар, жараёнлар, муҳим элементлар ва узғаришларнинг йигиндисини акс эттирувчи тушунчадир.

Шакл - мазмуннинг ташки куриниши, унинг мавжуд булиш усули, мазмун структураси, яъни тузилишини ифодаловчи нарса ва ходисаларнинг ички ва ташки томонларининг бирлигидан иборат. Хар бир нарса ёки ходиса мазмун ва шаклга эга булади. Мазмун ва шакл диалектик богланган булиб, мазмунсиз шакл ва шаклсиз мазмун булмайди. Шунинг учун мазмун ва шакл муайян предмет ва ходисанинг узвий алокадор булган икки томонидир.

Воқеиликда борликдан ажралган соф мазмун ҳам соф шакл ҳам булмайди. Мазмун ва шаклнинг узаро бирлигида мазмун шаклни белгилайди. Мазмун ва шакл диалектикасини билиш фан ва амалиётда муҳим ахамиятга эга.

Сабаб ва оқибат.

Борлик ривожини ва таракқиётини сабаб - оқибат диалектикасини билиш ҳам жуда муҳимдир. Шунинг учун сабаб : оқибат диалектиканинг муҳим категорияларидан биридир.

Бир ходисадан олдин келиб, уни вужудга келтирган ходиса *сабаб* деб аталади. Сабабнинг тахсири натижасида юз берган ходиса *оқибат* дейилади.

Воқеиликдаги хар бир ходиса сабабсиз руй бермайди. Балки доимо уз сабаби булади. Айни пайтда, ушбу ходиса бошка ходисанинг юз бериши учун сабаб ҳам булиши мумкин.

Сабаб билан оқибатнинг узаро богликлigni *сабабият* деб аталади. Сабабият ходисалар уртасидаги шундай ички боглиқни англатадики, унга кура хар бир ходиса кетидан албатта иккинчиси келади ва улар сабаб оқибатли богланган.

Сабабият борликда умумий характерга эга. Сабабсиз оқибат булмайди, ҳамма нарсанинг уз сабаби бор, сабаби номаълум ходисаларнинг борлиги уларни сабаби йуқлигини англамайди, балки хозирча фан ва амалиётда бу ходисанинг сабабини аниқлашга муваффақ булинмаганлигини билдиради. Ижтимоий амалиёт жараёнида кейинчалик бундай ходисаларни келтириб чиқарган сабаб аниқланади.

Сабаб ва оқибат вақт жихатидан доимо кетма - кет булади. Бунда сабаб оқибатдан олдин, оқибат эса сабабдан кейин келади,

яхни сабаб хамиша окибатни келтириб чикаради. Бирок, бундай вокеилик ва борлиқдаги руй берадиган барча кетма-кет келувчи ходисалар бир-бири билан сабаб окибатли боғланган деган хулоса келиб чикмайди. Масалан, фаслларнинг кетма-кет алмашинувидан олдин келадигани сабаб, кейингиси окибат дейиш мумкин эмас. Балки, бу ходисанинг хақиқий сабаби Ернинг Куёш атрофида айланиши билан изоҳланади.

Шу уринда, сабабни бахонадан ҳам фарқлаш мумкин. Бахона одатда окибатдан олдин руй берадиган бирон ходиса булсада, унинг сабаби була олмайди. Бахона окибатнинг содир булиши учун туртки булиши мумкин, бирок, унинг сабаби анча чуқурроқда булади. Бахона эса шу маънода жуда юзаки ходисадир. Масалан, дарсда талаба томонидан олинган ёмон бахонинг сабаби, чирок учиб қолиб дарс қилмаслик, китобнинг йуқлиги каби бахоналарда эмас, балки талабанинг дарс тайёрлашга нисбатан жуда масъулиятсизлигидир.

Борлиқда барча нарса ва ходисалар узининг объектив сабаблари асосида пайдо булади ва ривожланади. Шу маънода жамият ривожини жамият ривожидан биров фарқ қилади. Гап шундаки, жамият ходисалари кишиларнинг онгли, муайян мақсадга томон йуналтирилган фаолиятдан иборат. Онгли фаолият факат инсонларга хосдир. Кишилар амалга ошириш-моқчи булган мақсадларини олдин обдон уйлайдилар, уни амалга ошириш режасини тузадилар, шу маънода юзаки қараганда кишиларнинг фаолиятида мақсадга эришув ташқи шарт - шароитларга боғлиқ эмасдай туюлади. Бирок, аслида бундай эмас. Жамият ривожини объективлик билан субъективликнинг бирлигидан иборат. Натижада кишиларнинг ният – мақсадларига эришувини ташқи объектив сабаблар билан бирга ички субъектив сабабларни, яъни бу йулда тинмай интилиш, бутун қуч-гайратини сарфлашни кабиларнинг бирлиги натижасида руй беради.

Диалектиканинг сабаб ва окибат категорияларини тугри англаб етиш чуқур назарий ва амалий ахамиятга эга.

Зарурият ва тасодиф.

Зарурият деганда муайян шароитда қатъий равишда келиб чиқадиган, уз ички боғланишларига қура келиб чиқиши муқаррар булган воқеа ёки ходисага айтилади. *Тасодиф* деганда эса, нарса ва ходисаларнинг мохияти билан боғлиқ булмаган ташқи номуҳим

омиллар билан богликлиги туфайли айни шароитда юз бериши хам, юз бермаслиги хам мумкин булган вокеа ёки ходисага айтилади.

Зарурият ва тасодиф узаро боглик булиб, борликдаги нарса ва ходиса-лар ривожланишининг икки томонидир. Улар бир-бирлари билан боглик булиши билан бирга узига хос хусусиятларга хам эга. Жумладан, зару-риятнинг сабаби, узиди булиб, унинг ички мохиятидан келиб чикади; зарурият нарса ва ходисалардаги мухим ва тақдорланиб турувчи ички алокадорликлари натижасидир; зарурият илгариги ривожланиш давоми; зарурият албатта руй беради; зарурият умумий характерга эга; зарурият доимо конунийдир.

Тасодиф эса заруриятдан фарк этиб, муайян шароитда руй бериши хам, руй бермаслиги хам мумкин, у нарса ёки ходисанинг мохиятидан келиб чикмайди, у бекарор ва вақтинчадир. Бирок, тасодиф хам сабабсиз руй бермайди, факат унинг сабаби узиди эмас, балки ташки - шарт шароитидадир. Тасодиф борликдаги номухим богланишлардан келиб чикиб, ривожланишга белгиловчи тахсир курсата олмайди. Тасодиф умумий эмас, балки, жузхий, хусусий характерга эга. Тасодиф шунинг учун конуний эмас.

Зарурият ва тасодиф борликдаги нарса ва ходисалар уртасидаги алокадорликнинг бир шакли булиб, обхективдир, яъни уларнинг содир булиши инсон хохишига боглик эмас.

зарурият ва тасодиф диалетик богликдир, Яъни бир- бирисиз , алохида булмайди.

Фаннинг вазифаси вокеиликда алокадорлик ва боланишлар орасидан ички зарурий алокадорликлар билан бирга бу тизимдаги ташки тасодифларни хам аниқлашдан иборадир.

Имконият ва вокеилик

Имконият ва вокеилик хам диалетиканинг мухим категорияларидир.

Вокеилик - реал мавжуд булган, яшаб фаолият кечираётган нарса ва ходисадир. Бирок, ҳеч бир ходиса ривожланиши давомида бирданига пайдо булмайди, балки дастлаб имконият даврини бошдан кечиради. Хар бир вокеилик пайдо булишидан олдин имконият ҳолатида мавжуд булади.

Имконият - вокеиликнинг куртак ҳолатдаги куриниши, хали юзага келмаган вокеиликдир.

Вокеиликдаги ривожланиш жараёни имкониятларнинг диалетик тарзда вокеиликка айланиш жараёнидан иборат.

Имконият ва воқеилик диалектикаси ондан ташқари объектив оламдаги боғланишлар шаклидир.

Имконият ва воқеилик категорияларининг моҳиятини, уларнинг узаро алоқадорлик, диалектикасини урганиш ва билиш фан ва амалиётда муҳим аҳамият қаст этади. Уларни фарқлашдан аралаштириб юбориш йук нарсани бор дейишга, ёки янгининг эски устидан галабасини тушунмасликка олиб боради.

Имкониятлар доимо реал ва мавҳум булади. Реал имкониятлар муайян шарт-шароитларда доимо воқеиликка айланади. Мавҳум имкониятлар эса куртаклигича қолади ва воқеиликка айланмайди.

Шунингдек, имкониятлар янги , энди вужудга келаётган , ривожланаётган ҳамда эски умри тугаб бораётган реал кучлар сифатида прогрессив ва консерватив ҳам булиши мумкин.

Имкониятлар воқеиликка бирданига айланмайди. Балки эски воқеилик бағрида куртак ортади. Ривожланиб муайн шароитда воқеиликка айланади.

Ижтимоий тараккиётда имкониятларнинг воқеиликка айланиши ва уни урганиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда жамият имкониятларининг руёбга чиқишида субъектив омилнинг роли борлигини унутмаслик лозим. Бу ерда субъектив омил деганда кншиларнинг онгли актив амалий фаолияти тушунилади.

Субъектив омил объектив шарт - шароитга таянади. Усиз ҳеч нарса қила олмайди, чунки объектив шарт - шароит имкониятларнинг воқеи-ликка айланишида субъектив омилга нисбатан бирламчи ва белгиловчи-дир.

Умуман юқоридаги барча диалектика категориялари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ булиб, уларни билиш муҳим методологик аҳамиятга эга.

Мавзунини такрорлаш учун саволлар:

1. Борликдаги алоқадорлик ва боғланишлар қандай намоён булади?

2. Диалектика категорияларининг узига ҳос хусусиятлари нисмалардан иборат?

3. Алоқадорлик ва боғланишларнинг қандай шакллари мавжуд?

4. Жамият тараккиётидаги алоқадорлик ва боғланишлар қандай хусусиятларга эга?

13-Маҳруза: Тараққиётнинг моҳияти, боқиқлари, сабаблари ва йуналиши.

Режа:

1. Ривожланиш, тараққиётнинг хусусиятлари.
 2. Тараққиётда микдор ва сифат ўзгаришлари бирлиги.
 3. Тараққиётда қарама - қаршиликлар бирлиги ва қураши.
 4. Тараққиётда ворислик ва давомийлик (инкорни - инкор).
1. Ривожланиш, тараққиётнинг хусусиятлари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Диалектика, конун, энг умумий, умумий ва хусусий конунлар, статистик, динамик конунлар.*

Диалектика умумий конун ва категориялар системасидан иборат бўлиб уларнинг йигиндиси дунёнинг бир бутунлигини ифодалайди ва у доимий ўзгаришда, ривожланишдадир. Конун деганда нима тушунилади? Бунга жавоб беришда шуни ҳисобга олмоқ лозимки, энг умумий шаклда конун моддий оламдаги турли хил нарса ва ҳадислар, жараёнлар ва воқеялар ўртасидаги муносабатлар, ўзаро алоқадорликда демақдир. Лекин бундан конун барча муносабатларни ифодалайди, деган хулоса чиқармаслик керак. Масалан, муҳим ва муҳим бўлмаган, тасодифий ва зарурий, барқарор, ва бекрор, умумий ва хусусий муносабатлар бор. Конун бу муносабатларнинг барчасини қамрай олмайди. Турли-туман алоқалар, боғланишлар ичидан у энг аввало, муҳим алоқаларни яхши, шундай муносабатларни ифодалайдики, булар ташқи шароитлардан эмас, балки нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятидан, унинг ички алоқалардан келиб чиққан бўлади. Шунингдек, конун зарурий муносабатир. Чунки табиат ва жамиятдаги ҳар қандай конунга ҳос белги зарурийлик ҳисобланади. Конун тушунчасининг ўзи мажбурийлик, йуналиш курсатиб беради.

Конуннинг муҳим белгиларидан бири-нарс ва ҳодисалардаги умумий муносабатларни ифодалашдир. Агар конун шак шубҳасиз юз бериш мумкин бўлган (зарурий белгиси) муносабатларини ифодалар экан, табиий равишда бу муносабатлар бир хил шароитда доимий ва ҳамма жойда (умумийлик) намоён бўлади. Ана шу маҳнода конун умумий муносабатлардир.

Конун нисбий барқарор муносабатлардан иборат, зеро у муайян ҳодисаларнинг ички табиатидан, унинг моҳиятидан келиб чиқадиган моддий дунё, нарса ва ҳодисаларнинг

алокаларини ифодалайди. Конун гоҳ вужудга келиб, гоҳ йуколиб кетадиган алокаларга асосла-ниши мумкин эмас. У нисбий баркарор муносабатларни такозо этади. Конуннинг нисбий боркарорлиги шу билан изоҳланадики, у бир хил шартларда муҳим хусусиятлар сифатида табиатдаги нарса ва ходиса-лардагина эмас, балки ижтимоий ҳаётдаги воқеаларда ҳам яққол кузга ташланади. Шундай қилиб, конун кўп қиррали алокалар ва муносабатларнинг йигиндиси бўлиб, нарса ва ходисаларнинг муҳим зарурий, умумий, нисбий баркарорликни ифодалайди. Бу билан конуннинг таҳрифини етарли дейиш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас! Чунки, биринчидан, биз конун – бу муҳим, зарурий, умумий, баркарорлик муносабатлар дер эканмиз, конунда ифодаланиб, унинг объектив асосини ташкил қиладиган алоқларнигина кўрсатиб ўтган бўламу, аммо бошқа категорияларда, жумладан сабабият, зарурият, мазмун,моҳият ва бошқаларда ҳам ифодаланади. Шубҳасиз, юқорида санаб ўтилган белгилар ҳам конуннинг ўзига хос хусусияти ҳақида тасаввурни тўла очиб бера олмайди; учинчидан, конунга таҳриф берганда, юқоридаги объектни алокалар шакллари оқддий тарзда санаб ўтиладиган бўлсак, конун билан мазкур объектив алоқалар турларини ойдинлаштирган бўламиз. Шунинг учун конунни таъриф-лашда унинг шундай хусусиятини ажратиш керакки,у мазкур категориянинг бошқаларидан фарқ қиладиган узига хос томонини белгилашга имкон тугдирсин. Бу хусусият шундан иборатки,табиат ва жамиятдаги ҳар қандай конун воқеаларнинг ривожланиш хусусияти ва йуналишини белгилаб беради, воқеаларнинг оқими катхий, аниқ йуналишда булишини такозо этади. Маълум бир шароитда булишига карамай, бир уринда бир хил, иккинчи уринда бошқа хил тарзда содир буладиган жараёнлар ва воқеаларни конуний деб булмайди. Биз бу жараён ёки воқеа конун кучига эга дер эканмиз, ундаги муҳим, зарурий умумий ва баркарор муносабатларнинг ифодаланишинигина эмас, балки муайян воқеалар оқимини, катъий натижалар такозо қилишини назарда тутамиз.

Конун воқеалар ривожининг хусусияти ва йуналишини билдирар экан, у узининг аниқлиги билан фарқ қилади. Шунинг учун конуннинг пировард оқибати кишиларнинг муваффақиятли фаолиятининг зарурий шarti булган ҳар томонлама унга мувофик қиладиган талаб тарзида зохир булади.

Конун муайян бир шароитда намоён булади, моддий оламдаги нарса ва ходисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиши учун махлум шароит конуннинг қуриниши, ҳаракати учун ҳам мажбурийдир. Шароит деганда воқелиқдаги нарса ва ходисанинг яшаши ва ривожланиши учун зарур булган объектив омиллар йиғиндиси тушунилади. Конун ва шароит бир-бири билан узвий боғлиқдир, айни бир вақтда уларни бир-бирига қориштириб ёхуд айнанлаштириб юбормаслик керак. Шароитнинг узғариши бир конуннинг бошқаси билан алмашишига унинг ҳаракат доирасини торайтириш ёхуд кенгайтиришга олиб келади.

Илгари мавжуд булган шароит тула йўқолиб кетган тақдирда унинг заминида амал қилган конунлар уз урнини янги шароитга тўғри келадиган янги конунларга бушатиб беради; айрим ҳолатда илгари мавжуд булган шароитлар қулайроқ булмаса эски конунлар уз ҳаракатини давом эттиради, аммо унинг қуриниш доираси чегараланган булади ва ниҳоят, айрим ҳолатда илгари мавжуд булган шароит анчайин қулай булса, конунларнинг амал қилиши учун ҳам кенг уфқлар очилади.

У ёки бу конун амал қиладиган объектив шароитларни билиш катта амалий аҳамиятга эга. Махлумки, кишилар объектив конунлар талабларидан келиб чиқиб, уларга таянсалар, уз фаолиятларидан уларни ҳисоб-га олсалар тўғри ҳаракат қила оладилар. Бирок конуннинг ҳаракати қузга ташлансада, бу ҳаракатни қандай булса шундайлигича ҳис қилишмумкин эмас. Лекин кишилар, у ёки бу конун намоён буладиган шароитни билар ва унга таъсир этар эканлар, бу билан узлари истаган натижаларга эриша оладилар.

Шундай қилиб табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни узининг учта томони билан тавсифланади, қунончи: а) конун объектив асосга эга булиб, муҳим зарурий, умумий ва барқарор муносабатларни ифодалайди; б) Конунинг ҳаракати ўзига ҳос хусусиятига эга бўлиб, воқиялар ривожланиш қатҳий муайян йўналиш натижасида тўғилади; в) конун махлум бир шарт-шароитларда намоён булади. Бу жиҳатлар ҳисобга олган ҳолда конунга қуйидагича таҳриф бериш мумкин.

Конун – муайян шарт-шароитларда воқеалар ривожининг хусусияти ва йўналишини белгилайдиган, махлум бир қатҳий натижани такозо этадиган объектив дунёдаги нарса ва ходисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатларидир. Конун илмий назарий ва амалий фаолиятда

объектив ўзаро алоқаларнинг барча шаклла-рини синчковлик билан ҳисобга олишни тақозо этади. Бу эса уларни ичида муҳим, зарурий, умумий, барқарор алоқаларни белгилашга ёрдам беради, айни замонда объектив қонунларни тушунишимизга имкон беради.

Қонун муайян бир натижаларни тугдириб, воқеалар ривожланиш хусусиятлари ва йўналишини белгилаб берар экан, бу нарса илмий ва амалий фаолиятга объектив қонунлар асосида ҳаракат қиладиган муҳим, зарурий, умумий, ва барқарор муносабатлар кўрсатибгина қолмай, балки келажакда улар ривожининг йўналишини ҳисобга олиш талаб этади.

Табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни маҳлум бир шарт-шароитда намоён бўлар экан, у илмий билиш жараёнида ва амалий фаолиятда муҳим, зарурий, умумий ва барқарор алоқалар маҳлум бир натижаларни кўзлаш мумкинлигини билишга имкон тугдиради.

Моддий воқеликдаги қонунлар қуп қирралиги билан тафсилланади. Табиат ва жамият қонунлари объектив жараёнлар акс эттиришга қарата фарқ қилади.

Табиат қонунлари, ер юзидаги барча қонунлар, жамият қонунлари кишиларнинг ижтимоий муносабатлари билан боғлиқлигини қурсатади.. Яна бир фарқи шуки, жамият қонунларига нисбатан табиат қонунлари аста-секинлик билан ўзгариб боради. Ижтимоий қонунлар эса маҳлум бир давр мобайнида амал қилиб сунгра, уз урнини янги қонунларга бушатиб беради, баҳзилари уз кучини йукотади. Ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодализм ва капиталистик тузумга ҳос қонунлар, ўзгаришлар бунга мисол булиши мумкин.

Ҳаракат қилшиш доирасига қараб қонунлар: энг умумий, умумий ва хусусийга булинади. Моддаларнинг сақланиши ва айланиши қонуни, энергиянинг бир турдан иккинчи турга ўтиш қонуни умумий қонунларга, хусусий қонунларга эса, масалан, физикадаги Қулон қонуни, химиядаги Менделеевнинг қимёвий элементлар даврий системаси қабилар қиради. Қанда динамик ва статистик хусусиятга эга булган қонунлар ҳам мавжуд. Статистик қонунлар мутлоқ маҳнодаги зарурий қонунлар эмас, улар эҳтимолик сабаби булган боғланишларни ифодалайди ва динамик қонунлардан фарқ қилади. Статистик қонунлар маҳлум шароитда булиш эҳтимолини билдиради. Динамик қонунларнинг боғланиш сабаби, боғланиш шакли булиб, бунда системани муайян ҳолати унинг ҳамжихатлик ҳолатларининг боғлани-шининг маҳноли

тарзда аникланиши натижасида бошлангич шартларни билиш системасини ялпи ривожланишини олдиндан аниқ айтиш имкониятини беради. Динамик қонунлари ташқи таҳсирланган камрок боғлиқ барча системалар узига ҳос тарзда амал қилади.

Энг умумий қонунлар туркумига диалектика қонунлари қиради. Булар: микдор узғаришларидан сифат узғаришларига ўтиш қонуни: қарама-қаршиликлар бирлиги ва қураш қонуни ; инкор инкор қонунлар.

2. Тараққиётда микдор ва сифат узғаришлари бирлиги.

Таянч тушунча ва иборалар: *микдор узғаришидан сифат узғаришига ўтиш қонуни, микдор, сифат, меҳёр, микдор ва сифат бирлиги, меҳёр маркази туғуни, сакраш, аста-секинлик билан ифодаланган сакраш, бир зумда шиддат билан буладиган сакраш .*

Микдор узғаришларининг сифат узғаришларига ўтиш қонуни диалектиканинг асосий қонунларидан биридир. Бу қонуннинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли булмаган микдорий узғаришлар аста – секин туплана бориб, тараққиётнинг маҳлум бир босқичида меҳёрини бузади ва сакраш йули билан туб сифат узғаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-бирдан уз сифати билан ажраб туради. Сифат - нарсаларнинг ички муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, ўсусиятлари бирлигидир. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича аниқлаб беради. Нрсаларнинг сифати эса уларнинг хосса орқали намоён бўлади. Хосса нарса сифатининг бошқа нарсалар билан узаро алоқадорлигидаги ташқи намоён бўлишидир. Биз нарсаларнинг ички сифатини маҳлум бир хоссаларида намоён бўлиши орқали биламиз. Ҳар бир нарса қўлаб ҳосаларига яҳни асосий ва иккинчи даражали ҳосаларига эга бўлади. Масалан, метал зичлик, иссиқлик, утақувчанлик қузилувчанлик каби хоссаларига эга. Сифат-жисмининг барча ҳосаларини биргаликда боғловчидир. Демак, сифат нарсанинг уммумилигини, яхлитлигини унинг нисбий барқарорлигини бир-бирга ўхшашлиги ифода қилади. У кенг маҳнода нарсаларни турли-туман ҳосалари йғиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маҳнодаги тушунчалари эмас. Сифатнинг ўзғариши муқаррар сурҳатда хоссанинг ўзғаришига олиб келдик, бироқ хоссанинг ўзғартиришига ҳар доим сифатнинг ўзғартиришига таҳсир

этавер-майди, айрим хосалар нарсалар нарсаларнинг сифатига таҳсир этмасдан йук бўлиб кетиши мумкин. Сифат предмети доимлиги, нисбий баркарорлиги ифода этади.

Хар бир нарса муайян системада бир-бири билан боглик булади. Нарса кайси богланишлар системасига кирса, шу система боглик равишда турли сифатларга эга. Чунончи, “стол” муайян табиий металлрдан, яхни дарахтдан ясалган булиб, табиий сифатга эга. Шунинг учун у табиий конуниятга буйсунади. Айнан стол инсон меҳнат натижаси булиб, ижтимоий сифатга ижтимоий сифатга ҳам эга ва ижтимоий конуниятга буйсунади. Ижтимоий сифат ўз навбада икки гуруҳга: биринчиси тартибдаги ижтимоий сифатларга ва иккинчи тартибдаги ижтимоий сифатларга бўлинади. Худуди ўша стол модомики инсон ихтиёжини кондирар экан, “аник (амалий) хис” этиладиган нарса сифатида намоён бўлади. 2 томонда модомики, стол, эга экан у тавар сифатида гавдаланади. Бу ўринда стол “хаддан ташкари хис этиладиган нарса” тарикасида гавдаланади. Бу эса иккинчи томондан тартибли ижтимоий сифатларга мансубдир.

Нарсалар сифатлиги муайянлигидан ташкарида бир-бирдан микдорий томонлар билан фарк килади. Микдор предметнинг хажм, ўлчови, огирлиги, ҳаракати тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ходисалари каби ижтимоий ходисаларига ҳам микдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирама огирлиги кайнаш ва музлаш даражасига эга, бир ижтимоий тузум бошка хусусият жиҳитидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлар тараккиёт, сурат, даражаси меҳнат унумдор-лиги, маданият ва хокозолар билан фарк килади. Нарса ва ходисалардаги микдор ва сифатий томонлари доимий бир-бирини таказо қилиб, бирликда булади. Хар кандай нарса микдори ва сифати бирлигига эга. Табиатда факт микдорга ва сифатга эга бўлган нарса йук. Шунинг учун ҳамма нарсага сифати томондан берилган тавсия тўғри бўлади. Микдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро богликлиги меҳёр тушунчаси ифодаланади. Меҳёр – бу микдорий муносабатлар ва обхектив сифатга мос тузилмаларнинг мувофиклиги. Обхектнинг микдори ушбу сифат доирасидан чиқмасдан муайян ориликда узгаради. Бу орилик чегаралари эса предметни муайян яхлитлигини, сифат ва микдор ўртасида ўзаро муносабатни ифода этади. Бу ўринда хар бир нарса, ходиса ўзига хос ўлчовга эга бўлади, чунки ушбу сифат хусусияти хар кандай микдор билан

эмас, балки муайян микдор билан уйгушлади. Ушбу объектга хос бўлган микдорий ўзгаришлар доирасидан чиқиш шу объектга хос бўлган меҳёрнинг бузулишига ва унинг янги сифатга ўтишига олиб келади. Меҳёрнинг турли шакллари мавжуд бўлиб, назарий билимлар системасида у қуйидагиларга ажратилган: 1.) Оддий меҳёр – алоҳида ўз ичига олган предмет ўлчови; 2.) системали субстанцияли меҳёр – ушбу системанинг элементи бўлган предмет ўлчови; 3.) аник меҳёр – барча хақиқий муносабатлар йиғиндиси бўлган предмет ўлчови. Ижтимоий ҳаёт қондалари турли-туман меҳёр муносабатларга эга. Бир меҳёрдан иккинчи меҳёрга ўтишнинг барча халқаси меҳёр маркази тугуни дейилади. Сифат, микдор ва меҳёр тушунчаларида кишиларнинг онгига боғлиқ бўлмаган нарсаларни объектив ва энг умумий тавсифи ифодаланади. Шунинг учун ҳам айрим файласуфларнинг нарсалари сифатини субъектив тушунча деб таҳқиқлашларидан назарий жиҳатидан асоссиздир.

Диалектика микдор ва сифатни бирликда, доимий ҳаракатда деб қарайди. Микдор сифатга ва аксинча, маълум шароитда сифат микдорга ўтади. Нарса ва ҳодисаларнинг сифати объектив булсада, нисбийдир, чунки улар уртасидаги чегара узгарувчан булиб, уларни мутлақлашти-риш мумкин эмас. Худди шунингдек нарсаларнинг микдорий муайянлиги ҳам узгарувчандир. Модомики объектив олам доимий ҳаракатда, узгариш ва ривожланишда экан, нарсаларнинг микдорий ва сифатий муайянлиги, уларнинг хоссалари ҳам узгариш ва ривожланиш-дадир. Микдор ва сифат узгаришларнинг аник ҳолатини билиш фан ва ижтимоий амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга. Хар қандай нарса ва ҳодисага микдор ва сифат узгаришлари хосдир. Микдор узгаришлар билан сифат узгаришлар уртасида катҳий қонуният мавжуд булиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: микдор узгаришлар сифат узгаришларининг тайёрлаб, хар бир аник ҳолатда муайян туб сифат узгаришларни келтириб чиқади ва шу ҳолатда микдор узгаришларининг сифат узгаришларига ўтиши содири бўлади. Микдор узгаришларининг сифат узгаришларига ўтиш масаласига, уз навбатига, қадимги файласуфлар ҳам эҳтибор берганлар. Қадимги юнон файласуфларининг “ялтирок бош” ва “гарам” номи билан келтирилган мисоллари маълумдир. Сухбатдошга қуйидаги савол берилади: агар бошдан бир дона соч толаси юлиб олинса бош ялтираб қоладими, агар гарамдан бир дона уруғ олинса, у гарамлик

холатини йукотадами? Натижа, йук деган жавоб булади. Бу хол бош ялтирамагунча, гарам эса йук булмагунча давом этади. Кадимги файласуфлар бу каби ходисаларни энг умумий конуниятларнинг намоён булиши натижаси деб эмас, балки соф мантикий гайритабиийлик деб қарар эдилар. Микдор узгаришларнинг сифат узгаришларга утиш хақида Марказий Осие мутафаккирларининг асарларида ҳам қупгина махдумотлар мавжуддир. Ал – Хоразмий, Ал – Форобий, Ибн Сино, Беруний, Улутбекнинг математика, алгебра, астрономия, география, тиббиёт ва бошка сохаларга оид асрларида микдор (сон) билан сифат уртасидаги алоқадорлик ва унинг хаётни ахамияти хақида батафсил тавсифлар берилган. “Мен,- деб ёзди Ал-Хоразмий,- арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларни уз ичига олувчи “Алжабр ва алмуқобала хисоби хақида қискача китоб ” ни тасниф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдо ва хар қандай битимларда ва шунингдек, ер улчаш, каналлар утқизишда (амалий) геометрия ва бошка шунга ухшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир”. Уларнинг фикрича, микдор ва сифат узгаришларининг узаро алоқадорлигини нафақат ва жамият ходисаларида, балки рухларда ҳам қузатиш мумкин. “Рухларнинг сифатининг ... узаро қушилиши оқибатида уларнинг (аклий) қувватлари микдор жихатдан ҳам тобора ортади”, деб ёзди Форобий. Микдор узгаришларидан туб сифат узгаришларига утиш конунини обхектив булиб, реал воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг узига хосдир. Оламдаги барча узгаришлар аста-секин содир буладиган микдор узгаришларидан бошланади. Микдор узгаришлари муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига (тургунлигига) тахсир этмайди. Микдор узгаришлар чегарадан чиқиш билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йуқолиб, янги сифат юзага келади. Бу эса айнан микдор узгаришларининг сифат узгаришларига утиш конуни табиат, жамият ва тафаккурининг тараккиётида амал қилади. Бу холнинг биз қимё фанида якқол қилишимиз мумкин. Масалан, икки атом водород билан бир атом қислород сувнинг молекуласини ташқил этади. Агар бу элементларни бошқача нисбатда, яхши икки атом водородни икки атом қислород билан бириктирсак, у холда бир янги нарса – водород пероксиди хосил қиламиз (H_2O_2). Тараккиёт жараёнида микдор узгаришлари туб сифат узгаришларига утиш билан бирга сифат узгаришлари микдори узгаришларига ҳам утади.

Микдор узгаришлари натижасида вужудга келган янги сифат муайян вақтга мувофиқ келадиган барқарорликка эга бўлиб, шу микдор узгаришлари жараёнининг давом этиш учун шароит яратиб беради. Бу сифат узгаришларининг микдори узгаришларига утишдир.

Микдор узгаришлари билан сифат узгаришлари узаро ҳаммайдан ҳам боғланган бўлишига карамай, улар айрим узига хос хусусиятларига ҳам эга. Чунинчи :

биринчидан, микдор узгаришлари доимий юз бериб туради. Хатто ходисалар сифатининг нисби борқарорлигидаврида ҳам микдор узгаришлар аста-секин юз беради. Сифат узгаришларга утиш фақат маълум бир даврда бошланади;

иккинчидан, микдор узгаришлари маълум вақтгача предметга муҳим таъсир қўймайди. Сув нормал атмосфера босимида 100%С гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди. Сифат узгаришлари ходисалар тубида узгартириб, уни бошқа ҳодисага айлантириш таказо қилади;

учинчидан, микдор узгаришлари аста-секин утади ва куп ҳолларда (муайян давргача) сезилмасдан утади. Сифат узгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатга тусатдан содир бўлади;

туртинчидан, сифат узгаришлар микдори узгаришларига караганда туб узгаришлар ҳисобланади.

Микдор узгаришлардан сифат узгаришлага утиш қонунини моҳиятини диалектика нуқтаи назардан таҳлил қилиш бу қонун метафизика таҳлил қилиш зиддир. Айримини файласуфлар микдор узгаришлари билан сифат узгаришларига утиш ажратиб бир-бирига карама-қарши қўядилар, айримлари эса фақат микдор узгаришлари тан олади.

Микдор ва сифат узгариш жараёни таҳлил қилар эканмиз, назари ва амалий фаолият амалга ошаётганган узгаришлар механизмини эмас, балки уларни чуқурлиги ва ахамиятини ҳам ҳисобга олиш муҳимдир. Шунга асосан руй берадиган узгаришлар инқилоби ва тадрижий (эволюцион) га ажратиши мумкин.

Бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига утиш сакраш йули билан амалга ошириш.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат узгаришларини англатадиган фалсафий тушунчадир. Сакраш жараёни узлуксиз қуринишга караганда анча тез утадиган

шаклдадир. Бу таракиёт жадал суратли давр булиб, эски, умр тугагунлар кадар кайта узгартириб янги тусга киради.

Диалетик сакраш микдор узгарилардан сифат узгариларига утиш узлуксизлигини узулишини билдиради. Сакрашлар доимий аста-секин билан микдор узгарилар натижасида тайёрланади. Бундан шу назарда тушиш керакки, микдор узгарилари нарса ва ходисалар бир текисдан оддий купайтириш ва камайитиришдан иборат эмас. Микдор узгарилари нарса ва ходисалар ижтимоий томоларни аста-секин сусайтиришни таказо этилади.

Сакраш, шунингдек, нарса ва ходисалар уртасида зиддиятларнинг хал килинишидир. Сакраш натижасида эски сифат билан унинг асосида харакат киладиган карама-каршиликлар бирлигини тугатиш ва инсон карама-каршиликлари бирлигига зид булган янги сифат вужудга келиши содир булади.

Нихоят, сакраш – эски сифатнинг инкор этилиши ва янги сифатнинг қарор топишидир. Хар қандай нарса ва ходиса янгилик бунёд буладиган, эскилик бархам топадиган элементларни уз ичига олиб, икки карама-карши томонларга булинади. Сакраш илгор томоннинг галабаси ва консерватив(мутаассиб) томоннинг халокати, тугатилишидир. Сакраш натижасида эскидан янгига утиш амалга ошади. Шунга кура нарса ва ходисаларнинг ривожланиши илгарилаб боради.

Шундай килиб диалетик сакраш куйидаги жихатларга эга :

биринчидан, сакраш таракиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараёнди;

иккинчидан, сакраш тадрижийликнинг узилиб, микдор узгариларидан туб сифат узгариларига утишидир;

учинчидан, сакраш эски карама-каршиликларнинг бирлигини тугатиш ва янги сифатга мос келадиган карама-каршиликларнинг вужудга келиши туфайли пайдо буладиган зиддиятларни хал килишидир;

туртинчидан, сакраш нарса ва ходисаларнинг ривожланиб, илгарилаб боришидир.

Ходисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга утиш турли шаклларда содир булади. Хар бир нарса, ходиса узининг аниқ инкор килиш усулига, уз навбатида аниқ сакраш шаклига эгадир.

Амалга ошиш муддатига боғлиқ равишда *аста-секинлик билан ифодаланган сакрашдан бир зумда шиддат билан содир*

буладиган сакрашни фарклаш керак. Бинобарин, кимёвий элементларни бириктириш жараёнида туб сифат узгаришлар шиддат билан, жуда тез содир булади. Аммо хайвонлар билан усимликларнинг ривожланиш жараёнида эски сифатдан янги сифатга утиш бир-мунча секин содир булади. Тез содир буладиган сакрашлар билан аста-секин микдор узгаришлари йули билан содир буладиган сакрашларнинг бир-биридан фарк қилишини ҳисобга олиш керак. Тез сакраш шундай хусусиятга эгаки, у биринчидан, ҳал қилувчи зарбанинг бирдан-бир ифодаси сифатида бажарилади. Бу сифатий утиш булиб даставвал бирданига эски тугатилади ва сунгра янги бунёд этилади. Иккинчидан, у беҳостан тез содир булади. Ижтимоий ҳаётда тез сакрашга эски ижтимоий тузумни тугатиб, янги тузумни урнатадиган инкилоблар мисол була олади.

Аста-секин микдор узгаришлари йули билан содир буладиган сакрашлар эскини бир йула тугатиш билан эмас, балки узок вақт давомида эски сифатни янги сифатга айлантириш билан тавсифланади. Бундай сакрашга ҳаётнинг, инсоннинг пайдо булиши ва ҳокюзлар мисол була олади.

Демак, сакрашлар турли туман шаклларда амалга ошириш мумкин. Бунда нарса ва ходисаларнинг бир ҳолатдан иккинчисига утиш шакл-ларининг турли туманлиги нимага боғлиқ? Сурок деган савол келиб чиқади. Утиш шаклларининг турли туманлиги, биринчидан, нарса ва ходисаларнинг моҳияти ва хусусиятларига, иккинчидан, унга мувофиқ келадиган шароитга боғлиқдир. Масалан, ижтимоий ҳаётда содир буладиган микдор узгаришлар табиатдаги сакрашлардан тубдан фарк қилади.

Ҳозирги шароитда жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, маҳнавий ҳаётида руй бераётган жараёнлар уз моҳиятига кура туб сифат узгаришларга қиради. Шулар натижасида давлатимиз янги бир юксак босқичга қутарилади. Булар уз-уздан эмас, балки кенг халқ оммасининг ижобий фаолияти, ижтимоий-сиёсий фаоллиги натижасида амалга оширилади. Бу туб узгаришлар мавжуд муаммоларни аста-секин бартараф этиш асосида кечади. Шунинг учун ҳам айрим пайтларда жамиятимиз таракқиёти секинлашиб кетиши ҳам мумкин. Лекин пировард – оқибатида диалектика қонунларига биноан унинг янги сифатга утиши муқаррардир. Қуриниб турибдики, бу қонун жамиятимизни илмий бошқариш ва унинг ривожланишида қатта аҳамият қасб этади.

Мана мана шу реал муносабатлар карама-каршилиқлар бирлиги ва кураш қонунида акс этиб, диалектиканинг моҳияти ва мағзини ташкил этади.

Хамма нарса ва ходисалар ички зиддиятларга ва бир-бирига карама-карши булган томонларга эга.

Организм яшаб турган вақтда унинг хужайралари тухтовсиз улиб, унинг урнига янгилари пайдо булади. Мана шу икки қарам – қарши йуналиш организмнинг яшаши учун зарур шароитни яратади. Бу жараёни тухташи организмнинг ҳалок булишига олиб келади. Жамиятда ҳам узига ҳос зиддиятлар мавжуд. Ишлаб чиқариш билан истеҳмол ишлаб чиқарувчи қучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий борлик билан ижтимоий онг уртасидаги зиддиятлар ижтимоий зиддиятлардан ҳисобланади.

3. Тараққиётда қарама - қаршилиқлар бирлиги ва қураши.

Таянч тушунча ва иборалар : *қарама – қаршилиқлар бирлиги ва қураши қонуни, айиқият, тафовут, зиддият, тукнашув, қарама – қаршилиқлар бирлиги ва қураши, зиддият турлари .*

Қарама – қаршилиқлар бирлиги ва қураши қонуни диалектика қонунлари ичида марказий урини эгаллайди. Бу қонунга мувофиқ ҳар бир нарса бир – бири билан узвий алоқада булган ва бири иккинчисини истисно этувчи қарама – қарши томонларга, қучларга эга. Бу қарама – қарши томон ва қучлар уртасидаги қураш тараққиётининг манбаини ифодалаб, эскининг йуқолиши ва янгининг пайдо булишига олиб келади.

Қарама – қаршилиқлар борлиги ва қураши қонуни билиш жараёнида ҳам уз ифодасини топади. Маҳлумки, билиш жараёни бир – бирига узвий боғлиқ булган ҳиссий ва рационал билишдан иборатдир. Ҳиссий билиш орқали инсон нарса ва ходисаларнинг факат ташки томонлари ва хусусиятлари тугрисида маҳлумот олади, мавҳум тафаккур орқали эса уларнинг ички муносабатларини белгилувчи қонуниятларни билади. Бу ерда ҳиссий ва рационал билиш бир жараённинг икки ажралмас, аммо бир – биридан фарқ қилувчи муҳим томонларидир.

Қарама – қарши томонларнинг бирлиги нисбий, уткинчи хусусан узига ҳос зиддиятлар мавжуд. Ишлаб чиқариш билан истеҳмол ишлаб чиқарув-чи қучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий борлик билан ижтимоий онг уртасидаги зиддиятлар ижтимоий зиддиятлардан ҳисобланади.

Маҳлумки, нарсалар турли – тумандир. Хамма томонлари билан айнан ухшаш булган икки нарсанинг узи йук. Нарсаларнинг тафовут даражаси хам бир хил эмас: мухим ва номухим *тафовутлар* мавжуд.

Нарса ва ходисалардаги тафовутлар карама – каршилиқлар асосини ташкил этади. Карама – каршилиқлар деб шунга айтиладики, табиатдаги нарса ва ходисаларга мавжуд булган томонлар, хоссалар ва йуналишлар бир – бирини инкор қилади, бир вақтнинг узида бир – бирини такозо қилади. Масалан, магнитдаги шимолий ва жанубий кутблар , электрнинг манфий ва мусбат зарядлари, атомдаги тортилиш ва итарилиш, ижтимоий хаётдаги ёвузлик ва эзулик узаро бир – бирини инкор этади, аини вақтда бири иккинчисини такозо этади.

Нарса ва ходисаларнинг карама – карши томонлари уртасидаги муносабат зиддият деб аталади. Тукнашув тушунчаси зиддиятдан фарқли уларок, нарса ва ходисаларнинг карама – карши томонлари кескинлашиб, уларнинг эски чегарадан биргаликда яшаши мумкин булмайдиган ҳолатини белгилайди. Зиддиятлар хамма вақт хам тукнашув билан тугамай, балки алоҳида шароитлардагина шундай ҳолда булиши мумкин. Мана мана шу реал муносабатлар карам-каршилиқлар бирлиги ва кураш қонунида акс этиб, диалектиканинг моҳияти ва мағзини ташкил этади.

Хамма нарса ва ходисалар ички зиддиятларга ва бир-бирига карама-карши булган томонларга эга.

Куёш системаси хам карама-каршилиқлар бирлигининг мураккаб намуналаридан ҳисобланади. Сайёралар системасининг маркази ҳисобланган куёш билан бошқа сайёралар уртасида шундай алоқадорлик мавжудки, бу алоқадорлик марказга интилувчи тортиш қучи ва марказга қочувчи – итарилувчи қучлар тахсирида юзага келади. Шу карама-карши қучлар уртасидаги кураш куёш системасининг яшаши ва ривожланишининг асосий қонуниятларини белгилайди.

Агар атомни олсак, бир атом моддаси хам, аввало, мусбат ва манфий электр зарядлари, протон ва электрон каби мураккаб карама-карши томонларининг йигиндисидир. Атом ядросининг узида тортилиш ва итарилиш каби карама-карши қучлар мавжуддир.

Органик дунёдаги ривожланишни хам карама-каршилиқлар кураши-шисиз тасаввур қилиш қийин. Хаётнинг узи шундай

карама-карши жараёндири, бундай хусусиятга эга булиши билан бирга улар уртасидаги кураш мутлакдир. Давр утиши билан курашнинг бахзи аник шакллари билиш жараёнида ҳам уз ифодасини топади. Махлумки, билиш жараёни бир – бирига узвий боглик булган хиссий ва рационал билишдан иборатдир. Хиссий билиш оркали инсон нарса ва ходисаларнинг факат ташки томонлари ва хусусиятлари тугрисида махлумот олади, мавхум тафаккур оркали эса уларнинг ички муносабатларини белгилувчи конуниятларни билади. Бу ерда хиссий ва рационал билиш бир жараённинг икки ажралмас, аммо бир – биридан фарк килувчи мухим томонларидир.

Карама – карши томонларнинг бирлиги нисбий, уткинчи хусусиятга эга булиши билан бирга улар уртасидаги кураш мутлакдир. Давр утиши билан курашнинг бахзи аник шакллари йуколиши мумкин, аммо карама – карши томонлар уртасидаги кураш хар доим булган ва булаверади. Шу билан бир каторда, карама – карши томонлар тараккиёт давомида турли хил вазифани бажаради. Карама – каршиликнинг мутаасиб томони нарса ва ходисани кандай булса, шундайлигича саклаб колишга интилса, илгор томони уни узгартиришга, ёки уни барбод килиб янгисини вужудга келтиришга харакат кылади.

Карама – каршиликлар хакида Форобийнинг фикри алохида эхтиборга молик. Форобийнинг фикрича факат Оллохнинг шериги йук, шунинг учун илк борликнинг зидди булиши ҳам мумкин эмас. Лекин бошка хар бир нарса карама – карши харакатда булади. “Карама – карши булган хар бир нарса, бирга булса, - дейди Форобий – у албатта, бузилишга ва уз йули айнашга олиб келади. Зидларнинг хар бирининг табияти шундай булади, улардан бирининг кай ерда булишидан катхи назар бирининг йуклиги, иккинчисининг борлигини такозо этади. Зидди булиши мумкин булган хар бир нарсада ахвол шундайдир”.

Диалектик зиддиятлар ички ва ташки, асосий ва асосий булмаган, антогонистик ва ноантогонистик, умумий ва хусусий, зарурий ва тасоди-фий, имконийлик ва хакакийлик шаклларида иборатдир.

Нарса ва ходисаларнинг харакат мохиятидан келиб чикадиган зиддиятларга ички зиддият деб аталади. Ташки зиддиятлар деб турли нарса ва ходисалар уртасидаги карама – каршиликларга айтилади.

Зиддиятларни ички ва ташки зиддиятларга булиш нисбийдир, чунки улар бир – бирига утиб туради. Махлум бир зиддият бошка нарса ва ходисага нисбатан ички ёки бошка бир муносабатда ташки зиддият булиб қолиши ҳам мумкин. Диалектика ички ва ташки зиддиятларнинг бирлигини ҳисобга олиш билан бирга, уларнинг таракқиётидаги урнига баҳо беришда ҳар томонлама ёндашишни талаб қилади.

Метафизиклар фақат ташки зиддиятларни тан олиб, нарса ва ходисаларда ички зиддиятлар мавжудлигини инкор этадилар. Улар таракқиёт манбаини нарса ва ходисаларнинг бир – бирига қарама – қарши тукнашувидан келиб чиққан ташки зиддиятдан иборат деб қарайдилар.

Асосий зиддиятлар деганда ходисанинг мавжудлиги ва ривожланиши вужудга келиши ва йук булиши ёки янги сифатнинг тугилишини уз ичига оладиган энг чуқур моҳиятини ифодалайдиган зиддиятлар тушунилади.

Асосий ва асосий булмаган зиддиятлардан бош ва бош булмаган иккинчи даражали зиддиятларни фарқлаш лозим. Бош зиддиятлар деб ривожланишнинг у ёки бу босқичининг моҳиятини белгилаб берадиган зиддиятларга айтилади. Ходисалар таракқиёти босқичида бош ва бош булмаган зиддиятлар урин алмашиши, яъни бир шароитда бош булган зиддият янги бир шароитда бош булмаган зиддиятга айланиши ҳам мумкин.

Зиддиятлар уз хусусияти жиҳатдан антагонистик ва *ноантагонистик* булиши мумкин. Жамиятда *антагонистик зиддиятлар* бир – бирига қарама – қарши булга синфлар, табакалар уртасидаги муносабатлардан келиб чиқиши мумкин. Бундан келиб чиқиб антагонистик зиддиятларни фақат синфий муносабатларга ҳос деган ҳулоса чиқариш нотугри. Тарихий тажриба шуни курсатяптики, бундан зиддиятлар жамиятнинг барча томонларида намоён булиши мумкин. Улар фақат синфий негизда эмас, балки этник, миллий, диний, иркий ва шунга ухшаш негизларда ҳам вужудга келиши эҳтимоли бор. Бундан антогонистик зиддиятлар жамият ва алоҳида шахслар уртасида, турли давлатлар, ижтимоий – сиёсий системалар, сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатлар уртасида ҳам пайдо булиши мумкин.

Антогонистик зиддиятларнинг муҳим хусусияти уларни ҳал этишда мавжуд ҳолатни бузишга олиб келадиган воситаларни куллашдадир. Худди мана шундай кенг маҳнодаги антагонистик

зиддиятлар бугунги кунда мавжудлиги хакида турли худудлардаги холатлар гувоҳлик беради.

Ижтимоий хаётдаги ноантагонистик зиддиятларга туб манфаатлар ва максадлари умумий булган табакалар, ижтимоий кучлар уртасидаги муносабатлар, сахар билан кишлок, аклий меҳнат билан жисмоний меҳнат уртасидаги мавжуд булган тафовутлар ва бошқалар мисол була олади. Уларни бартараф қилиш ҳам антагонистик зиддиятлар сингари кураш асосида амалга оширилади, лекин бу кураш шакли, хусусияти жихатдан бошқачароқдир. Ноантагонистик зиддиятлар синфий тукнашувлар, инкилоб шаклида булиб, балки эски сифат элементларининг секин – аста йуқолиб бориши ва янги сифат элементларининг вужудга келиши билан бартараф қилинади.

Зиддиятлар хилма – хил шаклларда бартараф этилиши мумкин. Улардан бири эскининг емирилиб, янгининг қарор топишидир, яхни халқ хужалиги, иктисодиётнинг эсади. Маҳлум бир зиддият бошка нарса ва ходисага нисбатан ички ёки бошка бир муносабатда ташки зиддият булиб қолиши ҳам мумкин. Диалектика ички ва ташки зиддиятларнинг бирлигини ҳисобга олиш билан бирга, уларнинг тарққиётдаги урнига баҳо беришда ҳар томонлама ёндошишни талаб қилади.

2.3 Инқорни инқор этиши қонуни

Инқорни инқор қонуни объектив оламнинг ва билишнинг турли соҳаларда қуплаб учрайган кенг таҳсир доирасига эга булган қонундир. Агар арпа ерга эқилса, у иссиқлик ва намлик таҳсирида қуқаради ва ундан усимлик пайдо булади. Эндиликда арпа (дон) узини (узи) инқор этади. Усимлик усади, гуллайди, чангланади ва ниҳоят янғидан арпа (дон) етишади, тафаккур орқали эса уларнинг ички муносабатларини белғиловчи қонуниятларни билади. Бу ерда ҳиссий ва рационал билиш бир жараённинг икки ажралмас, аммо бир – бирдан фарқ қилувчи муҳим томонларидир.

Инқорни инқор қонуни жамият маҳнавий хаётида ҳам намоён булади. Масалан, қадимги фалсафа таффақкурнинг материяга муносабатини ойдинлаштириб бера олмас эди. Лекин бу масалани хал қилиш зарурияти танадан чиқиб кетадиган жон тугрисидаги таҳлимотга, сунар бу жоннинг улмаслиги тугрисидаги даҳвога, ниҳоят монотезмга (бир худоликка) олиб келади. Шундай қилиб, янғича қарашлар эқисини инқор қилди. Лекин фалсафа янада тараккий қилиб бориши билан идеализм ҳам асоссиз булиб чиқди

ва материализм томонидан инкор этилди. Хозирги замон материализми эски материализмнинг оддийгина тикланишидан иборат булмай, балки унинг мустахкам асосларига фалсафа ва табиатнинг икки минг йиллик тараккиётида эришилган ютуқларни кушади. Умуман, энди бу фалсафа эмас, балки дунёкарашдир ва махсус реал фанларда тасдикланиши ва узини курсатиши лозим.

Метафизик йуналиш инкорнинг ижодий яратувчилик ролини тан олмайди, янгилик ҳеч қачон эскиликни енгиб ута олмайди, деб ҳисоблайди. Бундан фарқли уларок, диалектик қараш эски нарсани янги нарса инкор қилишини илгари суради. Оламда ҳеч бир соҳада узининг илгариги яшаш шаклларини инкор этмайдиган ривожланиш содир бўлиши мумкин эмас.

Хар бир жараён инкор қилиш жихатига эга. Ички зиддиятлар туфайли тараккиёт жараёни эртами-кечми эски нарсанинг емирилишига ва янги нарсанинг вужудга келишига олиб келади. Вужудга келган бу янги нарса эскининг инкор қилинишидир.

“Хар бир қарама-қаршилиқда булган нарса, - дейди Форобий бошқа томондан буздирилиши лозим булади, биринчи эса уз табиати билан қарама-қарши томондан инкор этилган булади. Бу эса унинг аслида (субстанциясида)билиш жараёнида ҳам уз ифодасини топади. Маҳлумки, билиш жараёни бир – бирига узвий боглик булган ҳиссий ва рационал билишдан иборатдир. Ҳиссий билиш орқали инсон нарса ва ходисаларнинг факат ташки томонлари ва ҳусусиятлари тугрисида маҳлумот олади, мавҳума) мавжуд булган булади”.

Эскининг ривожланиш жараёнида емирилиши – инкорни инкор қонунининг факат бир томонида унинг бошқа томонини эскининг емирилиш жараёни билан бир вақтда вужудга келадиган янги нарса ташкил этади. Бу янги нарса эскининг урнини эгаллаб, ундаги ижобий нарсаларни сақлаб қолган ҳолда янги, янада юксакроқ, илгор ҳолатни ифодалайди.

Шундай қилиб, тараккиёт бир-бирини алмаштириб турадиган босқичлардан иборат бўлиб, бир босқич иккинчи босқич томонидан, иккинчиси эса учинчиси томонидан инкор этилади. Эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлиши, тараккиёт жараёнида диалектик инкорнинг икки муҳим ва ажралмас жихатидир.

Диалектиканинг инкор ҳақидаги таҳлимоти қуйидаги бир қатор ҳусусиятлар билан тавсифланади:

биринчидан, эскининг янги томонидан инкор этилиши – кишиларнинг онги ва иродасига боглик булмаган объектив жараёндир. Инкор субъектив, ташкаридан киритилган фикр эмас, балки объектив жараён тараккиётининг боскичидир.

иккинчидан, диалектик инкор ташкаридан киритилган куч ёки ҳолат эмас, балки нарса ва ходисанинг ички ривожланиши натижаси, узини – узи инкор қилишидир. Диалектик инкор нарсани бутунлай йук қилиб юбориладиган фаолият билан ухшаш эмас, у шундай инкорки, унинг натижасида ривожланиш давом этишига, янги инкор содир бўлишига имкон яратилади.

учинчидан, диалектика ҳар бир нарса ва ходиса учун инкорнинг аниқ тури мавжуддир деб ҳисоблайди.

тўртинчидан, диалектик инкор тулик инкор булмасдан, балки эскини янги билан боғлаб турувчи жараёндир. Диалектик инкор янги билан эски уртасидаги ворисликни тавсифлайди.

бешинчидан, диалектик инкор тараккиётнинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига боришини тавсифлайди, бир сифатдан бошқа сифатга утилади.

Фалсафада инкорни инкор қонуни биринчи бор Гегелъ томонидан тахрифланган. Унинг фикрича, дастлабки бир бутун фикр(тезис) бир бирига зид булган ижобий ва салбий, “ха” ва “йук” дан иборат икки фикрга бўлинади. Бутуннинг иккига бўлиниши – антитезис, инкордир. Карама-карши фикрлар қураши охирида бирикиб янги фикр(синтез, инкорни - инкор) ҳосил қилади. Шундай қилиб, Гегелнинг фикрича соф гоё уз тараккиётда уч боскичдан утади: тезис, антитезис ва синтез. Гегелнинг тахлимотига қура, нимаики соф гоёнинг ривожланишига мансуб булса у моддий борликнинг ҳамма нарса ва ходисаларга мансуб.

Диалектик инкор янги билан эски уртасидаги боғланишни буткул рад қилади деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик илгор булмасин, у йук жойда пайдо булмади, балки эскининг қобигида аста-секин шаклланади. Шунинг учун ҳам эскида янгига утилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди балк унинг ижобий томонлари ва ривожланишни давом эттирилади. Демак янги билан эски уртасида ворислик мавжуддир. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана шундан иборат.

Инкорни инкор қонуни тараккиёти ворислик (илгарилаб бориш, анҳанавийлик) ва қайтарилувчанликнинг (даврийлик, эскига

кайтиш каби) бирлигини тавсифлайди. Натижада тараккиёт тугри чизикли эмас, балки “бурама” шаклда амалга ошади.

Тараккиёт жараёнининг илгарилаб бориш хусусияти эски урнига келадиган янги доимо янги булиб колмасдан, вақт утиши билан у ҳам эскиради ва уз навбатида инкор қилинади, деган маънони англатади. Бунинг натижасида тараккиёт жараёни иккиланма инкор сифатида куринади.

Диалектик инкор тараккиётни ифодалайди. Масалан, сув қиздирилганда бугга айланади, совутилганда эса яна сувга айланади. Метал қиздирилганда суюқ ҳолатга, совутилганда эса қаттиқ ҳолатга ўтади. Бу ерда бир ҳолатнинг бошқа ҳолат томонидан инкор этилишини кураимиз. Лекин бу ерда ривожланиш содир булмайди, балки бир ҳодисанинг бошқа ҳодиса билан алмашилиши содир булади. Диалектик инкор юқорида курсатилган инкордан фарқли уларок шундай зиддиятларни ҳал қилишни мақсад қилиб қуядики, бунинг натижасида тараккиётда юқори босқичга эришилади.

Диалектик инкорнинг яна бир муҳим хусусиятини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчи инкор эскириб емирибгина қолмай, олдинги ривожланишдаги бутун ижобий томонларни умумлаштиради, яъни синтез қилади. Бироқ бу синтез олдинги ривожланишнинг айрим томонларини механик тарзда бирлаштириш эмас. Диалектик синтезда ўтмишнинг айрим элементлари олиб ташлангани, яъни бутунлай ўзгартирилиб, юқори босқичда бирлаштирилгандир.

Инқорни – инкор ривожланишининг маълум бир даврини тугаллайди, лекин у шу билан бирга кейинги ҳаракат учун бошланғич нукта булиб хизмат қилади. Иккинчи инкор ҳаракатнинг шарт – шароитларини ифодалайди. Қуришиб турибдики, инкор тушунчаси даврни ҳам ифодалайди. Бу давр шундан иборатки, маълум жараённинг тугалланиш босқичи янги диалектик давр учун бошланғич нукта булиб қолади ва шундай ҳол чексиз давом этади. Бир муносабатда синтез булган нарса бошқа муносабатда янги ривожланишининг бошланғич нуктасидан иборат булади.

Диалектик тараккиёт тугри чизикли ҳаракат булмай балки аста – секин қутарилиб, кенгайиб боратдиган, бир – бири билан умумий ворислик йули билан боғланган юксак босқичда бошланғич нукта жиҳатини уз ичига оладиган бурама ҳаракатдан иборат.

Тараккиёт айрим холларда куйига караб боради. Бунга моддий тизимларнинг емирилиши, материя харакатининг мураккаб шакллари оддий шаклларга утиши мисол була олади. Аммо шуни айтиш керакки, тараккиётнинг оркага кайтиши илгарилама харакатдан вақтинча четлашишдир.

Ижтимоий тараккиёт жамиятнинг ривожланиши ҳеч қачон тухтаб колмайдиган, доимо узгариш ва тараккиётда булган, ишлаб чиқариш усулининг табиатидан келиб чиққан қонуний ва узгартириб булмайдиган жараёндир. У вақтинча булган тебраниш ва чекланишларга қрамасдан ибтидоий жамоа тузумидан ҳозирги давргача юқорига кутарилувчи йул булиб колмоқда. Ижтимоий ривожланишнинг объективлиги ва тақрорланмаслиги бунда ёрқин намоён булади. Ривожланишнинг пастдан юқорига кутарилувчи йуналишини диалектик тушуниш доиравий харакат тугрисидаги метафизик назария билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас. Баҳзи бир олимлар дунёда булаётган баҳзи босқичларнинг кайтарилишини оддий эскилликка кайтиш деб ҳисобламоқдалар. Уларнинг фикрича, табиат ва жамият ҳаётининг ибтидоси ва интихоси бутунлай мос келувчи маҳлум давр цикл ёки айланма буйича булади. XVIII асрда яшаган Италиялик файласуф Ж.Д.Виконинг таҳқиқлашича жамият уз тараккиётда уч даврни босиб утади, чунончи 1) Болалик даври. Бу даврда динний дунёкараш ва зуравонлик ҳукмронлик қилади; 2) Усмирлик даври. Бу даврда аристократлик, рицарлик ва етуклик ранвнак топади; Бошқа бир файласуф О. Шпинглер жамият узининг ривожланишида бунёд булиш (1), гуллаб яшнаш (2), инкирозга юз тутиш (3) даврларини бошдан кечиради, дейди. Унинг фикрича, инсоният тарихининг ҳозирги босқичи инкирозлар давридирки, шунга кура ҳозирги замон маданиятнинг барча ютуқлари бутунлай йук қилиниши лозим эмиш.

Инглиз тарихчиси Тойинбининг таҳбирича, жамият тарихи қоронги ва узаро алоқада булмаган цивилизациядан иборат. Хар қандай цивилизация бир хил ривожланиш босқичларини босиб утади: баҳор ва ёз, куз ва киш, ёки болалик, усмирлик, етуклик ва қарилик. Тойинбининг қурсатишича, ҳозирги замон шароитида Гарб цивилизацияси етуклик босқичидадир ва у келажакда ривожланиш хусусиятига эга. Америкалик профессор Райт эса жамият тарихи маҳлум бир босқичлардан, яҳни қахрамонлик асри, галаёнлик вақти ва тикланиш даврларининг шу тахлитда

такрорлани-шидан иборат, деб тасвирлаб беради. Унинг фикрича, хозирги цивилизациядан кейин инсоният факат орқага қайтиш билан ривожланармиш.

Тараккиёт юкорига кутарилиш хусусиятига эга булиб, у оддийдан мураккабга, пастдан юкорига томон боради. Масалан, микрооламда ривожланишнинг илгарилаб бориши кимёвий элементларда атом ядроси, атомларнинг молекулаларга ва кейинроқ микроскопик жисмларга айланишида, коинотда эса унинг жисмларининг газ ва чангсимон материядан вужудга келишида намоён булади. Ноорганик материянинг органик материяга айланиши, хайвонот олаmidан инсониятнинг ажралиб чиқиши – тараккиётдаги материя харакатининг биологик шаклига ёркин мисол була олади. Ижтимоий ривожланиш хам тараккиёт сари борапти.

Эскининг урнига янгининг келиши, унинг кундан – кунга мустахам-ланиши, ривожланиши ва уларнинг ажралмаслиги тараккиётнинг бошла-ниш хусусиятини белгилайди. Янги эскининг урнини эгаллаб боришда эскидан ижобий мухим томонларни узида мужассамлаштириб, юкорирок сифат хусусиятларга айланади. Эскининг урнига келган янги дастлаб имконият куринишида булади. Бу имкониятнинг вокеликка айланиши маълум шарт – шароитлардагина амалга ошади. Ижтимоий хаётда Янги-ликнинг галабага эришувини тахминлашда кишиларнинг фаолияти зарурдир.

Инкорни инкор конуни мустакиллик ва бозор иктисодиёти жараёнида руй бераётган ходисалар мохиятини илмий англашда катта ахамият касб этапти. Янги жамиятни барпо этишга каратилган узгартиришлар хамма нарсани янгидан барпо этишни билдирмайди. Аксинча, жамиятимиз тараккиёти жараёнида эришилган ижтимоий – иктисодий, маданий, махнавий ютуқларни саклаб колиш уларни янада бойитиб ривожлантиришдан иборатдир. Бу мазкур конуннинг талабидан келиб чикадиган мухим хулосалардан биридир.

Маъзунни такрорлаш учун саволлар:

- 1. «Микдор», «сифат», «меҳёр» тушунчаларининг мазмунини очиб беринг.*
- 2. Диалектик сакрашнинг турлари хакида тушунча беринг.*
- 3. Микдор узгаришидан сифат узгаришига утиш конуни ривожланишининг кайси томонини очиб беради?*

4. «Тафовут», «карама-каришликлар», «зиддият» тушунчалари уртасидаги фаркни курсатиб беринг.
5. Қандай зиддиятлар мавжуд? Улар хақида тушунча беринг.
6. Инкорни – инкор қонуни ривожланишининг қайси бир томонини очиб беради?

14-Маҳруза: Билиш - воқелиқни ақс эттиришидир.

Режа:

1. Билиш воқелиқнинг инҳикосидир.
 2. Билиш жараёнининг диалектик хусусияти. Хиссий ва мантикий билиш.
 3. Хақиқат тугрисидаги фалсафий таҳлилот. Амалиёт - хақиқатнинг мезониidir.
1. Билиш воқелиқнинг инҳикосидир.

Таянч иборалар: **Билиш, скептицизм, агностицизм, инҳикос, билиш объект, билиш субъект, оддий билиш ва илмий билиш.**

Инсоннинг узини қуршаган дунёга булган муносабатларидан бири – **б и л и ш** дир. Инсон уз хаёти давомида факат ташқи дунёни, яҳни табиат ва жамиятнигина билиб қолмасдан, балқи узини, узининг рухий - маҳнавий дунёсини ҳам билиб боради.

Фалсафа эса инсон билишининг энг умумий томонларини, қону- ниятларини ва хусусиятларини урганади ва очиб беради.

Фалсафа пайдо булганидан бошлаб, инсон билишининг табиати ва мохиятини нима ташқил қилади? Унинг энг умумий қонунятлари ва ху- сусиятлари нималардан иборат, деган саволларга жавоб қидириб ва жавоб бериб қелди. Шу сабабли, фалсафада инсон билишининг фалса- фий муаммолари билан шугулланмаган бирорта ҳам фалсафий оқим, бирорта ҳам файласуф йук. Ақсинча, ҳамма фалсафий оқимлар ва фалсафий йуналишлар бу сохага оид уз қарашларининг маҳлум тизимини ишлаб қикқанлар. Натижада, фалсафада инсон билишининг табиати ва мохияти хақида турли хил таҳлимотлар, турли хил қарашлар қелиб қикқди.

Бир гурух файласуфлар инсондан, унинг онгидан ташқари дунё мавжуд эмас, дунё факат бизнинг онгимизда, бизнинг сезги ва идрок-ларимиз йигиндисидан (комплекс ва комбинациялари)дан иборат қолос, бинобарин биз уз сезги ва идрокларимизнигина била оламиз, деган фикрларни билдирганлари маҳлум.

Бошқа бир гурух файласуфлар эса инсоннинг дунёни ва узини би- лишга шубҳа билан қарайдилар, инсон дунёни тулик била

олмайди, дейишиб, инсон билишини чеклайдилар ёки дунёни билишни бутун-лай инкор қиладилар. *С к е п т и ц и з м* тахлимоти вакиллари инсон билишининг нисбийлиги, унинг турли шароитлар ва вазиятлар билан боглик эканли-гини айтишиб, ҳамма эхтироф килувчи исбот талаб қилинмайдиган инсон билимларининг булиши мумкинлигига шубхаланадилар.

Дунёни билишни қисман ёки бутунлай инкор қилувчи фалсафий тахлимот булган *а г н о с т и ц и з м* вакиллари инсон дунёни билишга қодир эмас, деган гоъни илгари суради. Масалан, инглиз файласуфи Д. Юм тахлимотига кура, билиш объект билимларимизнинг манбаи объект борлик эмас, балки субъектив сезги ва идрокларимиздир, биз уз сезги ва идрокларимиз чегарасидан ташкарида нима борлигини била олмаймиз.

Немис файласуфи И. Кант эса инсондан ва унинг онгидан ташкарида объект борлигининг мавжудлигини эхтироф қилган холда, унда- ги предмет ва ходисаларни *"нарсалар биз учун"* ва *"нарсалар узидан"* булади. Унинг қарашича, *"нарсалар биз учун"* ни инсон била олади, *"нарсалар узидан"*ни эса инсон била олмайди. Кантнинг *"нарсалар биз учун"*ни - бу инсонни қуршаб турган предметлар ва ходисалар, шу жумладан, табиат ҳам. *"Нарсалар узидан"* эса: эркинлик, улмаслик, худо ва шу қабилардир. Уларни инсон ҳеч қачон тулик била олмайди. Кант уз билиш назариясида эхтикодга урин қолдириш, уни мустаҳкамлаш учун аклини танқид қилади ва чеклайди. У инсон аклини назарий ва амалий ақлларга булади, амалаий ақл, унингча чекланган. Унинг қарашича, инсон тажриба ва амалиёт билан ҳар қандай билишга ҳам эга булавермайди. Инсон билишида инсоннинг тажрибасигача унда *априор* (лот. *argioi-* сузидан олинган булиб, тажрибадан олдин дегани) билимлар булади. Бу априор билимлар тугма билимлардир. Инсон акли бу билимларга тажрибагача эга булгандир. Кантнинг фикрича, фалсафий билимлар айни шундай априор билимлардан иборатдир.

Илм-фан ютуқларига асосланган файласуфлар эса инсоннинг дунёни ва узини билишни доимо эхтироф этиб қелганлар. Қадимги Юнон файласуфлари инсон дунёни ва узини билиши, ҳақиқатга эришиши мумкин, дейишган. Улар *хиссий* ва *ақлий* билишнинг роли ҳақида ҳам қимматли фикрлар айтишган.

Урта Осиё мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек, Навоийлар ҳам инсоннинг дунёни ва узини билиш

масаласи хаки-да тухталиб, инсон табнат ва жамиятни ҳамда узини билишга кодир, инсон билиши сезги ва идрокларидан бошланиб, тафаккурга томон ривожланиб боради, инсон акли - фаол, у билишнинг асосий қуролидир, дейишадн. Улар инсон билиши маҳлум нарсалардан номаҳлум нарсалар томон ривожланиб боради, деб курсатишган.

Тасаввуф фалсафаси вакиллари эса уз карашларида инсоннинг хиссий билиши ташки билишни, аклий билиш эса ички билишни ташкил қилишини айтишиб, уларнинг узаро богликлигини ҳам уқтирганлар. Шу билан бирга, улар инсон дунёни ва узини билиши учун маҳнавий камолотга эришмоғи лозим. Лекин бу камолотга эришиш учун курук интилиш билан эмас, балки уқиш, урганиш, билимларни ва ҳунарларни эгаллаш, жамиятда бошка кишилар билан узаро мулоқотда ва муносабатда булиш орқали юзага келади, дейишади.

XVII-XVIII аср Овруро файласуфлари ҳам инсоннинг дунёни ва узини билиши хақида кимматли фикрларни билдирашади. Масалан, англиз файласуфи Ф. Бекон, инсон билиши сезгиларидан бошланади, билишнинг манбаи тажрибадир, сезгилар орқали олинган далилларни

инсон тафаккур ёрдамида қайта ишлаб чиқади, дейди. У инсон билиш жараёни фан ва амалиёт билан боглик эканлигини, уларга хизмат қи- лиши лозимлигини айтади. Француз файласуфи Декарт эса инсоннинг дунёни ва узини билиши масаласи хақида тухталиб, бирдан бир тугри билиш - тафаккурдир, дейди. У инсон билиш жараёни фан ва амалиёт билан боглик эканлигини, уларга хизмат қилиши лозимлигини ҳам айтади.

Дидро, Голъбах, Гелъвещий, Волътер ва Ламметрийлар эса инсоннинг билиши масаласида фикр юритишиб, сезгилар тафаккурнинг асоси эканлигини, улар инсон билишининг қуйи бошлангич босқичи, тафаккур эса энг юкори, мураккаб босқичи эканлигин айтишади Немис классик фалсафасининг вакили Хегелъ эса инсон билишини мутлак рухнинг инсон киёфасида уз-узини англашидир, дейди. Немис классик фалсафасининг сунгги вакили Л. Фейербах эса инсоннинг дунёни билишини эҳтироф этиб, дунё инсондан ва унинг онгидан ташқарида мавжуд, инсон билиши табиатнинг, унинг сезгилари ва тафаккуридаги тугри инҳикоси эканлигини айтади. Инсонда, дейди у, дунёни билиш учун қанча сезги аҳзоси керак булса, шунча сезги аҳзолари бор. Унингча,

сезгилар билиш жараёнининг бошлангич бос- кичи булиб, сезги аҳзолари инсонни ташки дунё билан боғлайди. Фейербах фикрича, сезги аҳзолари инсонни табиат билан таништира- ди, лекин уни тушунтирмайди.

Билишнинг ялпи фалсафий назарияларига кура, инсоннинг дунёни ва узини билиш имконияти ва даражаси, аввало, ижтимоий шароитга ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларнинг эҳтиёжларига, ишлаб чиқариш муносабатларининг даражасига боғлиқдир. Турли ижтимоий ик-тисодий даврлардаги кишиларнинг билиш даражаси фан тараққиёти, техника ривожининг даражаси ва кулами, жамият ишлаб чиқариш услуги қўйган вазибалари билан белгиланади. инсон дунёни ва узини билиш билан чекланмайди, балки бу билиш натижасида ҳосил қилган билимлари орқали у табиат ва жамиятни, даставвал, узини, уз онгини, уз маҳнавий дунёсини узлаштиради ва узгартиради.

Инсоннинг билиш қобилияти, билиш имкониятлари, умуман олган- да, чекланмаган. Унинг билиш имкониятлари фанларнинг ва амалиёт- нинг ривожланиши билан янада ортиб боради. Инсоннинг билиши фақат конкрет авлод ҳаёти учунгина чекланган ҳолос. Лекин бу билиш бутун инсоният ҳаёти учун чексиздир, инсон чексиз дунёни чексиз билиб боради. Дунёда инсон билиб олган ва ҳали билиб улгурмаган нарсалар ва ҳодисаларнинг томонлари, хусусиятлари бор ҳолос. Лекин бу - инсон уларни билиши мумкин эмас, деган маҳнони билдир- майди, балки маҳлум давр; маҳлум вақтда инсон - ҳозир билмаган бу томонлар ва хусусиятларини билиб олиши мумкин.

Билиш назарияси *инҳикос* назариясидан ҳам иборатдир. Сабаби: фалсафа инсон билишининг табиатини тушунтирар экан, уни борлиққа

ҳос инҳикос билан боғлаб тушунтиради.

Билишнинг фалсафий назариясига кура, билиш моддий ва маҳна- вий борлиқнинг инсон миёсидаги муайян мақсадга қаратилган фаол акс этишидир. Инсон билишининг манбаи эса айни шу моддий ва маҳнавий борлиқ, уларни ташкил қилган предметлар, ҳодисалар ва жараёнлардир. Бу предметлар, ҳодисалар ва жараёнга инсонга таҳсир қилиб, унинг миёсида акс этади. Улар моддий ва маҳнавий борлиқ- нинг инсон миёсидаги субъектив образлари, рамзлари ва белгилари- дир. Бу жиҳатдан инсон билиши, аввало, моддий ва маҳнавий борлиқнинг хусусиятларига

ва шу билан бирга, уларни фаол инҳикос эт- тирувчи инсон мия механизмининг ривожланган даражасига боглик-дир. Инсон уз мясида факат табиий ва ижтимоий борликни, уларнинг конуниятларинигина акс эттириб колмасдан, балки узининг махна- вий- рухий ва инсоний борлигини хам инҳикос эттиради.

Умумий маҳнода айтганда, инсон билишнинг *субҳектини*, инсонни куршаб турган борлик эса билишнинг *обҳектини* ташкил этади. Би-лишнинг субҳекти ва обҳекти билан бир каторда, билишнинг пред- мети хам мавжуддир. *Билишнинг предмети* - бу билиш обҳектининг субҳект билиши каратилган, субҳектнинг билиш фаолияти доирасига кирган томонлари, хусусиятлари ва муносабатларидир.

Инсон билишини шартли равишда бир неча турларга булиб урга- ниш мумкин. Дастлаб инсон билишини унда борлик кандай холда инҳикос этганлигига караб, *оддий* ва *илмий* билишларга ажратиш мумкин.

Оддий билиш кишиларнинг одатдаги уз кундалик хаётларида борликдаги предмет ва ходисаларни бевосита уз сезги аҳзолари ва та- факкурлари оркали билишдир. У кишиларнинг кундалик хаётний таж-рибалари, малакалари ва амалий ишлари оркали хосил булиб, одатда *"соғлом фикрлар"*да уз ифодасини топган булади. Оддий билиш хамма кишиларга хос билишдир.

Илмий билиш эса, оддий билишдан фаркланиб, у борликдаги предмет ва ходисаларнинг конуниятларини, уларнинг мохиятини би- лишдир. Илмий билиш, одатда илмий тадқиқотлар ва илмий изланиш- лар олиб бориш асосида амалга ошади. Шу сабабли илмий билиш узок давом этадиган, муайян усуллар ва йуллар билан амалга ошириладиган мураккаб зиддиятли билишдир.

2.Билиш жараёнининг диалектик хусусияти. Хиссий ва мантикий билиш.

Таянч ибора: *Хиссий билиш, сезги, идрок, тасаввур, мантикий билиш, тунунча, ҳукм, хулоса, хакикат, нисбий хакикат, мутлоқ хакикат, амалий фаолият.*

Хар кандай билиш жонли мушохададан бошланади. Атрофдаги нарса ва ходисалар киши сезгиларига таҳсир этади ва бизда сезги, идрок ва тасаввурларни вужудга келтиради. Булар хиссий билишнинг шаклла-ридир.

Хиссий билиш дейилганда, одатда, инсоннинг хис килиши, сезги аҳзолари оркали предмет ва ходисаларни, уларнинг ташки

томонларини, ташки белги ва хусусиятларини бевосита билиш тушунилади. Инсон-нинг бу билиши, деярли хайвонларга ҳам хос булган билиш билан бир хил хусусиятларга эга булган билишдир.

Мантикий билиш эса инсоннинг предмет ва ходисаларини тафаккур оркали умумлаштириб, мавхумлаштириб ва конкретлаштириб, уларни фикрда билишидир.

Интуитив билиш эса, одатда киши бирор нарса ёки ходиса хақида муайян тасаввурлар ва билимларга эга булган, унинг фикри маълум муаммо ёки масалани ечишга йуналтирилган, шу асосда уз фикрини ривожлантираётган бир пайтда руй беради. Интуитив билиш ҳам инсон билиш жараёнини муҳим жиҳатини ташкил қилади ва уни борликни билишида муҳим ролъ уйнайди. Интуитив билиш, хиссий ва мантикий билишлардан фарқ қилиб, у уз табиатига кура ҳеч бир бевосита хиссий идроксиз ва мантикий муҳокамасиз бирор бир янги тасаввур ёки янги фикрнинг бирданига, қутилмаганда тугилишидир.

Инсон билишини турларга булишда интуитив билишдан фарқли равишда қадимдан *гоибона билиш* хақида ҳам турли фикрлар мавжуд. *Гоибона билиш* инсон билишининг шундай турики, бунда киши узок масофадан туриб содир буладиган ходиса ва воқеани билиши, хис қилиши, бу ходиса ва воқеанинг қандай содир булиши унга аён булади. Кишилар бирон ишни қилмоқчи булса, бу ишнинг натижаси хақида олдиндан: "шундай булиши керак, бунга мен қатъий ишонаман", шундай булади, деб уйлайман" ёки "олдиндан юрагим сезганди", "оёғим тортмаганди", "негадир қунглим гаш" деган фикр мулоҳазаларни айтишади.

Лекин шунга айтиш керакки, *гоибона билиш*нинг ҳозирча механизми фанга маълум эмас. Шу сабабли қупинча *гоибона билиш*ни кишилар илохийлаштириб, бундай билиш фақат азиз авлиёларга, алоҳида гайритабиий хусусиятларга эга кишиларга хос, деб қараб келишмоқда.

Моддий ва махнавий борлик уз табиатига кура бир-бири билан узвий боглик деалектик жараён булганлигидан, уларнинг инҳикоси булган инсон билишини ҳам диалектик жараён, деб тушуниш лозим. Яъни, инсон билиш билмасликдан билишга, аниқ булмаган билишлардан аниқроқ билишларга, тулик булмаган, қисман билишлардан туликроқ билишларга, оддий билишлардан мураккаб илмий билишларга томон боришдан иборатдир. Инсон билиш жараёни хиссий билишдан аклий билишга, жонли

мушохадалардан абстракт тафаккурга томон ва аксинча боришлардан иборат диалектик жараёндир.

Хиссий билиш - инсон билишининг дастлабки биринчи боскичи булиб, инсон билиш жараёни айни шу билишдан бошланади. Натижада, мияда предмет ва ходисаларнинг белгилари, сигналлари ва хиссий образлари ҳосил булади.

Хиссий билиш боскичи: хис қилиш, сезги, идрок ва тасаввур каби шаклларда содир булади. Хис қилиш - инсон билишнинг шундай шаклики, унда киши уз-узига, атрофдаги нарса ходисаларга, киши ёки кишиларга булган муносабатда узининг муъян ҳолатга кириши, муайян ҳолда булишидир.

Сезги хиссий билишнинг дастлабки шаклиридан булиб, у инсоннинг борлигини билишнинг узига ҳос қуринишидир. Сезги ва сезгилар инсоннинг аҳзоларига борликдаги предмет ва ходисаларнинг бевосита

ёки билвосита таҳсири натижасида юзага келадиган хиссий образларидир.

Бирок хис қилиш ва сезгилар инсоннинг борлигини билиши учун ҳали етарли эмас. Бунинг учун инсон узининг хиссий билишида хис қилиш ва сезгилар шаклирида ҳосил қилган маълумотларини туплаб, умумлаштириб, уларни бир бутун ҳолда инхикос эттириши ҳам лозим

булади. Хиссий билишнинг бундай янги шакли идрокдир.

Идрок борликдаги предмет ва ходисаларни яхлит ҳолда, бир бутун қуринишида, уларнинг ҳамма асосий ташки белги ва хусусиятларини умумлаштирган ҳолда инхикос эттүрүчи хиссий билишнинг нисбатан юқоринок шаклидир. Идрок предмет ва ходисаларнинг бир бутун яхлит хиссий образидир. У узиди хис қилиш ва сезгилар шаклиридаги образларни жамлаб ифодаловчи хусусиятга эга. Бирок инсоннинг хиссий билиши идроклар шаклирида юзага келган хиссий маълумотлар инсон миясида қайта ишланиб, хиссий билишнинг янги, юксак шаклини ҳосил қилади. Бу тасаввурдир.

Тасаввур - илгари идрок этилган, аммо айни вақтда бевосита идрок этилмаётган предмет ва ходисаларнинг инсон миясидаги қайта ишланиб, тикланган хиссий образидир. Тасаввурнинг узига ҳос хусусияти шундаки, у борликдаги предмет ва ходисалар билан айни вақтда бевосита боғланишда булмаган ҳолда, уларнинг илгариги пайдо булган образлари асосида қайта тикланишидир.

Умуман олганда, инсоннинг хиссий билиши маълум даражада чекланган, бир томонлама, тулик булмаган билишдир.

Инсон борликдаги предмет ва ходисаларнинг ички томонларини, уларнинг узгариш ва ривожланиш конунларини, бир суз билан айтганда, уларнинг мохиятини факат мантикий билиш оркалигина била олади.

Мантикий билиш - предмет ва ходисаларнинг мохиятини билишдир. Инсоннинг борликни англай билиши- бу унинг тафаккури оркали борликдаги предмет ва ходисаларни фикр шаклларида билишдир. *Аклий билиш* борликдаги предмет ва ходисаларнинг инсон миёсидаги умумлашган, мавхумлашган ва конкретлашган фикрий ифодаланишидир.

Мантикий билишда инсон тафаккури борликдаги предмет ва ходисаларнинг изчил боғланишлари ва алоқадорлигини, уларнинг харакат,

узгариш ва ривожланиш конунларини маълум фикр шакллари - хукм,

тушунча ва хулоса чиқариш кабиларда ифодалади. Бунда хиссий билиш образлари тафаккур учун материал булиб хизмат қилади. Тафаккур узида хиссий билиш берган маълумотларни қайта ишлаб, уларни умумлаштириб, мавхумлаштириб, айни бир вақтда, аниқлаштириб, анализ ва синтез қилиб, аниқликдан мавхумликка ва яна ундан аниқликка келтириб, маълум хукмлар, туъунчалар ва хулосаларни ҳосил қилади. Тафаккур ҳосил қилган аклий билишнинг бу фикрий шакллари тилда сузлар ва гапда ифодаланади.

Аклий билишнинг дастлабки шакли хукмлардир.

Хукм - мантикий билишнинг шундай фикрий шаклики, унда борликдаги муайян предмет ва ходисалар, улар уртасидаги боғланиш ва алоқадорликлар хақида тасдиқ инкор фикр ифодаланади. Инсон уз тафаккурида бир ёки бир неча хукмларни мантикий узаро боғлаб, турган усуллар асосида уларнинг энг муҳим хусусиятларини ажратиб олиб, бирор тушунча ҳосил қилади. Мантикий билишнинг навбатдаги шакли тушунчадир:

Тушунча предмет ва ходисалар, уларнинг муҳим ва зарурий белги ва хусусиятларининг умумлаштирилган, мавхумлаштирилган ва айни чоқда аниқлаштирилган фикрий образидир.

Хулоса чикариш эса мантикий билишнинг шундай шаклики, унда бир ёки бир неча хукмлар асосида янги хукм - янги фикр хосил қилинади.

Хулосалаш инсон мантикий билиш босқичининг юкори шаклидир.

Одатда хулоса чикаришнинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, уларни "*Мантик*" фани урганади.

Инсоннинг борликни билишидан асосий мақсадларидан бири-бу ха- кикатни билишдир. Хуш, хақиқат нима? Хақиқат тугрисидаги фалсафий таҳлимот нимадан иборат?

Хақиқат масаласини илмий асосда хал қилишнинг ягона йули - бу инсон билмлари билан объектив борликдаги реал предмет ва ходисалар уртасидаги муносабатларни илмий асосда ёритиб беришдир. **Хақиқат** - бу инсон билимларида борликнинг тугри инҳикос этиши, предмет ва ходисалар асли қандай булса, уларни инсон уз миёсида худди шундай инҳикос эттирган билимларидир.

Хақиқатни билиш мураккаб жараёндир. Бунда бизнинг билимлари- миз нисбий хақиқатлардан мутлак хақиқатга томон боради.

Нисбий хақиқат - бу бизнинг борликдаги предмет ва ходисалар тугрисидаги тахминан тугри, лекин тулик булмаган, билиш жараёнинида кузатилиб, тулдирилиб борилиши лозим булган билимларимиздир.

Мутлак хақиқат эса - бу борликдаги предмет ва ходисалар хақидаги тулик, аниқ муқаммал билимлардир. Бундай билимлар инсон тафакқурининг объектга чекиз яқинлашиб бориши асосида, чексиз нисбий хақиқатларнинг жами сифатида қарор топади. Бу жихатдан нисбий ва мутлак хақиқатлар узаро чамбарчас богликдир. Улар бир-бирларидан ажралмасдир. Хар қандай мутлак хақиқат нисбий хақиқатларнинг чексиз бирлигидан юзага келади, хар бир нисбий хақиқатда эса мутлак хақиқатнинг донаси, зарраси, улуши мавжуд булади. Шу асосда инсон билиши нисбий хақиқатлардан мутлак хақиқатга томон боради. Билимлар таракқиётида мутлак хақиқат конкретлашиб боради.

Инсон қадимдан бошлаб уз билимларининг хақлигини, уларнинг ҳолатлардан фарқини ажратувчи мезонини топишга ҳаракат қилиб келди. Шу сабабли фалсафада билимларнинг хақиқатлик мезони муаммосига доир турлича қарашлар пайдо булди. Бундай қарашларнинг дастлабкиси бу хақиқатнинг формал

мантик мезонидир. Бу мезонга кура билим хакикат булиши учун бу билимни ифодаловчи фикр иккинчи бирор фикрга мувофик келувчи ёки бу билим бошка билимдан заруран мантикий келиб чикиши зарурдир.

Аслида эса, билимларнинг хакикатлиги мезони *амалий фаолият*дир. Билимларнинг хакикатлиги ёки хатолиги кишиларнинг амалий фаолия-тида маълум булади. Хакикат булмаган билимлар инсон фаолиятини муваффақиятсизликка олиб келади. Шунинг учун ҳар қандай янги билим-нинг хакикат эканлиги амалиётда текшириб курилади. Амалиёт инсон-нинг билиш жараёнида ҳосил булган ҳар бир билимнинг хакикатлигини тасдиқлаш билан бирга, бу билимнинг чекланганлигини бир томонлама-лигини ҳато ёки гайриилмийлигини ҳам аниқлаб беради. Амалиёт хакикат мезони сифатида инсоннинг тугри билимларини ҳато билимла-ридан фарқ қилишда қатъа аҳамиятга эга. Бу мезон биринчидан, инсон билимлари борлиқнинг тугри ёки нотугри инҳикоси эканлигини тасдиқ-ласа, иккинчидан, у борлиқни нотугри акс эттиручи қарашларининг хатолигини ҳам очиб беради.

Маъзуни такрорлаш учун саволлар:

1. Билиш нима?
2. Билишнинг асосий босқичлари нимадан иборат? Уларнинг узаро боғлиқлик диалектикаси қандай?
3. Хакикат нима? Нисбий хакикатлар ва абсолют хакикатларнинг узаро боғлиқлиги қандай?
4. Амалиёт нима? Билишда амалиётнинг қандай аҳамияти бор?
5. Матнда алоҳида ажратиб қўрилган таянч суз ва ибораларнинг маънасини эсда сақлаб қилишга ҳаракат қилинг.

15 – Маҳруза: Илмий билиш, унинг хусусиятлари ва усуллари.

Р е ж а:

- 1. Илмий билиш ва унинг усуллари.**
- 2. Илмий билиш шакллари.**

1. Илмий билиш ва унинг усуллари.

Таянч тушунча ва иборалар: **Илмий билиш, илмий билиш методлари, эмпирик даражасига оид умумий илмий методлар, назарий даражасига оид умумий илмий методлар, қузатиш, такқослаш, эксперимент, анализ - синтез, индукция-дедукция, умумлаштириш, маъхумлаштириш, моделлаштириш, формализация, тарихийлик, маънавийлик.**

И л м и й б и л и ш и н и н г в а з и ф а с и борликдаги предмет ва ходисалар-нинг ички табиатини, улардаги алоқадорлик ва боғлиқликларни, уларда амал қиладиган қонунлар ва қонуниятларни, ҳуллас, уларнинг мо-ҳиятидан иборатдир. Илмий билиш натижасида ҳосил қилинган билимларнинг маълум тизимлари фанларни вужудга келтирди.

Фанлар илмий билишнинг шакллари дир. Фанлар борлик ва унинг турли қуринишлари: табиат, жамият, инсон, инсон тафакқури тўғриси-даги илмий жараёнида юзага келган билимлар тизимларидан иборатдир. Улар инсоннинг борлиқни билиши, урганиши ва узлаштириши-нинг узига ҳос назарий шакллари бўлиб, узларида моддий ва маънавий омилларни бирлаштирувчи қуралли ижтимоий ҳодисадир.

Ҳамма фанлар борлиқни назарий тафакқур шакллари: илмий тушунчалар ва гоялар, категориялар, принциплар, муаммолар, гипотезалар, назариялар, қонунларни акс эттиради ва ифодалайди.

Фанлар предмети, кенг маънода, инсонни қуршаб турган борлик ва унинг шакллари дир. Шу жиҳатдан фанларни ва уларнинг предметларига қура шартли равишда табиатшунослик, жамиятшунослик ва уларнинг уртасидаги техника фанларига бўлиш мумкин.

Табиатшунослик фанлари табиатни билиш, узлаштириш ва узгартириш қонунларини урганади.

Жамиятшунослик фанлари эса ижтимоий муносабатларни, инсонни ва жамиятда турган урнини, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётини урганади.

Техника фанлари булса, инсон томонидан ихтиро қилинган машина ва механизмлар, уларнинг тузилиши, қурилиши ва иш фаолиятининг қонуниятларини урганувчи фанлардир. Техник фанларнинг вазифаси инсон техника қурилмалари ҳақидаги билимлар билан қуроллантирилиб, янги техника воситаларини яратишга ёрдам беришлардан иборатдир.

Фанларни яна амалий ва фундаментал фанларга ҳам бўлишиди. Бунда ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ булган, эришилган ҳар бир янги натижаси ишлаб чиқаришга бевосита татбиқ этилиб борадиган фанлар *амалий фанлар* деб аталади. *Фундаментал фанлар* эса табиат, жамият, инсон ва инсон тафакқури тараққиётининг умумий қонуниятларини назарий жиҳатдан урганувчи фанлардир. Амалий ва фундаментал фанлар узаро ҳамбарчас боғлиқдир.

а) Илмий методлар ва методология.

Илмий билишнинг методлари тадқиқотчининг тадқиқот объектини билиш учун қуллаган амалий ва назарий фаолият усуллари дир. Бу методларнинг илмий билишдаги вазифаси: тадқиқотчига урганаётган предмет ёки ҳодиса ҳақида, унинг табиати ва моҳиятини уларнинг ифода қилайдиган қонун ва қонуниятларни очишда ёрдам беришдан, шу асосда тадқиқотнинг муваффақиятли бўлишини тахминлаб беришдан иборатдир.

Илмий билиш методларини урганиш фалсафада *методология*-нинг пайдо бўлишига олиб келди. Методология илмий билиш методлари ҳақидаги фалсафий таҳлимот сифатида узида кишилар дунёқараши принципларини, уларнинг бир бутун амалий ва назарий фаолиятларига татбиқ этишни урганади. Методологияга қура илмий тадқиқотларда қулланиладиган методлар бир-биридан уз табиати, характери, қулланиш соҳаси, қулланиш қулами, даражалари жиҳатидан ҳам фарқ қила- дилар. Шунга қура улар билиш *методларини* фалсафа уч турга бўлиб урганади:

1. Илмий билишнинг энг умумий илмий методи.

2. Илмий билишнинг эмпирик даражасига оид умумий илмий методлар.

3. Илмий билишнинг назарий даражасига оид умумий илмий методлар.

Илмий билишнинг энг умумий илмий методининг узига ҳос хусусияти шундан иборатки, у тадқиқотчиларнинг ҳар қандай

онгли ама лий ва назарий фаолиятида, хамма ва хар кандай илмий тадқиқот со- хасида кулланилади.

Илмий билишнинг *эмпирик* даражасига оид умумий илмий методлари булар купчилик ёки бир гуруҳ фан соҳаларида кулланиладиган, илмий билишнинг эмпирик босқичига оид булган методлардир. Илмий билишнинг *назарий* даражасига оид умумий илмий методлар эса илмий тадқиқотларнинг назарий босқичида кулланиладиган методлардир.

Хозирги замон фанларида илмий билишнинг куйидаги методлари мавжуд: кузатиш ва эксперимент, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, умумлаштириш, абстрактлаштириш, конкретлаштириш, тарихийлик ва мантикийлик, идеаллаштириш, моделаштириш ва шу кабилар.

б) Кuzатиш ва эксперимент методлари.

Кuzатиш харакат, узгариш ва ривожланишдаги маҳлум объектни табиий шароитда у кандай булса, шу холича диққат билан, белгиланган вақт ичида, маҳлум мақсад асосида куздан кечириб боришидир.

Эксперимент эса сунхий яратилган шароитда олиб бориладиган кузатишдир. Экспериментда урганилаётган предмет уз холида, лекин сунхий яратилган шароитда куздан кечирилади. Экспериментда тадқиқотчи уз урганиш объектига актив таҳсир қилиши, кузатишнинг боришида, кузатилаётган жараёни уз хохлагни йуналишга караб узгартириши мумкин.

Эксперимент кузатиш билан бевосита боғлиқ булиб, у кузатишсиз мавжуд булмайди, улар бир-бирини тулдиради. Кузатиш ва эксперимент методлари асосда тупланганган фактлар, маҳлумотлар илмий билишнинг эмпирик даражасини хосил қилади.

в) Анализ ва синтез методлари.

Анализ - бир бутунини қисмларга, булақларга, томонларга ва элементларга ажратиб, уларнинг хар бири нима эканлигини билишдир. Анализ усули натижасида бутунни ташкил этган қисмлар, томонлар, булақлар, элементлар ва уларнинг бутун таркибидаги урни аниқланади. Анализ орқали предмет ва ходисаларнинг структураси, тузилиши билинади.

Синтез - анализ туфайли ажратилган булақлар, томонлар, қисмлар, элементларни узаро бириктириб, уларни бир бутун холига келтиришдир. Синтез орқали тадқиқотчи бутуннинг булақ-

лари, кисмлари, томон-лари, элементлари уртасидаги алока ва боғланишларни билиб боради.

Анализ билан синтез билиш жараёнидаги бир моддий ёки мантикий амалнинг икки томонидир, уларни бир-биридан ажратиб куллаб булмайд, чунки табиатда ва жамиятда ҳамма жараёнлар куп томонла-мадир.

2) Умумлаштириш, абстрактлаштириш ва конкретлаштириш методлари.

Илмий билишнинг бу методлари факат тафаккур жараёнига оид булиб, улар илмий билишнинг назарий даражасига хосдир.

Умумлаштириш - бу тадқиқот олиб борилаётган бир канча предмет ёки ходисаларга хос булган томонлари, хусусиятлари ва хоссаларини фикрда эҳтибордан соқит қилиб, тадқиқот учун зарур булган бирорта белги ва хусусиятни мавхум ҳолатга келтиришдир. Илмий билиш жараёни умумлаштириш ва абстрактлаштириш билан тугамайди. *Конкретлаштириш* - бу умумлаштириш ва абстрактлаштириш жараёнида ажратиб олинган, эҳтибордан соқит қилинган олдинги бутун белги ва хусусиятлари яна предмет ёки ходисалар билан боғлаб шу предмет ёки ходиса ҳақида аниқ бир фикр хосил қилишдир.

3) Индуктив ва дедуктив методлар.

Индуктив метод ёки индукция билишнинг шундай усулики, бунда тадқиқотчи уз тафаккурида текширилаётган предмет ёки ходисалар тугрисидаги бир канча жузхый фактлардан, улар ҳақидаги айрим билимлардан умумийроқ билимларни хосил қилади.

Илмий билишда индуктив усул билан хосил қилган билимлар донмо дедуктив усул ёрдамида текширилади.

Дедуктив метод ёки дедукция - бу билиш жараёнида фикрда умумий билимлардан жузхый, қисман билимларга келишдир. Дедуктив усул воситасида тадқиқотчи бир синф, бир жинс, бир гуруҳ предмет ёки ходиса тугрисида алоҳида билимларни хосил қилади.

4) Тарихийлик, мантикийлик методлари.

Тарихийлик - бу урганилаётган предмет ёки ходисанинг пайдо булиш, ривожланиш ва емирилиш жараёнлари бирлигини, унинг тарихий таракқиёт жараёнида бошқа вокелар билан алоқадорлигини назарий билишга оид усулдир. Тарихийлик деганда тадқиқ этилаётган предмет ёки ходисанинг конкрет шароитда пайдо

булиши, яшаши, ривожланиши ва емирилиши ёки йук булишидан иборат жараённинг тафаккурда ифодаланиши тушунлади.

Мантикийлик эса ана шу тарихийликнинг тадқиқотчи фикридаги умумлаштирилган, абстрактлаштирилган, конкретлаштирилган, қисқарган, тасодифлардан тозаланган абстракт конкретлик шаклида ифодаланишидир. Тарихийлик - бирламчи, мантикийлик иккиламчидир.

3) *Формаллаштириш ва моделлаштириш методлари.*

Кейинги вақтда ЭХМлар ва комп'ютерларнинг яратилиш, уларнинг ишлаб чиқаришга кенг жорий этилиши, математик усулларнинг конкрет фанлар соҳаларида самарали қулланилиши, моделлаштириш ва формаллаштириш каби янги усулларнинг пайдо булишига олиб келди. *Формаллаштириш* - бу текширилаётган предмет ёки ходисаларнинг маълум конкрет томонлари, хосса ва хусусиятларининг мазмунини мавжумлаштириб, уни маълум абстракт ифода, формула ёки схемалар билан ифодалашдир. Бу метод ёрдамида тадқиқ этилаётган объектларнинг уртасидаги алоқадорлик ва муносабатлар маълум ифодаларда белгиланади. Формаллаштириш усули уз навбатида моделлаштириш усули билан чамбарчас боғлиқ.

Моделлаштириш усули дастлаб математика фанларида юзага келган. Ҳозирги вақтда эса физика, биология, кибернетика каби қўлчилик фанларда олиб бориладиган тадқиқотларда кенг қулланилади.

2. Илмий билиш шакллари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Ъоя, муаммо, гипотеза, назария, илмий баиора.*

Тадқиқотчи ўзи тадқиқ этаётган предмет ёки ходисаларни урганишда илмий билишнинг турли методларидан фойдаланиш асосида маълум янги билимларни ҳосил қилади. Бу янги билимлар узларининг пайдо булишидан то инсониятнинг назарий билимларигача ҳар хил қўриниш-ларда бир қанча тараққиёт босқичларини босиб ўтади. Илмий тадқиқот асосида пайдо булган бу босқичлар илмий билиш шакллари дейилади. Булар: илмий гоя, муаммо, гипотеза, назария ва илмий олдиндан қўришлардир.

Илмий гоя илмий билишнинг биринчи шакли. *Ъоя* - бу тадқиқот максadini, унинг йўналиши ва моҳиятини ифодалайдиган илмий билиш шакли булиб у уз табиатиға қўра бирор фикрдир.

Илмий билишда гоя мухим урин тутади. Хар бир гоя маълум бир тайёргарлик, мушохада асосида, маълум бир сохада фикр юритиш на- тижасида хосил булиб унда таджикотчининг амалий ва назарий тажрибалари умумлашган булади.

Муаммо - илмий билишнинг хали билиб олинмаган ва хал килинмаган, лекин билиниши ва хал килиниши лозим булган билим шаклидир. Муаммо одатда таджикотчининг бирор таджикот сохасига оид янги фактларни тушлаган, лекин бу фактларни узидаги эски билимлари билан изохлаши мумкин булмаганда, бу фактлар эски билимлар тизимига сигмай узларининг янгича баёнини талаб кила бошлаганида тугилади.

Муаммони олдинги хосил килинган билимлар доирасида туриб хал килиб булмади. Бунинг учун янги фактлар, маълумотлар тушлаш, уларни янгича изохлаш, шу пайтгача мавжуд булган эски билим доирасида чиқиш талаб килинади.

Илмий билиш жараёнида бир муаммо бир канча муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Бунга бизнинг бозор иктисодиётига утишимиз муаммосини курсатиш мумкин.

Гипотеза - текширилаётган предмет ёки ходиса тугрисида илгори сурилган, илмий жихатдан асосланган, илмий факт ва маълумотларга зид булмаган, лекин хақиқатлиги хали исботланмаган илмий билиш шаклидир. Илмий билиш жараёнида куплаб гипотезалар пайдо булади. Улар бир-бирини тулдирувчи, бир-бирига зид ва инкор килувчи гипотезалар булиши мумкин. Умуман олганда, илмий билишнинг ривожланиши гипотезаларнинг пайдо булиши, уларнинг исботланиши ёки рад килиниши янги гипотезаларнинг пайдо булиши асосда содир булади.

Назария- илмий билишнинг энг юкори шаклидир. Назария дейилганда, хақиқатлиги амалий ёки назарий жихатдан исботланган, борлигининг бирор сохасига оид гоялар, карашлар конунлар ва принцип-ларнинг муайян тизими тушунилади. Назария фан сохасига оид булиб, у маълум билимларнинг умумлаштирилиши асосида пайдо булади. Назариянинг асосий вазифаси янги фактларни изохлаш, урганилаётган пред-мет ёки ходисаларнинг мохиятига чуқуррок кириш, воқеа ва ходисаларни олдиндан кура олишдир.

Хар бир назария маълум сохадаги илмий билимларнинг сунгги нати-жаси сифатидаги билим шаклидир, лекин уни ҳеч қачон тугалланган, узгармас, абсолют билим деб қарамаслик керак.

Илмий башорат. Инсоннинг кундалик амалий фаолияти хамиша маълум режа ва мулжалга асослангани тадқиқотчининг илмий изланишлари ҳам доимо илмий башорат билан боғлиқ бўлади.

Башорат инсоннинг келгусида табиат ва жамиятда нималар содир бўлиши, қандай ҳодиса ва воқеалар юз беришини билиш бўлиб, бу нарса инсон миъясининг борлиқ воқеа ва ҳодисалари олдиндан ақс эттириш қобилияти билан боғлиқ жараёндир. **Илмий башорат** тадқиқотчининг табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиёти қонунарига асосланиб бирор фан соҳасида табиат ва жамиятда келгусида юз берадиган ҳодиса, воқеа ёки жараёни олдиндан айтишидир.

Илмий башорат ҳар қандай илмий тадқиқотда ва илмий фаолиятда қатъа аҳамиятга эга. У дунёни илмий билишнинг узига ҳос шакли бўлиб, диний қаромат қилиш, фолбинлик, юлдузлар ва сайёралар ҳаракатига қараб қишлоқлар тақдирини белгилашлардан фарқ қилади. Лекин шунини айтиш қеракки, астрологиянинг илмий эканлиги шу қунгача асосланмаган, астрологларнинг илмий башоратлари эса илмий жиҳатдан тасдиқланмайдн. Бирок айрим астрологларнинг башоратлари содир бўлган воқеа ва ҳодисаларга тасодифий мос қелиши туфайли қишлоқлар уртасида уларга ишониш шу пайтгача давом этиб қелмоқда. Илмий башоратларнинг астрологик башоратлардан туб фарқи шуки, уларнинг ҳақиқатлиги доимо илм-фан ютуқлари билан, табиат, жамият ва инсон тафаккури қонунари билан илмий асосланган бўлади.

Табиат ва жамият ҳодисаларини илмий башорат қилиш муқтақил Ўзбекистонимизнинг бозор иқтисодиётига утаётган ҳозирги шароитида давлат ва халқнинг келгусида мамлакат ҳаётида содир бўлиши мумкин бўлган ҳодиса ва воқеаларга ҳар томонлама тайёр бўлиши, бу ҳодисаларнинг ижобий оқибатларини қупайтириш, салбийларини эса олдини олиш, ҳеч бўлмаганда, уларни қамайтириш муҳим аҳамиятга эга.

Маъзуни тақрорлаш учун саволлар:

1. *Илмий билиш методлари нима?*
2. *Илмий билишда қандай методлардан қенг фойдаланилади?*
3. *Илмий билиш шакллари нима?*
4. *Илмий билиш шакллари қинг билишдаги роли қандай?*
5. *Матнда алоҳида ажратиб қурсатилган таянч суз ва ибораларнинг моҳиятини эсда сақлаб қолишга ҳаракат қилинг.*

16- Маҳруза: Фалсафада инсон муаммоси.

Режа:

1. Фалсафа тарихида инсон муаммоси тугрисидаги фалсафий қарашлар.

2. Инсон биосоциал мавжудот сифатида.

3. Инсон ҳаёти, улими ва мангулиги муаммолари.

1. Фалсафа тарихида инсон муаммоси тугрисидаги фалсафий қарашлар.

Таянч тушунча ва иборалар: *Кадимги Хиндистон ва Хитой фалсафасида инсон муаммоси, Конфуций, даосизм, тасаввуф, Беруний, уйғонини даври файласуфлари инсон ҳақида, Т. Гоббс, И. Кант, З.Фрейд.*

Инсон тугрисидаги илк тасавурлар фалсафа майдонида келишидан анча аввал ҳам булган. Булар табиат ва инсон нисбати тугрисидаги эртақларда, турли асотирларда (мифларда) ифодаланган энг содда фикрлар эди. Айни шу фикрлар асосида ва улар билан алоқа-дорликда инсонни фалсафий тушунишга доир таҳлимотлар юзага келади. Инсон ва унинг моҳияти ҳақидаги дастлабки бундай фалсафий таҳлимотлар Кадимги Хиндистон, кейинроқ Хитойда ривож-ланди.

Кадимги Хиндистон фалсафасида бу масала "инсон қаердан пайдо булган", "биз қаерда яшаймиз", "қаека қараб бораёпмиз" каби саволлар тарзида қуйилиб бу саволлар тарзида қуйилиб, бу саволларга берилган жавобларда инсоннинг ижтимоий - маҳнавий моҳиятини таҳлил этиш билан бирга унинг барча жонли мавжудотлар билан умумийлигига ҳам эҳтибор қаратилган.

Инсон муаммоси таҳлилида хитойлик *Конфуцийнинг* таҳлимоти алоҳида ажралиб туради. унинг фалсафий қарашларида инсоннинг ахлокий табиати, оиладаги ҳаёти ва давлатни бошқариши масалалари катта урин олган. Гарчи Конфуций таҳлимотида табиат масалалари алоҳида ва бевосита урин олмаган булсада "осмон" ва "осмон ҳукми" тушунчаси хийла катта салмоққа эгадир. "Осмон ҳукми" - бу тақдир булиб, инсон ҳаёти ва улими унинг томонидан белгилаб қуйилган.

Конфуцийнинг "узинга нимани истасанг, бошқаларга ҳам уни раво қур", деган фикрида инсонийлик, кишиларга иззат хурмат курсатиш йуллари ифодаланган. У яна билиш - инсонни билишдир, деб айтган эди.

Конфуцийчилик билан енма ен мавжуд булган *даосизм* (дао - йул демакдир) фалсафий мактаби вакиллари хам инсон муаммосини жиддий тадқиқ қилганлар. Бу мактаб вакиллари тахлимотига кура инсон узининг хаётида дао - бутун Оламнинг уз узидан келиб чиқиши, ривожланиши ва бархам топишининг доимий табиий қонунларига амал қилиб яшаш керак. Яхши, унинг барча хатти-харакатлари Олам қонунлари ва инсоний табиатта мос булмағи лозим.

Тасавуф тахлимотига кура, инсон борлиқдаги энг муқаммал мавжудот булиб, узидан оламнинг мохиятини ҳам этади. Шунга кура борлик - дунё оламу қабир булса, инсон олами сағирдир. Агар Қоинот микесидан борлиқнинг бирлиги худода ифодаланса, хоссалари қуринишининг ифодаси - инсондир. Инсон тинимсиз уз-узидан билиш орқали қонилик даражасига эришиш имкониятига эга.

Ислоҳ фалсафаси вакиллари инсон муаммосининг барча асосий жиҳатлари билан шугулландилар. Жумладан, уларни инсоннинг келиб чиқиши, унинг оламда тутган урни, воқелиқни узлаштириш имконият-лари, эзгулик йулини танлаган инсоннинг идеали ва ҳақозо масалалар қизиқтирган эди. Бу масалаларни тахлил этиш натижасида Форобий инсоннинг барча мавжудотларидан фарқи ақл идрокдир, деган хулосага келган булса, Ибн Сино ақлнинг узидан умумий қарашлар ва алоҳида нарсалар тутғисида фикр юритишга қодирлик шаклида талқин қилади.

Бу муаммо ҳақидаги *Берунийнинг* фикрлари ҳам аҳамиятлидир. У инсоннинг Худо томонидан яратилганлигини қурсатиб, айни вақтда унинг бутун хаёти ва жиҳмоний тузилиши жуғрофик омиллар билан ҳам боғлиқ эканлигини қурсатиб шундай деган эди: "инсон танаси, ранги, ҳақиқий қиёфаси, табиий белгилари фақат келиб чиқишигагина эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва турар жойига ҳам боғлиқдир".

Инсон муаммоси тахлили янги замон фалсафасининг барча бос-қичларидан эгаллаган урни, тутган аҳамиятига кура утмиш даврларида мавжуд булган тахлимотлардан сифат жиҳатидан фарқланди. *Уйғониш даври* тафакқурида утмишдаги тахлимотларнинг биронтасида булмаган ҳол - инсонни бетакрор индивидуалликларнинг йиғиндисидан сифатида олиб қараш бошланди, инсоният бетакрор инсонлардан ташкил топгани қурсатилди. Бундан эса тирик табиатда булганидек, инсон табиатининг ҳам бир қил

эмаслиги, айти пайтда инсон билан инсониятнинг манфаатлари муштарақлашадиган муҳим нуқталар борлиги тугрисида хулосалар чиқарилади.

Бу давр фалсафасида биринчидан, инсон, унинг алохидалик сифати ва имкониятларининг чексизлиги масаласи турса, иккинчидан, индивидуализм, эгоизм (худбинлик), манфаатпарастликнинг ҳам фалсафий таҳлиллари курина бошланди. "Инсон инсонга бури", "хамманинг хаммага қарши уруши" кишилар ҳаётининг табиий ҳолати (*Т. Гоббс*), деган қарашлар келиб чиқиши тасодиф эмас эди.

Немис мумтоз фалсафаси асосчиси *И. Кант* учун "инсон дунёдаги энг асосий мавжудотдир". У бир томондан, табиатга тегишлидир, иккинчи томондан - ахлоқан эркин ва, учинчидан, доимо қадриятлар билан иш куради. Бу сифатларнинг биринчисида инсон зарурият олдида турса, икинчисида маҳнавий эркинликка эгадир.

Инсон муаммоси *З. Фрейд* асос солган рухий таҳлил фалсафасида қатга урин тутган. Унинг фикрича инсон онги ёрдамида узининг "МЕН"ига ҳам эга бўлади. Айти вақтда унда инсон руҳининг олий қатлами - "суперМЕН" ҳамда энг паст қучли қатлам "У" ҳам фарқланмоғи лозим. Булар биргаликда олингандагина инсон уз рухий борлигини тушунтира олади.

XX аср фалсафасида инсон муаммосини алоҳида урганишни мақсад қилиб қуйган экзистенциалистлар (*Ясперс, Хайдегер, Сартр, Камю* ва бошқ.) нуқтаи назарига қура, индивид эзгулик ва евузликдан бирини танлаши масаласи фалсафий муаммолар марказида турмоғи лозим.

2. Инсон биосоциал мавжудот сифатида.

Таянч тушунча ва иборалар: Антропогенез, инсон биологик мавжудот сифатида, инсон ижтимоий мавжудот сифатида, инсон-биосоциал мавжудот,

Ҳозирги замон инсон фалсафасининг мазмуни давр қуйган масала-ларга жавоб бериш билан тақозолангандир. Ҳақиқатдан ҳам инсоният ҳозирги вақтда илмий билимлар ва долзарб ҳаётини муаммоларни ҳал этиш учун зарур бўлган илмий техникавий ва маданий воситалар етишмаётганлигини эмас, балки бу воситалардан донолик билан фойдаланишмаётганлигини яққол сезмоқда. Бу

донолик марказида доимий кадрятлар хисобланган тинчлик, донолик, ижтимоий адолат ва бошқалар туради.

Антропогенез доирасида инсоннинг биологик табиати билан ижтимоийлиги нисбатини аниқлаб олиш муҳимдир. Умуман олганда бу муаммони урганиш инсоннинг энг қадимги тарихидан бошлаб долзарб бўлиб келмоқда. Негаки, инсоннинг айтилган бир вақтнинг узида ҳам жонли табиатга, ҳам жамиятга мансублиги ҳар доим қупгина масалаларни келтириб чиқариши билан бирга тугридан тугри, принципиал жихатидан дунёкараш масалаларини ҳам кун тартибига қуяди. Буни Арастунинг, инсон "сиесий хайвондир", деган сузларида ифодаланган маънодан ҳам билса бўлади.

Ҳақиқатдан ҳам *Homo sapiens* тури биологик жихатдан *Homo* уругининг *Homo habilis* (қобилиятли одам), *Homo erectus* (тикка юрۇвчи одам) каби турларидан фарқ қилинмасада, лекин бир хил сезиш органлари, бир хил қон айланиши, мусқул, нафас олиш, суяк тизимлари ва ҳақозоларга эгадир.

Булардан келиб чиқиб инсоннинг барча хатти - ҳаракатлари, орзу истақлари ва фаолияти турлари охири оқибатда биологивий тақозо этилган дейишга асос борми? Фалсафа тарихида бунга икки хил: инсон белгилловчи томонига қура, биологик мавжудот ва инсон ижтимоий мавжудот, ижтимоийлик унинг биологивий табиатини охири оқибатда белгилайди, деган жавоблар берилган.

Биринчи хил жавоб тарафдорларидан баҳзилари ҳозирги замон социобиология илми далилларига таяниб шундай мулоҳаза юритадилар: инсон хатти - ҳаракатининг асосий стереотип қурунишлари бўйича барча сўт эмизувчиларга анча яқин. Узига ҳосликларига қура эса инсон узининг бевосита утмишдошлари бўлган гуруҳга мансубдир.

Фрейд ва унинг тарафдорлари таҳқиқлашича, инсон ҳам бутун хайвонот дунёсида бўлгани каби хилма - хил инстинкт туфайли ҳаракат қилади. Биринчи уринда улар ичида инсон авлодини давом эттириш, жинсий инстинкт туради. Шу билан бирга инсон узида фаолиятини маънавий, ҳуқуқий чекловчи ижтимоийлик сифатлари бўлгани учун бошқа хайвонлардан фарқ қилади. Бу ижтимоий сифатлар туфайли инсон узининг шахвоний хирсини чеклаш лозим бўлади.

Иккинчи нуқтаи назарга қура (А. Н. Леонтьев ва б.), одам боласи инсон бўлиш қобилияти билан тугилади. Бу уринда табиат

томонидан белгиланган ва инсон томонидан давом эттирилган хусусиятлар соков, кар, кур булган болаларда кандай намоён булиши устида утказилган тажриба яқунлари ҳам катта ахамиятга эга. Москва университети психология факулътетиде утказилган тажриба жараёнида уларга дастлаб ёзиш куникмалари ургатилди. Ундан кейин эса улар аста секин гапиришга, Бройл алифбоси буйича уқишга ургатилди. Натихада, табиий кур, соков ва карлигича колганлари холда улардан турттаси унивести-тетни тутатган.

Куриниб турибдики, *инсоннинг ижтимоий мохиятини биринчи уринга куйиши жиддий асосга эга*. Агар бунинг ёнига инсоннинг бахши биологиявий хусусиятлари ҳам ижтимоий сабаблар билан белгиланиши кушилса, далиллар янада асосли булади. Масалан, Ёр юзининг ижтимоий - маданий ривожланиши юксак боскичга кутарилган минтакаларида одамларининг эрта вояга етиши, согломлиги, буйдорлиги ва узок яшаши кузатилади. Кам ривожланган минтакаларда эса унинг акси учратилади.

Инсоннинг фалсафий тахлил этиши доирасида бу икки хил караш бир -бирини тулдиришини ҳам курмаслик мумкин эмас. Демак, *инсон биоижтимоий мавжудот деб каралмоги лозим*. Бу инсонда биология-вийликнинг ижтимоий такозоланганлигини ва ижтимоийликнинг билогик заминлари борлигини курсатади.

Инсон ривожланишида биологиявий ривожини ижтимоий - маданий ривожланиш боскичига утиши билан юзага келган бу бирлик унинг мохиятини белгилайди.

3. Инсон хаёти, улими ва мангулиги муаммолари.

Таянч тушунча ва иборалар: Инсон хаёти, улими, мангулиги, ислом динида инсон хаёти, унинг маҳноси ва улими масаласи; Хозирги инсон фалсафаси, мангулик.

Хар кандай жонли мавжудот сингари инсон хаётининг ниhoяси борлиги, бошка мавжудотлардан фаркли уларок у узининг охир окибатда улимга махкумлигини англаши ҳам фалсафий муаммолар доирасига киради. Бу - тасодифий хол эмас. *Инсон хаёти ва улими масалалари* асотирлар ва динларда ҳам марказий уринни эгаллаган. Кишиларда дастлаб улимдан куркиш туйгуси кучли булган. Кейинрок асотирий диний тасаввурлар воситасида бу жараён мажбурий эканлиги хақидаги эҳтикод билан алмашинди. Асотирларда хайвонлар ҳам, кишилар ҳам уладиган тана ва улмас

рухга эга деб курсатилган. Рух нозик, номоддий табиатга эга булиб, узида инсон вужуди тимсолини гавдалантирган. У йуколмайди, улмайди ва уз маконида яшайди, хамда уз жойини алмаштириб туради. Бахзи диний тахлимотларда тана улгач, рух бир жонзотдан иккинчисига утиб туриш курсатилган.

Турли фалсафий йуналишлар ва мактаблар хаёт ва улим масалаларини турлича тушунтирганлар. Фалсафа тарихида айрим буюк файласуфлар учун бу масалалар шахсий хаёт тақдирини хал килиш билан боглик булган. Масалан, Сукротнинг уз улимига розилиги хақидаги карори унинг хаёти учунгина эмас, балки ундан кейинги фалсафий муаммолар ривожланиши учун ахамиятга эга булган. Афлотун бу карорда файласуф учун уз хаётини олийжаноблик билан тугатиш имкониятини курган. Унинг фикрча инсон махнавий мавжудот сифатида илохий мохиятга эга. Бу унинг узини устида ишлаши, узини такомиллаштириши ва илохий дунё сари интиланлигида намоён булади. Шунинг учун хам улим масхулликдир, яхни махнавиятли инсонда улимдан куркиш туйгуси булмайди.

Ислои динида инсон хаёти, унинг махноси ва улими масаласи катта урин олган. Хаётнинг махноси - бу рухнинг саломатлиги, доимий рохат фарогатга элтувчи меҳнат ва билимдир. Инсон уз хаётини худбинлик ва ёвузликдан сакламоғи, бутун умри давомида охиратни уйламоғи керак.

Суфий мутафаккирлар - А. Гиждувоний, А. Яссавий, Н. Кубро ва Б. Накшбанд тахлимотларида хаётнинг махноси, улим ва мангулик масалалари инсоннинг илохий мохиятини билишга интилиши, халол меҳнат килиб бошкаларга меҳр - мурувватли, раҳм - шафкатли булиши билан боглик равишда ёритилди.

Европадаги Янги давр фалсафасида хам Шарк фалсафаси тахсири остида хаёт ва улим масалаларига янгича карашлар шаклланди. Жумла-дан, хаёт ва улмни икки антропологиявий моделда - табиий инсон ва янги Европача инсон моделлари оркали ифодаланади. Агар биринчи моделда инсон фанлар объекти булса, иккинчисида у узини оламнинг маркази сифатида англаган, акл - гидроки ва эркинлигини узи йуналтирадиган, уз хаётини утмишдан хозирги, ундан эса келажакка караб боришини тушунган мавжудот сифатида бахоланади.

Хозирги инсон фалсафаси бу муаммо тахлилида уз ичига 20 тагача окимни олади. Уларнинг барчасида асосан инсон мохияти,

мазмунни ва ниҳояси мушоҳада қилинади. Бу таҳлимотларга қура, инсон моҳияти масаласи таҳлилида ҳозирги, цивилизация кадриятлари талабларини ҳисобга олиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳозиргача эришилган юксак цивилизация сабоқларига асосланиб инсон муаммоси таҳлилида янги давр фалсафий таҳлимотлари уртага қуйган гоёларга ҳам таянмоқ керак. Янги инсон модели табиий инсон моделини ҳам узига сингдиради. Шу сабабли янги ижтимоий, маҳнавий инсон модели юзага келди. Ҳозирги инсон купрок шартли мулохазалар асосида яшашга мойилки, уни бундай яшаш ва фикрлаш йулига радио, телевидение, кино, театр, бадиий адабиёт ва албатта, узининг мустақил фикр - уйлари олиб келган. Натижада у узининг улимидан кейинги ҳаётдан купрок ташвишланмоқда. Ҳаёт канча яхши булса, кишига улим шунчалик дахшатли қуринади.

Маҳлумки, улим экзистенциал томондан олинганда, инсон индивидуал ҳаётининг шунчаки йуқолиб кетиши эмас. Улим олдида қурқувни йуқотиш - қай тарзда уни маҳноли ва хатто, ҳаётнинг зарурий моменти сифатида англашдир. Дарҳақиқат, улимни табиий объект сифатидагина қараш мумкин эмас. Улимни ҳар доим зарурият сифатида идрок этиш лозим.

Улимни маҳнавий англашдан ундан кейинги умрнинг маҳноси тугрисидаги масала келиб чиқади. Бошқача айтганда, бу маҳноли яшалган умрнинг улимдан кейинги давоми, яхни юксак мангулиги масаласидир. *Мангулик* - инсон уз ижодий, яратувчилик фаолияти билан ҳаётда абадий из қолдиришдир. Инсон дунёда қолдирган яхши ном - унинг иккинчи умридир. Шу сабабли инсоният хайрли, адолатли ишлар қилиб, яхши ном қолдирган кишиларни абадий ҳурмат билан тилга олади.

Мавзунни тақорлаш учун саволлар:

1. Инсон муаммоси фалсафа тарихи давомида қандай урганиб келинган?

2. инсон борлигида биологик ва ижтимоийлик бирлиги деганда нимани тушуниш керак?

3. Фалсафий нуқтаи назардан инсон ҳаёти, улими ва мангулиги муаммоларини қандай изоҳлаш мумкин?

Режа :

1. Жамият тушунчаси. Ижтимоий тараккиёт хакидаги асосий қарашлар.
2. Моддий ишлаб чиқариш жамият тараккиётининг асосидир. Базис ва устқурма.
3. Тарихий жараён, унинг маҳноси, мақсади ва йўналганлиги.

1. Жамият тушунчаси. Ижтимоий тараккиёт хакидаги асосий қарашлар.

Таянч тушунча ва иборалар : **Жамият, моддий омишлар, маҳнавий (идеал) омишлар, жамият хакида фалсафий қарашлар, ижтимоий борлик, ижтимоий онг.**

Жамият – объектив ижтимоий қонунлар асосида ривожланадиган очик моддий система, кишилар фаолиятининг шакли, уларни ижтимоий уюштиришнинг усули. Барча ижтимоий жараёнларнинг йиғиндиси булган ижтимоий ҳаёт турли ижтимоий қанларнинг урганаш объекти ҳисобланади. Фалсафий қанлар тизимида жамият ижтимоий фалсафа томонидан урганлади. Ижтимоий фалсафа яхлит бир система булган жамиятни, унинг умумий булган қонунларини, тараккиётининг ҳаракатлантирувчи қучларини, табий муҳит ва атроф олам билан булган алоқа ва боғланишларини антропоизм (инсонни фалсафанинг асосий объекти сифатида урганувчи қараш) тамойили асосида тадқиқ қилади.

Ижтимоий мавжудот булган инсонни ва унинг яшаш учун зарур булган шароитларни ишлаб чиқариш ва тақрор ишлаб чиқариш борасидаги кишиларнинг биргаликдаги фаолиятлари жамиятнинг асосини ташқил этади.

Ижтимоий ҳаёт – моддий олам ҳаракатининг олий шакли ҳисобланади. Жамият табиатнинг революцияси натижасида вужудга келиб, дастлабки даврданок узига ҳос тузилмага эга булган система сифатида шаклланди. Яхлит система булган жамият таркибига: моддий ва маҳнавий ишлаб чиқариш, ижтимоий муносабатларнинг турли шакллари, базис ва устқурма, жамиятни ижтимоий тузилиши, сиёсий институтлар ва бошқалар қиради.

Жамият информация утқазиш механизми ва ворислик усулининг

узига хослиги билан характерланади. Жамиятнинг материя характерининг бошқа шаклларида асосий фарқи шундаки, унинг таркиби моддий ва маҳнавий жараёнлардан, ондан иборатки, уларнинг узаро таҳсири ижтимоий ҳаётнинг мазмуни ва даражасини белгилаб беради.

Жамият ҳаётининг асосий соҳалари – моддий ишлаб чиқариш, ижтимоий, сиёсий ва маҳнавий ҳисобланади. Ижтимоий ҳаётнинг бу соҳаларининг узаро таҳсирида белгиловчи ролни моддий ишлаб чиқариш, иқтисодий соҳа уйнайди, яъни турли предметларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеҳсол қилиш соҳасидир. Моддий ишлаб чиқариш инсонларнинг ҳаёт фаолиятлари учун бошланғич шароит яратиб беради. У ҳар доим ижтимоий характерга эга ва табиатга, табиат материя-лининг инсон эҳтиёжларини қондирувчи предметга айлантириш жараёни-даги кишиларнинг узаро таҳсирини белгилаб беради. Бирок, ижтимоий алоқаларни амалга оширишда, уларнинг узига хос томонларини аниқлаш-да маҳнавий соҳа катта рол уйнайди. Кишилар уз фаолиятини онгли ёки онгсиз равишда амалга ошираётганига қараб фаолият натижалари турлича бўлади. Ижтимоий ҳаёт моддий ва маҳнавий соҳаларнинг узлуксиз бирлигини узаро таҳсири ва бирини иккинчисига утишидан иборат. Жамият узлуксиз ривожланаётган системадир. Уз эволюциясида у кетма – кет маҳлум қонуний босқичларни кечирган ва улар ижтимоий фанда цивилизация мезонлар орқали ифодаланган. Цивилизация жараёнининг ҳар бир янги босқичи яна ҳам юксакроқ технологияларни ушлаштириш, уларни техник жиҳатдан таҳминлаш, жамиятни ижтимоий тузилишининг мураккаблашуви, атроф муҳит билан узаро таҳсир қуламлигининг кенгайиб бориши, жамоа ижтимоий фаолиятининг маҳлум шакллари билан характерланган. Лекин жамият тараккиётининг асосий курсаткичи бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг характери, инсон омилининг маҳнавий ва ижтимоий тузилмаларнинг демократиялашуви даражаси ҳисобланган. Ҳозирги замон жамиятнинг асосий хусусияти – моддий ва маҳнавий ишлаб чиқариш қуламининг ниҳоят даражада кенгайиши, ижтимоий муносабатлар тизимини қайта ишлаб чиқишнинг инфорацион – техник усули, ҳаёт фаолиятининг демократик шакллари урнатилш, ҳаётнинг бошқа томонларига нисбатан фан ва маҳнавий маданиятнинг илгариллаб ривожланиши ҳисобланади.

Жамият ҳақидаги фалсафий қарашлар узок муддат давомида

ривожланиб келган.

Жамият хақидаги датлабки фикрлар аллақачон қадимги Юнонистонда шаклланган эди. Материалист файласуфлардан Демокрит инсоният тарихини табиий жараён сифатида баҳолаб, кишиларни хайвоний ҳолат-дан ижтимоий ҳолатга утишини етишмовчилик ёрдамида тушунтирган. Ижтимоий ҳаёт одамларнинг қонун олдида тенглиги, уларнинг ақл кучига ишонч билан, мураккаб ижтимоий – ахлоқий муамоларни билиш ва ҳал этиш қобилияти билан фарқланади. Қадимги дуненинг яна бир машҳур мутафаккири – Афлотун «*идеал давлат*» хақида таҳлимот яратиб, жамият ҳаётини ақл асосида ташкил қилиш, инсон табиати ва адолат уртасида алоқа урнатишга ҳаракат қилган. Ижтимоий фалсафа соҳасидаги муҳим гоялар Арасту томонидан илгари сурилган. У жамиятни маълум ижтимоий институтларини қондириш мақсадида бирлашган индивидлар-ни йиғиндиси деб қарайди. Инсон хақидаги таҳлимотда инсондаги энг асосий хусусиятлар сифатида маънавият ва ахлоқни таҳқиқлайди.

Урта асрлар шароитида ижтимоий ҳаётни тушунтириш диний асосда олиб борилган. Бу даврдаги қарашларга қура, жамият тарихи аввалдан Худо томонидан белгиланиб қуйилган. Ижтимоий ҳаёт унсурлари эса одамларнинг айбдорлигидан келиб чиқади. Ф. Аквинский фикрича, жамият азалдан тенгсизликка асосланади ва одамлар буни нгоат қилишлари керак.

Жамиятнинг келиб чиқиши, унинг тараккий этиш қонуниятлари хақида Шарк мутафаккирлари Фаробий, Беруний, Ибн Сино ва бошқалар бир қанча ажойиб фикрларни илгари сурганлар.

Фаробий ҳам, жамият инсонларнинг хоҳиши билан узларига керак бўлган истехмол маҳсулотларини биргалашиб ишлаб чиқариш ниятида ташкил этилган жамоа бирлашмаси деб ёзади, узининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида.

«Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошлангич асос инсо-нийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният турқумига қирганлари туфайли узаро тинчликда яшамоклари лозим.»(Абу Наер Фаробий «Фозил одамлар шаҳри». Т., 1993, 186 бет)

Беруний фикрича, жамият инсонлар томонидан «шартнома» асосида тузилган. Унингча, «инсон уз эҳтиёжларини тушуниб, узига ҳос ухшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун узаро қелишувчанлик қабилдаги «шартнома» тузишга қиришади. Одамларнинг биргалиқдаги

турмуши инсонни хакикий кудратга, унинг эhtiёжларини кондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна мехнат килиш хам зарурдир.»(Буюк сиймолар, алломалар. Т., 1995, 51 бет.)

Янги давр мутаффакирлари диний карашларга зид равишда жамият табиий йул билан вужудга келган ва шундай ривожланади деган фикрни илгари сурдилар. Гоббс, Руссо каби файласуфлар жамиятни вужудга келишида шартнома концепциясини ишлаб чиқдилар. Фукарлар жамияти индивидлар йигиндиси сифатида каралди ва механик тарзда урганилди.

Немис файласуфи Гегелнинг курсатишича, жамиятнинг тарихий тараккиёти, унинг ижтимоий, иктисодий ва сиёсий узгаришларининг асосий сабаби «мутлак гоё»га боғлиқдир. Немис классик фалсафасининг яна бир йирик вакили Л. Фейербах фукарлар жамиятини субстанция асосида бирлашган индивидлар йигиндиси сифатида баҳолайди.

Европада яшаган социологлар орасида жамият хақидаги фанга илгор гоёлар кушган олимлар инглиз буржуа иктисодчилари В. Пети, А. Смит, Д. Викардо ва бошкалардир.

Жамият тараккиёти конунларини махлум даражада тугри изохлаш сохасида рус илгор демократларининг хам хиссаси бор.

Жамият тараккиётининг хар тарафлама материалистик талкини К. Маркс ва Ф. Энгелъс асарларида илгари сурилган. Жамият хаётини тушунтиришда улар ижтимоий борлик, ижтимоий онг, ижтимоий – иктисодий формация, базис ва устқурма каби тушунчаларга мурожаат қилдилар. Ижтимоий тараккиётнинг асоси сифатида марксизм классик-лари ижтимоий ишлаб чиқаришни олиб карашди. Моддий ишлаб чиқаришнинг махлум усулига асосланган жамият тараккиётининг тарихий боски-чини ижтимоий – иктисодий формация деб номланди.

XX асрнинг иккинчи ярми ижтимоий реалликни конкрет илмий билимлар : география, биология, кибернетика, синергетика, психология ва бошкалар ёрдамида тушунтиришга уринишлар булди. (Ф.Ратцёлъ, Г. Спенсер, М. Вебер, З. Фрейд, З. Пиеже) . Илмий – техника инкилоби шароитида техник – технологик омилар асосида ижтимоий системанинг моделини яратишга харакат қилинмоқда, ижтимоий хаётнинг турли томонлари муқаддаслаштирилмоқда. («бошқарувчилар» , « урта катлам» жамияти ва х.к.)

XX асрнинг иккинчи ярмида инсон муаммоси биринчи уринга

куйилгани муносабати билан бир катор фалсафий – тарихий ва социологик йуналишдаги таджикотлар пайдо булди. Гарб фалсафасида инсон фаолиятининг турли сохаларига диққатини қаратган йуналишлар вужудга келди.

Саксонинчи йилларда информатсион жамият (В. Масуд, Дж. Нейсби), ута индустриал жамият (А. Гоффлер), технотрон жамият (З. Бжезинский) ва бошқа шу каби қарашлар кенг тарқалди. Янги шароитда иқтимоий таракқиётнинг информатсияни (маълумот) ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истехмол қилиш ҳал қилувчи омил булмокда. Информатсиянинг ҳажми ва сифати жамият ҳаётининг белгиловчи ресурсига айланмокда. Шу муносабат билан иқтимоий – тарихий назария ва амалиётни ривожлантириш кун тартибига қуйилмокда.

Жамият таркибидаги элементларнинг ранг - баранглиги ва мураккаблиги улар бажарадиган вазифаларнинг узига ҳослиги билангина белгиланмасдан, борликнинг *моддий томонлари* билан узаро таҳсир қилувчи *маҳнавий жараёнлари* билан ҳам характерланади. Иқтимоий ходисаларни моддий ва идеал турларга булиниши иқтимоий фалсафанинг фундаментал асоси ҳисобланади.

Моддий омилларга – бу моддий ишлаб чиқариш, кишиларни узларини тақдор ишлаб чиқариш, уларни тартибига булган муносабат-лари, синфий, миллий, оилавий муносабатларининг моддий томонлари қиради. Улар маҳнавий жараёнларнинг асосини ташкил этади ва бирлам-чи ҳисобланади.

Маҳнавий (идеал) омил - объектив ходисаларнинг кишилар онгидаги инҳикоси ҳисобланади, иқтимоий зарур эҳтиёжларни жамият аҳзолари томонидан англаниши. Улар моддий омилларга нисбатан иккиламчи характерга эга.

Моддий ва маҳнавий омиллар уртасидаги муносабат жуда мураккабдир. Бунда моддий омиллар охир натижада маҳнавий ходиса-ларни белгилайди. Жамиятнинг маҳнавий ҳаёти нисбий мустақилликка эга ва уз навбатида иқтимоий ҳаётнинг бутун тизимига қайта таҳсир қилади. Одамларнинг онги ходисаларнинг ривожланишини анча олдиндан кўра билиш қобилиятига эга. Билимларга таянган ҳолда инсон иқтимоий – тарихий амалиёт жараёнида оламни узгартиради. Инсон фаолиятида идеал омиллар моддийлашади.

Жамиятдаги моддийликнинг мазмунини *иқтимоий бор*

л и к тушунчаси – моддий нехматлар ишлаб чиқариш ва унинг шакли булган ишлаб чиқариш муносабатлари, инсоннинг табиат билан булган узаро тахсири ва хоказоларни акс эттиради.

Жамият ҳаётининг маҳнавий томонлари инсоннинг интилишлари, хоҳишлари, фикрлари, хислари, кайфиятларидан ташкил топиб, ижтимоий онг орқали ифодаланади.

И ж т и м о и й о н г ижтимоий борликнинг инхикосидир. Ижтимоий борлик асосида вужудга келадиган ижтимоий онг инсоният тарихининг муҳим, зарурий томони булиб қолади. У инсоннинг ҳар қандай субъектив томони сифатида иштирок этади. Бу фаол куч ижтимоий борликка акс тахсир этади.

2.Моддий ишлаб чиқариш – жамият тараққиётининг асоси.

Базис ва устқурма.

Таянч тушунча ва иборалар : *Ишлаб чиқариш усули, ишлаб чиқариш кучлари, меҳнат предмети, ишлаб чиқариш воситалари, ишлаб чиқариш муносабатлари, мулкчилик шакли, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари диалектикаси.*

Моддий ишлаб чиқариш кишилиқ жамиятида яшашнинг энг муҳим шартидир. Ишлаб чиқариш жамияти ривожланишнинг барча томонларига ҳал қилувчи тахсир курсатади. Хайвонлар табиатга мослашади, инсонлар эса табиатга фаол тахсир курсатиб, уни узгартиради, узлаштиради ва уз мақсади йулида ундан фойдаланади. Инсон ишлаб чиқариш қуроллари билан табиатга тахсир қилади, ишлаб чиқаришни амалга оширади.

И ш л а б ч и қ а р и ш ҳамиша ижтимоий хусусиятга эга булиб, икки хил муносабатларни, яъни кишиларни табиатга ҳамда бир – бирларига булган муносабатларини уз ичига олади. Демак, жамиятнинг узгариши ва ривожланиши тарихи ҳамда асрлар давомида бирининг урнини иккинчиси зарурий равишда оладиган ишлаб чиқариш усуллари тарихидан иборатдир.

Моддий усулнинг узи нимадан иборат ? **Ишлаб чиқариш усули** моддий бойликларни жараёнидаги ишлаб чиқарувчи кучлар билан **ишлаб чиқариш муносабатларининг бирлигидан иборат.** Ишлаб чиқариш , бу икки муҳим томоннинг узаро алоқадорлигисиз меҳнат қилиш ҳам, моддий неҳматларни яратиш ҳам мумкин эмас.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш учун аввало меҳнат предметлари ва меҳнат воситаларига эга булмок зарур. Инсон

мехнати каратилган буюмлар, *мехнат предметлари* деб аталади. *Мехнат воситаларига*, аввало ишлаб чиқариш куруллари, мехнат предметларига тахсир курсатишда инсон томонидан фойдаланиладиган машиналар, асбоб – ускуналар, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқалар қиради.

Барча мехнат воситалари ичида ишлаб чиқариш куруллари ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун, демак, жамиятни ривожлантириш учун катта аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш курулларини яратиш ва уларни ишлатиш одамлар фаолиятсиз булмайди. Демак, инсон *ишлаб чиқар иш кучлари иинг* энг муҳим булаг, жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш кучидир. Энг асосий ишлаб чиқарувчи куч сифатида инсон янги машина ва механизмларни ташкил қилади, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этади, илмий кашфиётлар қилади, фан – техникани, санҳат ва адабиётни ҳамда маданиятни ривожлантиради, янги технологияни яратади. Инсон узининг билими, тажрибаси, малакасига таяниб ишлаб чиқаришни амалга оширади.

Фан ва техника тараккиёти ишлаб чиқаришни янгидан – янги тармок-ларини юзага келиши ва турмушда қулланилишига замин яратади. Радиотехника, радиоэлектроника, электронтехникаси, синтетик кимё, ядро энергетикаси, сунхий туқималар кимёси, электрон ҳисоблаш машинаси – булар ва бошқа шу қабилар фан ва техниканинг янги замонавий тармоқларидир.

Юқорида таҳқидланганидек, ишлаб чиқарувчи кучлар моддий ишлаб

чиқариш усулини фақат бир томонидир. Унинг иккинчи муҳим томони ишлаб чиқариш муносабатларидир.

Ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида буладиган муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатлари ёки иқтисодий муносабатлардир. Моддий муносабатлар одамлар ўртасидаги барча мавжуд муносабатларнинг энг асосийси ва муҳимидир. Улар бошқа ҳамма ижтимоий муносабатларни – турли гуруҳлар, табақалар ўртасидаги, жамият билан шахс ўртасидаги муносабатларни белгилайди.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини *мулкчилик шакли* ташкил этади. Ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар

кандай тарихий тури худди шу мулк шаклига, яъни ишлаб чиқариш воситалари кимнинг ихтиёрида эканлигига боғлиқ.

«Ўзбекистон республикасида мулкчилик тугрисида» ги қонунга мувофиқ ҳозир, жамиятимиз иқтисодий негизини қуйидаги мулк шакллари ташкил қилади : 1) хусусий мулк 2) ширкат (жамоа) мулки ; 3) давлат мулки ; 4) аралаш мулклар ; 5) бошқа давлатлар мулки ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки.

Ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилишдангина иборат бўлмай, кишилар уртасидаги мулкий муносабатлардан келиб чиқадиган турли ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг узаро муносабатлари ҳамда уларга боғлиқ бўлган махсулотларни тақсимлаш шаклларида ҳам иборатдир.

Иқтисодий муносабатлар жамият маҳнавий ҳаётини, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик муносабатларини белгилайди. Ижтимоий гуруҳлар, табақалар, миллатлар, сиёсий партиялар, турли уюшмалар, қасаба уюшмалари, диний муассасалардан иборат бўлган жамият сиёсий ташкилотларининг меҳнатини ва фаолияти йўналишини жамиятнинг ишлаб чиқариш усули, ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусияти белгилайди.

Базис ва устқурма ижтимоий муносабатларнинг узаро алоқасини очиқ берадиган энг муҳим тушунчалардир. Ижтимоий муносабатлар моддий ва маҳнавий муносабатларга бўлинади. Маҳнавий муносабатлар моддий муносабатлар устида устқурмадир.

Базис юнпача суз бўлиб, «асос» , « пойдевор» , «негиз» , маҳносини билдиради. Базис деганда, муайян жамиятнинг иқтисодий тузилишини ташкил этган ишлаб чиқариш муносабатлари мажмуини тушунмоқ керак.

Хар қандай базиснинг узига хос устқурмаси бўлади. Устқурма муайян иқтисодий базис асосида вужудга келадиган турли ижтимоий гоялар, хар хил сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қарашлар ва шуларга мувофиқ келадиган муассасалар, ташкилотлар ҳамда шу гояларни амалга ошириш жараёнида инсонлар билан турли ташкилот, муассасалар уртасида юзага келадиган муносабатлар йигиндисидир.

Хар бир муайян жамият узига хос базис ва унга мувофик келадиган сиёсий усткурмага эга. Базис билан усткурма узаро алоқадорликдадир. Усткурмани базис вужудга келтиради ва у базис билан чамбарчас боғлиқдир. Базис булса, усткурма ҳам шунга мувофик булади. Базис усткурмага нисбатан белгиловчидир. Усткурма базисга нисбатан нисбий мустакиллика эга. Усткурма нисбий мустакиллигининг муҳим курунишларидан бири – унинг ворислик асосида ривожланишидадир. Усткурма нисбий мустакиллитги унинг иктисодий базисга курсатадиган фаол тахсирида намоён булади. Усткурма базиснинг пайдо булиши ва мустаҳкамланиши учун кумаклашади. Агар усткурма уз базисини фаолик билан химоя қилмаса, у уз сифатидан маҳрум булади, яхни усткурма булмай қолади.

Сиёсий усткурма иктисодий базисдаги узгаришларни шунчаки суёт акс эттирмайди. У уз навбатида иктисодий базисга, иктисодиётга фаол тахсир курсатади, жамият таракқиётининг умумий окимига узвий равишда қушилиб кетади. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда жамиятимизнинг сиёсий тузилишидаги такомиллаштириш, сиёсий ташкилотлар, муассасалар ишларини янада жонлаштириш, кишиларнинг маҳнавий ҳаётида амалга оширилаётган йирик узгаришлар бежиз эмас, албатта.

3. Тарихий жараён, унинг маҳноси, максоди ва йўналганлиги.

Таянч тушунча ва иборалар : *тарихий жараён, тарихий жараён ҳақида фалсафий қарашлар, ижтимоий даврийлик назарияси, тарихий жараёни чизикли тарзда тасаввур қилиш, ижтимоий – иктисодий формацця, формацион ёндашуе, цивилизацион ёндашуе, цивилизациялар назарияси, жамият таракқиётининг харакатлантирувчи қучлари.*

Жамият қотиб қолган нарса эмас. У доимий узгариб, харакатланиб, ривожланиб турувчи тирик организмдир. Жамият қандай ривожланади ? у қайқка қараб харакат қилади ? уз таракқиётда қандай босқичларни утайди ? шундай саволлар фалсафа тарихида жуда қуп мутаффақирлар томонидан қуйилган ва турлича хал этилган. Янги даврда бу масалани хар тарафлама хал этишга уринган файласуф Дж. Вико булди. У жаҳон тарихини бирлиги, яхлитлиги ҳақидаги, турли халқлар ривожланишида бир хил босқичларни тақорланиши ҳақидаги

гояларни илгари сурди. Немис файласуфи И. Гердер эса жамиятда ворислик масаласига тухталиб утди. Бу мутаф-факкирлар ижтимоий обхектлар алмашинуви ва жараёнлари давомийлиги тартиботи ва хоказоларни анча чукур изохладилар. Даставвал, улар эхтибор берган масала – жамият узгариши махлум макон ва вақтда юз бериши муаммоси булди.

Алохида олинган инсон борлигида ҳам, жамият микесда ҳам макон ва вақт яхлит идрок этилади. Бунда шуни назарда тутиш лозимки, ижтимоий макон ва вақт алохида борлик сохасининг ажралмас хоссаларидир. Ижтимоий жараёнлар мохияти физикавий макон ва таквимий вақт улчовларида уз аксини топа олмайди. Ижтимоий узгаришларнинг вақтда узликсиз ва узилиш, муайян маром ва маромсизлик куринишларида кечиши уларга муайян тарзда карашни такозо этади. Бундай карашлардан бири *ижтимоий даврийлик назариясидир*. Уни маятниксимон (кичик тизимда), доиравий, бурамасимон (уртача катталиктаги тизимда) ривожланиш шакллари сифатида тушуниш мумкин.

Тарихий жараёни чизикли тарзда тасаввур қилиш ҳам мавжуд. Бу тахлимотда оламнинг яратилишидан бошланган йулни охиригача бир йуналишда, текис давом этади, деб тушунтирилади.

К. Маркс ва Ф. Энгелснинг карашларига кура, ижтимоий жараён-лар табиий – тарихий тарзда кечади. Бу тахлимотга кура, тарихий ривожланиш боскичлари изчил равишда *ижтимоий – иктисодий формациялар* шаклида давом этади. Бундан эса тарихни даврларга булиш – қадимги ибтидоий давр, кулдорлик, урта асрлар – феодализм, янги замон – капитализм ҳамда энг янги давр – социализм ва коммунизм тугрисидаги карашлар майдонга келади.

Бир формацияни иккинчиси билан алмаштириш асосида – социал революциялар этади. Революция (инкилоб) – ижтимоий тизимдаги сифатий сакраш хисобланади. Инкилобнинг асоси булиб эса, хаддан ташқари, ривожланган ишлаб чиқариш кучлари ва эскириб колган ишлаб чиқариш муносабатлари уртасидаги зиддият хисобланади.

Формацион ёндашувга цивилизацияцион ёндашув муқобилдир. Жамият тарихини боскичларга (цивилизацияларга) булишда бу

ёнда-шув тарафдорлари индустрия (саноат) ни ривожлантиришни оладилар ва куйидаги боскичларни аниқлайдилар :

а) Саноат ривожланишигача булган жамият ;

б) Индустириал жамият ; в)
постиндустириал жамият ;

Бундай ёндашув, айниқса, АКШда (О. Тоффлер, З. Бжезинский, У. Ростау, Д. Белл ва бошқалар), Францияда (Р. Арон, А. Торен, Ж. Фуасте ва бошқалар) , Германияда (Р. Дарендорф) кенг тарқалган.

Биринчи боскичда – аграр соҳа, иккинчи боскичда саноат соҳаси, учинчи боскичда хизмат курсатиш соҳасида информация устун булади. «Постиндустириал жамият» тушунчаси Д. Белл томонидан илгари сурилган. О. Тоффлер уни «ута индустриал» , З. Бжезинский эса – технотрон , айрим файласуфлар – информация деб номладилар.

Хар бир боскич узига хос тузилмага, мақсадга эга. Биринчи боскичда, (саноат ривожланишигача булган жамиятда) мақсад – ҳокимият, етакчи тизим – рамия ва черков, асосий қатламлар – феодаллар, диндорлар. Индустириал жамиятда мақсад – пул, асосий қатламлар – бизнесменлар, етакчи тизим – корпорациялар. Постиндустириал жамиятда – билим, етакчи тизим – университетлар, қатлам – билимли кишилар (олимлар, менеджерлар) .

Формация ва цивилизация ёндашувларнинг туб фарқи шундаки, жамият ривожиди биринчиси революцион, иккинчиси эволюцион йулларни танлаб олган. Иккала қараш уртасида умумийлик ҳам бор, яъни улар жамиятнинг узлуксиз ва кетма – кет ривожланишини тан оладилар. Бу ёндашувлардан тубдан фарқ қилувчи концепция – *локал цивилизациялар н азарияси дир*. Унинг моҳияти шундаки, инсоният тарихи яхлит тадрижий жараён булмай, балки алоҳида олинган, бир – бирига боғланмаган маданиятлар (цивилизациялар) тараққиётдир. Бундай қарашларни Германияда О. Шпенглер, Англияда А. Тойнби, Россияда Н. Я. Данилевский, АКШда И. А. Сорокин каби олимлар илгари сурмоқдалар. Кишиларнинг турмуш тажрибаси ва фан маълумотларини курсатишича, тарихий

жараёни урганиш куп вариантлик ёндашуви асосида амалга ошганида мақсадга мувофиқ булади. Албатта, бу вариантлар шартли табиатга эга бўлиб, улар мутлақлаштирилмаслиги лозим. Негаки, инсон ҳам, инсоният ҳам охир – оқибатда узлуксиз кечаятган уз мухити жараёнини ичидан булганлиги туфайли тарих тугрисида ягона, сунгги ҳақиқатни айтиб бўлмаслиги уз – узидан тушунарлидир.

Жамият тараккиётини ҳаракатлантирувчи кучлари.
Жамият тараккиёти – ижтимоий жараёнда қатнашувчи барча субъектлар фаолиятининг натижасидир. Одатда ижтимоий жараён субъектларига :

-Социал гуруҳ

-Уларга ҳос ташкилотлар (сиёсий партиялар)

-Индивидлар

-Шахслар ва ҳоказолар қиради.

Уларнинг биргаликдаги ва ҳамкорликдаги фаолиятлари туфайли тарих амалга ошади ва ривожланади. Бинобарин, тарихий жараёни ҳаракатлантирувчи кучлар деганда, фаолият курсатувчи барча кучлар тушунилади.

Шахслар ҳам ижтимоий тараккиётда катта роль уйнайдилар. Машҳур шахсларни халқ оммаси яратади; дохий, сиёсий арбоб, пайгамбар – халқ фарзандларидир.

Жамиятда бирон – бир ҳарбий саркарда, улуг мутаффиқир, диний ёки сиёсий арбобга эҳтиёж тугилса, уни тарих яратади. Шахслар купрок жамиятда ижтимоий – сиёсий парокандалик, ижтимоий таназзул авж олган давларда дунегга келадилар. Фан, адабиёт, санъат, дин, сиёсат ва маданият арбоблари ҳамма вақтларда ҳам вужудга келавермайдилар.

Тарихий шахсларнинг буюклиги шундаки, улар ижтимоий тараккиёт талабларини бошқаларга нисбатан илгарирок ва теярроқ англайдилар ва улкан вазибаларни амалга оширишнинг илмий – назарий дастурини яратадилар. Улар ижтимоий тараккиёт қонунларини кашф этиш ва улардан фойдаланиш йулларини курсатиб беришлари мумкин.

Омма уртасида шухрат қозонган, у билан мустаҳкам боғланган обрули раҳбарлар булмаса жамият олдида турган мураккаб ва турли хил вазифаларни бажариб булмайди.

Такрорлаш учун саволлар :

1. *Ижтимоий фалсафа тарихида «жамият» тушунчаси қандай хал этилган ?*
2. *Жамият ҳаётида моддий ва маҳнавий омилларнинг урни қандай ?*
3. *Жамиятнинг моддий ҳаёт шароитлари нима ва унинг асосий белгилари қандай ? Базис ва устқурма – чи ?*
4. *Жамият ривожланишига формацион ёндашув билан цивилизацион ёндашувнинг фарқи нимада ?*
5. *Тарихий жараённинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи қучлари деганда нимани тушуниш керак ?*

18-Маҳруза: Жамиятнинг тузилиши.

Режа :

1. *Жамиятнинг тузилиши тушунчаси.*
2. *Жамиятнинг этник тузилиши.*
3. *Синфлар ва уларнинг ижтимоий муносабатлар тизимида тутган урни.*

1. Жамиятнинг тузилиши тушунчаси.

Таянч иборалар: *Ижтимоий бирлик, ижтимоий соҳа, ижтимоий муносабатлар, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, уруғ, қабила, синфлар, миллатлар, оила, катта, урта ва кичик бирликлар.*

Хар қандай жамият алоҳида олинган индивидлар йингидисидан иборат булмасдан, балки одамлардан иборат **и ж т и м о и й б и р л и к л а р** уртасидаги ижтимоий алоқалар ва муносабатлар тизимидир. Ижтимоий бирликлар, синфлар, касбий ва соҳа гуруҳлари, элат, миллат, интернацио-нал ва минтақавий ҳамжамиятлар, демографик гуруҳлар, кишилар яшаш фаолиятининг шаҳар ва қишлоқ шакли, меҳнат оилавий ва бошқа бирлашмалар-

дан ташкил топган. Жамиятнинг *ижтимоий соҳаси* турли хил ижтимоий бирликлар орқали амалга ошириладиган кишилар узаро муносабатларининг мураккаб тизимидир. *Ижтимоий муносабатлар* эса, улар обхектив мавжуд булган мулкый, касбий, демографик, миллий ва бошқа фарқлар асосида вужудга келган алоқалар-дир.

Турли ижтимоий бирликлар ва улар уртасидаги муносабатлар йигиндиси жамиятнинг ижтимоий тузилиши тушунчасининг мазмунини ташкил этади.

Мулкый муносабатлар, ижтимоий меҳнат таксимоти тизимида тутган урни, демографик ва бошқа мезонлар асосида кишиларни бирлаштириб, ижтимоий турдаги муносабатлар билан характерланади.

Куйидаги жадвалда¹ ижтимоий бирликларнинг асосий турлари, уларнинг мезонлари ва белгилари келтирилган.

Ижтимоий бирликлар мураккаб тузилишга эга булиб, узаро алоқа ва муносабатларда булган турли ижтимоий гуруҳ ва катламлардан иборат. Ривожланиш жараёнида уларнинг микдорий ва сифатий таркиби узгариб туради. Бу узгаришларнинг йуналиши куп жихатдан жамият тараккиётини белгилайди. Турли белги ва хусусиятлар асосида бирлашган кишилар йигиндиси сифатида ижтимоий бирликлар сони жихатдан *катта* (синфлар, миллатлар, касбий ва соҳа гуруҳлари ва б.), урта (территориал бирликлар, ишлаб чиқариш жамолари ва б.) ва *кичик* (оила ва б.) га булинади.

Жамиятнинг ижтимоий тузилиши тушунчаси тарихий характерга эга. Хар бир жамият такрор ишлаб чиқаришнинг характери ва усулига караб узига хос ижтимоий тузилишга эга булади. Жумладан, ибтидоий жамоа тузими даврида уруг-кабилавий тузилишга эга булган. Бунда уруг ҳам меҳнат ва оилавий жамоа сифатида ҳам ижтимоий этник бирлик сифатида шаклланган.

1. Основы современной философии. Санкт-Петербург. 1997 г, 239 бет.

Ижтимоий бирликлар турлари	Ижтимоий бирликларнинг ажратил мезонлари	Бирликларнинг асосий белгилари
----------------------------------	--	--------------------------------------

инфлар Касбий бирликлар	Ижтимоий ишлаб чикариш тизимидаги урни	Мулкка муносабати, даромад хажми, хукмдорлик омили ва б.
Соҳавий бирликлар	Меҳнат тақсимоти тизимидаги ҳолатлар Меҳнат қилиш соҳаси	Меҳнат фаолиятининг характери Ишлаб чикариш фаолиятининг йўналиши
Этник миллий бирликлар	Этник ва миллий мансублик	Келиб чиқиш, тил, территория, иктисодий ҳаёт бирлиги, психология ва маданиятнинг узига ҳослиги
Минтақавий бирлашмалар	Элатлараро, миллатлараро, давлатлараро алоқалар	Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида интернационал алоқаларнинг турли даражалари
Демографик бирликлар	Индивидларнинг жинси ва ёши бўйича характеристикаси Яшаш жойи (шаҳар, қишлоқ, туман, вилоят ва ҳ.)	Ёшлар, аёллар, нафақахурлар, бошқа ижтимоий гурӯҳлар
Территориал бирликлар Ирқий гурӯҳлар	Морфологик ва физиологик хусусиятлар Ишлаб чикариш муаммоларининг ҳал этилиши	Давлат маҳмурий бирлашмалари
Ишлаб чикариш жамоалари	Кон-қариндошлик муносабатлари	Тана ранги, буйи, бош суякнинг хажми ва х.
Оила		Меҳнат

		фаолиятининг ташкилий шакллари Биргаликда яшаш, умумий хужалик, узаро маҳсулият ва х.
--	--	---

Кулдорчилик жамиятида кулдорлар ва куллар синфи вужудга келади, касбий гуруҳлар пайдо бўлиб, элатлар шаклланади ва моногам онла қарор топади. Феодализм жамиятига хос булган синфлар: феодал ва дехконлар иктисодий муносабатларининг узгариш булган уз урнини янги ижтимоий бирликларга бушатиб берадилар ва х.

Индустриал жамият тараккий этган даврларда миллатларнинг таркиб топиши ва ривожланиши амалга ошади, турли-туман соҳа ва касбий гуруҳлар купаяди, территориал бирликлар тузилиши узгаради.

XX асрнинг охири йилларида ижтимоий гуруҳ ва катламларнинг мазмунида улар уртасидаги муносабатлар характерида катта узгаришлар содир булмокда. Ижтимоий бирликларда янги белгилар пайдо булмокда, ишлаб чиқаришда банд булган ва ишлаб чиқаришда банд булмаган ходимлар, урта синфлар шаклланмокда. Ижтимоий табақаланиш жараёни жадал сурхатлар билан кечмокда, янги уртанчи гуруҳлар, йирик минтакавий бирликлар вужудга келмокда.

Жамият тарихи гувоҳлик беришига караганда техник-технологик базиснинг характерида ва цивилизациянинг турига караб жамиятнинг ижтимоий тузилиши мураккаблашиб боради ва янги ижтимоий бирликлар вужудга келади.

Жамиятнинг ижтимоий тузилиши маҳлум маҳнода унинг иктисодий асосига боглик булади. Лекин жамиятнинг ижтимоий тузилиши нисбий мустақилликка эга ва уз навбатида жамият ҳаётининг иктисодий, сиёсий ва маҳнавий соҳаларига таҳсир қилади.

2. Жамиятнинг этник тузилиши.

Таянч иборалар: *этник тузилиш, уруғ, қабила, элат, миллат, миллий уз-узини англаш.*

Жамиятнинг ижтимоий тузилишини ташкил этган барча тузилмалар келиб чиқиш жихатидан икки хилдир. Шулардан – *этник* ва *демографик* бирликлар уз негизда инсоннинг биологик табиати билан боғлиқ булиб, маълум маҳнода ижтимоий ҳаётдаги бу биологик табиатни ташкил этадилар, қолган бирликлар – синфий, касбий ва б. – тула ижтимоий характерга эга булиб, йирик ижтимоий меҳнат тақсимотлари, синфлар ва хусусий мулкка утиш натижасида тарқиб топади.

Жамиятнинг ижтимоий тузилиши тахлилига тарихий ёндашиш, урғанишни айнан этник бирликлардан бошлашни тақазо этади. Чунки этник бирликлар (уруғ, қабила) – ижтимоий бирликларнинг дастлабки шакли ҳисобланади.

Тарихий этник бирлик тушунчаси инсониятнинг энг қадимги даврдан ҳозиргача босиб утган босқичларини ифодалайди ва тегишли тарзда уруғ, қабила, элат ва миллатни уз ичига оладиган бирликлар (уруғ, қабила) – ижтимоий бирликларнинг дастлабки шакли ҳисобланади.

Тарихий этник бирлик тушунчаси инсониятнинг энг қадимги даврдан ҳозиргача босиб утган босқичларини ифодалайди ва тегишли тарзда уруғ, қабила, элат ва миллатни уз ичига олади. Уруғ аҳзолари қон-қарин-дошлиқ, умумий тил, турмуш ва маданиятга эгаллиги билан фарқланади.

Уруғ ибтидоий жамиятнинг асосий қуртағи булиб, турли вазифаларни (этник, ишлаб чиқариш, ижтимоий) бажарган. Уруғнинг иқтисодий асоси булиб ер, ов қилиш, баллиқ тутиш жойларига булган ижтимоий мулкчилик ҳисобланган. Бундай ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш қучларининг ниҳоят паст даражасига тугри қелган эди.

Қелиб чиқишга қура, уруғ, ибтидоий қишилар тудаси ривожлани-шининг якуни булиб, алоҳида тарзда яшамаган. Уруғлар уртасида хар доим зарур алоқалар мавжуд булган. Уларнинг бирлашувидан қабила ташқил топган. Қабила – бир томирдан қелиб қикқан, лекин кейинчалик бир-биридан ажралиб қетган уруғлардан ташқил топган. Уруғдан фарқли уларок, қабила қакат айрим ижтимоий вазифаларни (хужалик вазифаларини хали хам уруғ бажарган) бажарган. Бу эса этник бирликни бевосита хужалик вазифаларидан озод булишига олиб қелди. Жупт оила вужудга қелиши билан оила-никоҳ муносабатларининг, қон-қариндош-чилиқ алоқаларининг этник бирликлардан ажралиши

юзага келди.

Элатнинг вужудга келишида, энг аввало территориал, кушничилик алокалари муҳим ролъ уйнайди. Элат соф этник бирлик сифатида шаклланди. Ер юзида шундай элатлар борки, улар нафакат этник гуруҳ-лардан (булгорлар, венгерлар) ташкил топган, балки турли ирклардан (масалан италияликлар) келиб чиққан.

Бу жараён жуда узок вақт давом этган: қабила ва элатларни биргаликда яшаши кулдорчилик тузимининг охириги даврларигача ҳам хос булиб, ривожланган элатлар фақатгина феодализм даврида вужудга келади.

Элат - уз тили территорияси маданиятига, иктисодий алокалар асосига эга булган кишиларни тарихий таркиб топган бирлигидир.

Элатларнинг шаклланиши аниқ урнига кура, турли этносларда, турли даврларда юз беради. Яхни, элатнинг шаклланиши, шарқнинг купгина халқларида жамиятнинг синфларга булиниши илк даврдан бошлаб содир булган. Бу билан бирга, бундан кейинги даврларда ҳам элатчилик майдонга келган. Тарихий халқлар ичида хозирги узбеклар аждодининг элат сифатида шаклланиши X –XII асрларга тугри келади. Айни вақтда булар таркибига янги-янги катламларнинг кушилиши кейинги асрларда ҳам юз берди. Чунончи, узбек этноси таркибига элат босқичида кирган сунги катлам Дашти кипчоқдан Мовароуннахрга келиб жойлашган кучманчилар булди.

Элатларнинг табнати ва муҳим хусусиятларини тадбик килишда тарихийлик тамойилига таянмоқ лозим. Чунки, биринчидан, уз тараққиёти давомида эл-элат жуда катта узгаришларни бошидан кечирди. Шунинг учун кулдорчилик даврида шаклланган элат билан феодализм давридаги элатларни айналаштириш катта хато булар эди. Баҳзи адабиётларда учраб турган уруғ қабила бирликлари емирилиши даврида вужудга келган бирламчи элатларни, шу элатларни кейинги ривожланиши натижасида таркиб топган иккиламчи элатлардан фарқлаш лозимлиги ҳақидаги фикрлар бу масалага конкрет тарихий ёндашиш имкониятини беради.

Иккинчидан, аграр иктисодий алокаларнинг ривожланиш даражасидан келиб чиққан уруғ қабила бирликлари ва миллатлар уртасидаги тарихий даврда элат шаклланган. Ибтидоий бирликларда натурал хужалик ҳукмронлик килган. Миллатлар учун эса ривожланган меҳнат таксимотига асосланган иктисодий яхлитлик

характерлидир. Элатларга хали бундай иктисодий хаёт яхлитлиги хос эмас.

Миллатнинг келиб чикиши урта аср анҳанавий жамиятларидан янги индустриал жамиятга утиш даврига тугри келди. Мавжуд фалсафий адабиётларда миллатнинг шаклланиши капиталистик муносабатларнинг қарор топиши билан боғлаб урганилади. Шу билан бирга, капитализмдан олдинги жамиятларнинг иктисодий, сиёсий ва маҳнавий ривожини миллатларнинг шаклланиши учун моддий ва маҳнавий замин булган. Лекин, капитализмни аввалги тузимларида миллатнинг қарор топиши мумкин эмас эди. Агарда элатнинг миллатга бирлашишининг муҳим белгилари булган территория, тил, маданият умумийлиги ва хужалик хаёти куртаклари аллақачон феодализмда шаклланган булса, иктисодий хаёт умумийлиги фақат капитализм даврида қарор топади. Шундай Ки-либ, миллат куйидаги белгилар билан характерланади:

Биринчидан, бу территориянинг бирлиги. Кишиларнинг катта - катта гуруҳларда ҳам маконда бир-бирдан узок вақт давомида ажралмаган булсалар ҳеч қачон бир миллат вакили була олмайдилар. Айни вақтда бир территорияда яшашлик уз-узидан одамларни бир миллатга бирлаштира олмайди. Бунинг учун территориянинг умумийликдан ташқари бошқа муҳим белгиларининг булиши ҳам керак.

Иккинчидан, миллатнинг бирлаштирувчи белги - тил бирлигидир. *Миллий тил* деганда - барча миллат аҳзоларига тушунарли булган ва адабиётларда мустаҳкамланган умумхалк тили тушунилади. Фақат шундай тил бирлиги, миллат одамларининг биргаликдаги иктисодий, сиёсий, маҳнавий хаётини таҳминлайди. Лекин бу белгини мутлоқлаштириш ярамайди.

Баҳзан, битта тил бир неча миллатнинг миллий тили сифатида кулланилади. Масалан, инглиз тили - инглизлар, шимолий америкаликлар, австралияликлар, янги зеландияликлар учун, немис тили - испанлар, мексикаликлар ва кубаликлар учун миллий тил вазифасини бажаради.

Миллатнинг муҳим белгиларидан учинчиси, иктисодий хаёт бирлигидир. Иктисодий хаёт бирлиги мамлакат турли ҳудудларининг хужалик мутахассислануви ва улар уртасидаги савдо - алмашув алоқаларининг мустаҳкамлашуви асосида вужудга келади. Турли ҳудудларни мутахассислашуви жараёни ва уларнинг бир-бирига хужалик жихатдан боғликлиги, шу вақтнинг узида

миллатнинг иктисодий бирлашуви жараёни ҳам булган.

Миллатнинг узок вақт давом этган территория, тил, иктисодий ҳаёт бирлиги шаклланиши асосида туртинчи белгиси – халқнинг маданиятида мустақамланган психик рухий томонларнинг умумийлигидир. Миллатнинг рухий томонларини узига ҳослиги тугма булмасдан, балки иктисодий ва сиёсий ривожланиш хусусиятларининг, конкрет географик муҳитнинг миллат онгидаги инҳикоси ҳисобланади. Миллатнинг рухий ҳолати халқнинг маиший ҳаётида, урф-одатларида, қушқларида, рақсларида ва фолъқлорларида уз ифодасини топади.

Яна бир миллатга ҳос хусусият устида тўхталиб утиш керак. Бу миллий уз-узини англашдир, яҳни, узини у ёки бу миллатнинг булаги сифатида англаш, унга тааллуқлилигини ҳис этишдир. Бу белги юкори-даги белгилардан фарқли субъектив характерга эга ва миллатнинг муҳим томонларидан ҳисобланади. Миллатни характерлашда объектив белгилар билан бир қаторда миллий уз-узини англаш белгисини ҳам унутмаслик керак. Акс ҳолда миллий мансублик ҳақида эмас, балки кишиларнинг фақатгина этник келиб чиқиши ҳақида суз бориши мумкин. Миллий узликини англовчи белгилар мавжуд. Булар – тарихий онг, миллий анаҳана, байрам ва урф-одатлар, миллий тилга муносабат, миллий гурур ҳисси ва ҳ.

Миллий маданий қадриятларни узлаштириш ва эгаллаш, уларни қайта идрок қилиш ва яратиш миллий уз-узини англаш ривожланишнинг асосий шарт - шароитларидир. Шу билан бирга, миллий уз-узини англаш уз урнида миллий маданият, маҳнавий ва манфаатлар янада ривожланишини таҳминловчи асосий омилдир.

Собик Иттифок емирилиб, мустақил давлатлар ташқил топган , ҳозирги шароитда миллий уз-узини англаш мамлакатимиз ижтимоий ва маҳнавий тарақиётининг муҳим омилига айланиб бормоқда.

3.Синфлар ва уларнинг ижтимоий муносабатлар тизимида тутган урни.

Таянч иборалар: *синфлар, синфларнинг келиб чиқиши, мулк, ижтимоий маъке, асосий ва асосий булмаган синфлар, ижтимоий қатламлар, зиёлилар.*

Қатта ижтимоий бирликлар сифатида жамият ижтимоий тузилишининг муҳим бугинларидан ҳисобланади. Ҳар бир жамиятнинг турига, ишлаб чиқаришнинг характери ва техник-

технологик даражасига кура, маълум синфлар тутри келади. *С и н ф л а р* келиб чикишининг асосий сабаби, ижтимоий меҳнат таҳсимоти булган. Бунинг натижасида, маълум гуруҳ кишиларининг мулкка булган муносабатлари, уларнинг жамиятда тутган урни ва мавқеи шаклланди ва мустаҳкамланди. Жамиятни синфларга булишда асосий мезон булиб, уларнинг мулкка булган муносабати (эгаллик, фойдаланиш) ҳисобланади. Хар бир жамиятда синфлар ишлаб чиқариш ва айрбошлаш муносабатларининг, яъни уз даврининг иқтисодий муносабатларини маҳсули ҳисобланади.

Даставвал, синфлар кулдорчилик жамияти қарор топиш даврида вужудга келган. Ишлаб чиқариш кучларининг усиши қушимча маҳсулот олишга, хусусий мулкнинг қарор топишига ва кишилар уртасида иқтисодий тенгсизликни келиб чиқишига олиб келди. Бир ижтимоий - иқтисодий формациядан бошқасига утишда синфий бйрликлар ва улар уртасидаги зиддиятлар характерида узгаришлар юз берди.

Ишлаб чиқариш воситаларига ва миллий бойликнинг каттарок қисмига эгаллик қилган, жамият ва ишлаб чиқаришнинг ташқил этиш ва бошқариш тизимида юқори мавқега эга булган синф нафақат иқтисодий, балки сиёсий жиҳатдан ҳам ҳукмрон синф булиб қолди.

Синфларнинг пайдо булиши 2 йул билан амалга оширилган:

1. Мухим ижтимоий вазифаларни бажарувчи (жамоа оксоқоллари, қохинлар харбий лашқарбошилар ва х.) ларни жамоадан алоҳида гуруҳ сифатида ажралиб чиқиши оқибатида.

2. Дастлаб асирга тушган бошқа қабилла вақилларни, кейинроқ эса қарздор булган қабиллагаиларни куллиққа айланттириш йули билан. Қушимча маҳсулотни узлаштириш учун имқониятни яратилиши жамиятнинг синфий табақаланишига олиб келди.

Шундай қилиб синфларга қуйидагича таҳриф бериш мумкин.

Синфлар, кишилар гуруҳларидан иборат булиб, улар бир-биридан узининг тарихан муайян ишлаб чиқариш тизимида тутган урниларига, ишлаб чиқариш воситаларига, муносабатлари, ижтимоий меҳнатни ташқил этишдаги тутган уринлари ва ниҳоят, ижтимоий даромад олиш усуллари ва миқдорига қура фарқ қилладилар.

Хусусий мулкка асосланган хар бир жамиятда *асосий* ва *асосий булмаган* синфлар мавжуд. Асосий синфлар жамиятнинг ҳукмрон ишлаб чиқариш усули томонидан келтириб

чиқарилган булиб, узаро муносабатларида шу ишлаб чиқариш усулининг мохиятини ифодалайдилар. Булар кулдорлар ва куллар, феодаллар ва дехконлар, буржуазия ва ишчилар. Хар бир синфий жамиятга асосий булмаган синфлар ҳам хос. Улар утмиш ишлаб чиқариш усулининг колдиклари ёки янгисини куртаклари сифатида майдонга чиқадилар. Капитализм даврида дехконлар синфи асосий булмаган синфлардандир. Агар асосий синфлар уртасидаги муносабатлар антагонистик характерга эга булса, асосий ва асосий булмаган синфлар уртасидаги муносабатлар тула булиши мумкин. Масалан, капитализм шароитида буржуазия ва дехконлар уртасидаги муносабат антагонистик хусусиятга эга, дехконлар ва ишчилар синфи уртасидаги зиддият ноантагонистик характерга эга.

XX асрнинг иккинчи ярмида синфларнинг ижтимоий таркибини аниқлаш мезонларига узгаришлар киритилди. Информацион жамиятнинг технологик ва ташкилий асосларидаги сижишлар мулк таркибини узгаришига олиб келди. Авваллари ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш, фойдаланиш битта шахснинг ижтимоий мавқеини характерлаган булса, хозирги даврда муқддорнинг бу ваколатлари турли индивидлар уртасида таксимланмоқда.

Хокимият ва назорат, касбий мансублик, даромадлар даражаси, меҳнат бозоридаги индивидларнинг мавқеи, уларнинг сиёсий ва маданий йуналишлари каби омиллар муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунончи, иқтисодий ривожланган мамлакатларда менеджерларнинг юқори катлами ишлаб чиқариш воситаларига эга булмасада, уз касбий мавқеига ва даромадларининг даражасига қура ижтимоий гуруҳ сифатида хозирги замон ҳукмрон синфининг ажралмас қисми ҳисобланмоқда. Айни вақтда, ишчиларнинг қупчилиги олий маҳлумотга эга, қимматбаҳо қогозлар шаклидаги капиталга эга, лекин бу нарса уларни бошқа синфлар таркибига қирғизишга асос була олмайди. Демак, хозирги даврда синфларни таснифлашда мулкка эгалик қилиш омилдан ташқари, хокимият ва назорат омиллари ҳам қатта аҳамиятга эга.

Қатта ижтимоий бирлик булган синфлар таркиби жуда мураккабдир. Ижтимоий ишлаб чиқариш тизимида маҳлуи урин эгаллаган узаро боғлиқ гуруҳлар, синфларнинг таркибини ташқил этади. Хозирги даврда жамиятнинг синфий дифференцияси шуни қурсатмоқдаки, унга нафакат синфлар, балки синфлар ичидаги

катламлар, синфларро гурухларни ҳам ажратиш мумкин.

Жамият аҳзоларининг табакалашуви hozирги вақтда бир қатор узғаришларга учради. Уларнинг ялпи микдориди урта катламнинг урни жиддий тарзда ошмоқда. Хунармандлар, майда корхоналарнинг эгалари, майда савдогарлар, деҳқонлар ва фермерлар, кам сонли эркин касб эгалари ҳамда ёнланиб ишловчи зиёлилар ишлаб чиқариш, савдо, маориф, давлат ва жамоа муассасаларининг хизматчилари ва бошқалар урта катламни ташкил этади.

Жамиятни синфий табақалашуви ҳақида гап кетганда, албатта зиёлилар (интелегенция – лотинча фикрловчи, онгли) ҳақида унутмаслик керак. Нима учун зиёлилар синф эмас? Агар биз синфни характерловчи асосий белгини – ишлаб чиқариш воситаларига булган муносабат – деб олсак масала ойдинлашади. Чунки, аксарият зиёлилар моддий ишлаб чиқариш воситаларига эғалик қилмайди. Ишлаб чиқариш воситаларига эғалик қилмаганлиги учунгина зиёлиларни эксплуатация қилинувчи синфлар таркибига қирғизиш нотугри булар эди. Бу маҳнода зиёлилар турли гурухларининг мавқеи турлича. Эркин касб эгалари булган ёзувчилар, рассомлар ва х. маҳлум жихатдан қуп мамлакатларда интеллектуал мулк эгалари ҳисобланадилар. Хизматчи зиёлилар эса (масалан инженер техник ходимлар) узининг ижтимоий – иқтисодий ҳолатига қура ёнланма ишчиларга яқин турадилар. Умуман олганда, зиёлилар ҳеч бир жамиятда синф булмаган, чунки, моддий ишлаб чиқариш тизимида мустақил уринга эга эмас.

Аксарият, фалсафий адабиётларда зиёлилар ижтимоий катлам сифатида тан олинган. Кейинги пайтларда зиёлиларни кишиларнинг қуп Катлам-ли бирлиги сифатида баҳолаш ҳоллари ҳам учрамоқда. Жумладан, рус олими С.Э. Крапивинский зиёлиларни мураккаб ақлий ижодий меҳнат билан шугулланувчи кишиларнинг қуп катламли бирлиги сифатида таҳрифлайди.

(Крапивенский С. Э. Социальная философия. М., «Владос», 1998 г. 149 бет.) Зиёлилар юқори таҳлим даражасига эга булган бирликдир. Шу сабабли, улар жамиятнинг интеллектуал (ақлий) салоҳиятини ташкил этадилар. Бу нарсани тугри баҳоламаган жамиятнинг икболи йук.

Такрорлаш учун саволлар:

1. *Жамиятни ижтимоий тузилиши деганда нимани тушунаси?*
2. *Ижтимоий этник бирлик ҳисобланган «миллат» ва*

«элэт» лар уртасидаги фарк кайси белгилар оркали аникланади?

3. Синфлар жамиятнинг иктисодий базаси билан кай тарзда боғлиқдирлар?

4. Нима сабабдан зиёлилар хеч бир жамиятда мустакил синф хисобланмайдилар?

19-Маҳруза : Жамият ва шахс.

Режа:

- 1. Индивид, индивидуаллик, шахс, жамият тушинчалари.*
- 2. Шахс эркинлиги. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини химоя қилиш инсон камолатини демократик тамойилларидир.*
- 3. Маданият ва кадриятлар, уларнинг шахс камолотидаги роли.*
- 4. Миллий ва умуминсоний кадриятлар ва уларнинг инсон камолотидаги муштараклиги.*

1. Индивид, индивидуаллик, шахс, жамият тушинчалари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Индивид, индивидуаллик, шахс, жамият, ирода, муҳит, шахс маҳсулияти, шахс мажбурияти.*

Инсонга, унинг шахсига ортиб бораётган кизикиш ҳар бир жаҳон тарихий тараққиёти бурилиш даврларининг характерли хусусиятидир. Шахс мавзусига, инсоннинг ривожланиши, унинг маҳнавий-ахлоқий яхлитлиги масалаларига ортиб бораётган диққат - эҳтибор энг аввало умумбашарий муаммоларнинг кескинлашаётганлиги билан боғлиқ.

Ҳозирги замон файласуфларининг **шахе маҳсулияти, мажбурият-лари** ва **ҳуқуқи** масалаларини кун тартибига қуйиш ва муҳокама қилишга интилишлар - ижтимоий янгилашнининг белгиларидан биридир. Агарда аввалги йиллардаги адабиётларда **«шахс»** тушинчаси **«омма»** тушинчасига карама - қарши қуйилиб қаралган бўлса, ҳозирги замон адабиётида тарихнинг оммавий иштирокчиларининг индивидуал - шахсий сифатларига қупрок аҳамият берилмокда.

Инсонга хос булган энг асосий хусусиятларни характерлаш учун фалсафада **«индивид»**, **«индивидуаллик»** ва **«шахс»** каби атамалар ишлатилади.

Инсон мавжудот сифатида реал индивидлар оркали конкретлашади. **«Индивид»** тушинчаси, биринчидан, олий биологик турнинг

алохида куринишини, иккинчидан, ижтимоий бирликнинг алохида айрим булагини билдиради. Индивид тушинчаси инсонни унинг алохидалик ва айримлик аспектида тавсифлайди: Хар бир индивид узининг хослигига, алохида яхлитлик сифатида бир катор хоссаларга эгадир: яхлит морфологик ва психологик тузилмалиги, мухит билан узаро муносабатда тургунлик, фаоллик. Демак, индивид якка - ёлгиз одам эмас, балки одамлар гурухи, жамоаси орасида узининг алохида, такрорланмас хусусиятларига эга булган айрим кишидир. Шу билан бирга индивид, узи мансуб булган гурух, жамоа, ижтимоий бирликнинг энг умумий хусусиятларини узиди мужассам этади. Одамда умумийлик билан айримлик уйгун холда намоён булади.

Индивид тушинчаси оркали хар бир алохида олинган одамнинг у шаклланган ижтимоий шароитларга нақадар боғликлигини куриш мумкин. Инсон узини англай олган дакикадан бошлаб у ижтимоий муносабатлар махсули сифатида намоён булади.

Киши тугилган ва шаклланган давр, у мансуб булган халкнинг маданият даражаси, у тааллуқли булган ижтимоий гурухнинг турмуш тарзи - буларнинг хаммаси индивид хатти - харакатига уз тахсирини курсатади. Шунинг учун инсонга хос булган жуда куп сифатлар, шу жамият ва мухит тахсирида шаклланади. Лекин, *ижтимоий мухит* кишиларнинг хатти - харакатларини узил - кесил белгилайди деган фикрда булиши хам нотугри. Чунки, хар кандай шароитда хам инсон уз килмишлари учун махсулиятни тула англайди ва жамият олдидаги мажбуриятларини тула хис этади. Кишиларнинг бу хилдаги сифатлари эса *«индивидуаллик»* ва *«шахс»* тушунчалари оркали ифодаланади. Инсон ижтимоий муносабатлар махсули ва субъектидир. *«Индивид»* тушунчаси инсоннинг ижтимоий муносабатлар махсули эканлигини ифодаласа, *«индивидуаллик»* ва *«шахс»* тушунчалари ижтимоий хаётнинг фаол субъекти сифатида инсон узиди шакллантира олган ижтимоий ахамиятга молик сифатларни акс эттиради. *«Индивидуаллик»* ва *«шахс»* тушунчалари махноси жихатидан бир-бирига жуда яқиндир. Лекин бу сузлар инсонга хос булган турли ижтимоий сифатлар ва характер томонларини узиди ифодалайди. *«Индивидуаллик»* тушинчаси оркали биз инсонни узига хос хусусиятларини акс эттирсак, *«шахс»* тушунчаси ундаги мустакилликни, онгли равишда карор қабул килиши хусусиятини белгилайди.

«Индивидуаллик» тушунчасида хар бир инсон хаёти, фаолиятининг барча сохаларида намоён буладиган узига хосликлар ифодаланади. Моддий ишлаб чикаришни амалга ошириш жараёни, сиёсий вазифаларни хал этиш йуллари, махлум обхектнинг санхат асарларидаги турли туман талкени ва хоказолар пировард натижада ижрочиларнинг таланти, ташкилотчилиги, уз бурчларига фидойилиги каби куплаб хусусиятларига боглик булади.

Индивидуалликда ижобийлик уз аксини топади. Унинг карама-карши мукобилини индивидуалликда ифодалаш кабул килинмаган. Масалан, уз кунок ёзувчининг индивидуал хусусиятлари тугрисида махсус гапирилмайди. Индивидуаллик алохида олинган инсоннинг аник хатти-харакати, малакаси, лаёкати, одат ва куникмаларини ифодалайди. Унинг мазмуни урта арифметик даражада олинган инсон сифатларидан хамма вақт ортиклиги билан ажралиб туради. Гап шундаки, индивидуалликда инсоннинг хам ташки ва хам ички бетакрор хусусиятлари жамланган булади. Шунга кура хам бу хусусиятлар йигиндиси, уртача одам сифатлари йигиндисидан доимо ортик булади. Буни ижтимоий тарих мисоллари етарлича тасдиқлайди. Масалан, Узбекистонда IX - XV асрларда яшаган мутаффакирлар фалсафа, фан, дин ва санхатда шундай янгилликларни бердиларки, булар нафақат уз даври учун юксак равнакни билдирди ва яна ундан кейинги даврларда хам купгина халклар, хусусан оврупаликлар тафаккури ривожланиши учун зарур туртки булди. Шу муносабат билан инсон индивидуаллиги хусусиятларининг намоён булиши шарт-шароитлари масаласини мулохаза килиш зарурияти тугилади. Юкоридаги мутаффакирларни табиат шунчаки яратмаган, балки муайян ижтимоий тарихий эхтиёж шакллантирган. Бу ерда шуни тахкидлаш керакки, узига хослик, бетакрорлик индивиднинг сифати, у шулар билан характерланади, шахе эса индивидга дахлдор булган мана шу хоссалар билан бирга эркин мустакил фикрлайдиган ва махлум шароитда махсулиятни уз зиммасига ола билиш фазилатларини мужассамлаштирган инсондир. Шу махнода «шахе» тушунчасида даставвал инсоннинг жамиятда тутган урни ва амалга оширган функциялари гадаланади. Ижтимоий фанлар урганадиган сохаларга шахс муаммосини киритишнинг боиси хам ана шундадир.

«Шахс» узининг ижтимоий шароитига боглик булган ва индивидуал сурхатда ифодаланган сифатлар (интеллектуал, эм

ационал, иродавий ва бошқалар) га эга булган одамлардир. Шахс ижтимоий манфаатлар асосида таркиб топадиган бутунлик (одамлар гуруҳи) ни узиди ифодалайдиган, унга хос булган сифат (фазилят ва курс)ларга эга булган, узни мансуб гуруҳлар манфаатини фаол химоя қила оладиган, уз позициясига эга, шу асосда курсатадиган фаолият учун жавобгар булган индивидуалликдир. Бинобарин, муайян умумийлик, яхлитлик айрим шахсларда уз ифодасини топади»

(Фалсафа. Маҳруза матнлари. ФарДУ. Фаргона, 2000 й . 155 бет.)

«Шахс» тушунчасида даставвал инсоннинг жамиятда тутган урни ва бажарадиган вазифалари ифодаланади. Шунга кура, жамиятни урганганидан барча фанлар доирасига ҳам шахс масалалари киради. Жумладан, жамиятшунослик, рухшунослик, таҳлимшунослик каби катор фанлар уни шахс сифатида олиб текширади.

Муайян маҳнода шахс – яхлит жамиятнинг алоҳида олинган ажралмас булагидир. Унда даставвал мавжуд ижтимоий муносабатлар мажмуаси булади.

Шахснинг жамият билан муносабатлари узига хос жихатларга эгадир. Шахснинг узлиги даставвал, унинг муайян даражадаги мустакиллигидир. У узининг шу ҳолати билан ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларида иштирок этади. Албатта, гап бу борада етук шахс тутрисидадир. Лекин, янги тутилган чакалокнинг шахс булиши имконияти факат жамиятда воқеа булади. Демак, шахсни жамият вояга етказиши. Чакалокдаги инсоний имкониятлар жамият муҳити таҳсирида амалга ошириб, уз такомилга эришади.

Шахсни тавсифлашдаги энг муҳим нуқта унинг ахлокий-маҳнавий моҳияти ва шу асосда амалга оширадиган хатти-харакатларининг табиатидир. Шахс мазмуни ва уни баҳолашда, шахс онгининг йуналиши, шахсий мулжаллари таркибий қисм ҳисобланади. Тутри, ижтимоий муҳит шахс шаклланиши ва хулқига муҳим таҳсир курсатади, бироқ шахсий бориентация – мулжаллар ва хулқ инсоннинг ички маҳнавий дунёси билан белгиланади. Инсонда интеллектуал – ахлокий, иродавий фазилятлар қанчалик ёрқин булса, унинг ҳаётий мулжаллари ҳам умуминсоний қадриятлар билан қупрок мувофиқ келади, у бу қадриятларнинг тасдиқланишига ижобий таҳсир этади. Бу ерда шахс руҳи, эркинлиги ижодқорлиги ва эзгулиги қучларни алоҳида

ахамиятига эга. Шу нуктаи назардан, шахс узининг биологик малака ва куникмаларида юкорига кутарилади ва маҳлум маҳнода, хатто уларга бархам беради.

Инсон шахсининг шаклланишидаги биринчи босқич - оиладир. Гудак оилада илк бора ижтимоий-маданий кадрятларни узлаштиради ва улар замирида фаоллигини ошириб боради. Мактаб, турли ижтимоий гуруҳлар (масалан, тенгдошлари спорт уюшмалари ва бошқалар) билан мулокат давомида маданий идеаллик қарор топиб, шахс шаклланишининг муҳим жихатларига айланади.

Шахснинг маданий идеали у мавжуд булган миллат, ижтимоий гуруҳда амалда булган кадрятлар доирасида шаклланади ва ривожланади. Шахснинг идеали миллат ёки ундаги турли гуруҳлар учун типик булган идеалдан фарқ қилмоғи лозим. Бу типдаги идеал одатда болалиқдан қарор топади. Маданий идеалда эса жамият ривожланиши уз аксини топади. Шунга қура, ҳар қандай жамият маданиятида инсон шахсининг етуқлиги даражаси тугрисидаги тасаввурлар ишлаб чиқилган ва бу тасаввурларда уша жамиятнинг маҳнавий, ахлоқий ва маданий кадрятлари уз аксини топган.

Шахснинг маданий идеали унинг жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги фаолияти мотивлари ва мақсадларини уз ичига қараб олади.

Шахс узининг маданий идеалини рўёбга чиқариш учун турли-туман ижтимоий гуруҳлар доирасида муайян уринга эга булиши ва муайян вазифаларни, ролларни бажариши лозим. Булар эса шахснинг фаоллиги туфайли юз беради. Инсон фаолияти шахс ривожланиши ва унинг турли ижтимоий ролларни бажаришида асос ҳисобланади. Фақат фаолият туфайлигина шахс узини намоён этади, тасдиқлайди.

Инсоннинг ижтимоий - фаоллик моҳияти индивиднинг социаллашуви негизида туради, бинобарин, бу жараёнда у шахс сифатида таркиб топади. *Социализация – ижтимоийлашув* деганда индивид томонидан билимлар, меҳёрлар ва кадрятларнинг муайян тизимига ҳос ҳаётий фаолиятни амалга ошириш тушунилади. Мадомики, ижтимоийлашув динамик характерга эга булар экан, у вақтда шахс ҳамма вақт жараёндир, бу ҳамма вақт таркиб топишидир. Борди-ю, шахс узининг таркиб топишида, уз интилишларида тургунликка учраса – бу инкирозга учраётган шахсдир. Шахснинг таназзулга учраши унга бошқаларнинг

иродасига мослашиб ҳаракат қилиш, режалануви, яшаш орқасида юз беради, бундай ҳолда танлаш ва эркин ҳаракатга урин қолмайди.

2. Шахс эркинлиги. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш инсон қамолотининг демократик тамойилдир.

Таянч иборалар: *эркинлик, зарурият, шахс эркинлиги, сиёсий эркинлик, маҳнавий эркинлик, шахс маҳнавияти, шахс ҳуқуқлари, шахс мажбуриятлари.*

Эркинлик фалсафада бутун ижтимоий тарих давомида инсоният ва инсон шахси ҳаётининг утқир муаммоларидан бири бўлиб келди. Чунки, эркинлик ижодий яратувчи, фаол, уз олдига қуйган мақсадлари сари ҳаракат қилувчи инсоннинг эҳтиёжи бўлиб, унинг табиати билан боғлиқдир.

Шахс эркинлиги у индивидуаллигининг ва жамият тараккиёт даражасининг тарихий, ижтимоий ва ахлокий мезони, улчовидир. Шахс эркинлигини чегаралаб қуйиш ҳам шахсга, ҳам жамиятга катта путур етказади. Айнан шахс эркинлиги туфайли жамият атроф воқеликнинг мавжуд табиий ва ижтимоий шарт-шароитларига мослашибгина қолмасдан, балки уз мақсадларига мувофиқ уларни узгартиради. Албатта, мавҳум ва мутлақ маҳнодаги эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Чунки, шахс табиат ва жамиятдан бутунлай эркин бўла олмайдн. Фалсафада, тарихда эркинлик зарурият тушунчаси билан боғлиқ равишда урганшган.

Заруриятнинг узи нима? *Зарурият* деганда уни тақдир тақозоси (диний қарашлар), воқелик ривожланишининг пировард натижада қонуний зарурий ҳолда юз бериб узига йул топиб олиш (материалистик, детерменистик қарашлар), маҳнавий ривожланиш ифодаси (турли психологик ва субъектив йуналишдаги фалсафий қарашлар) каби тарзларда талқин этилади.

Узининг амалий фаолияти жараёнида қишилар реал мавжуд ҳаётнинг табиий шарт-шароитлари, ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар, моддий - техник воситалар тарзида тараккий заруриятнинг конкрет қуринишлари билан дуч келадилар. Уз фаолиятларининг объектив шароитларни танлашда, қишилар эркин эмаслар. Аксинча бу шарт-шароитлар қишиларнинг қизиқишлари ва интилишлари доирасини белгилаб беради. Лекин, шунга қарамайдан улар уз фаолиятлари доирасини аниқлашда маҳлум эркинликка эгадилар. Чунки, ҳар бир тарихий даврда битта эмас, балки бир нечта ривожланишнинг реал имкониятлари мавжуд бўлади. Ҳаттоки, ҳеч қандай танлаш имконияти бўлмаганда ҳам

шахс уз эркинлиги доирасида юз бериши мумкин булган салбий окибатлардан узини четга олади, ижобий ходисаларни рубга чикаришга интилади. Ванихоят кишилар уз олдига куйган максадларига эришиш учун воситаларни танлаш эркинлигига эга. Демак, эркинлик мутлак эмас ва махлум максад ва харакатлар режасини танлаш йули билан имкониятларни англасалар тугри булади. Кишилар канчалар уз имкониятларини англасалар, максадларига эришиш учун качалар куп воситаларга эга булсалар ва ижтимоий ривожланишнинг улар учун кулай булган йуналишлардан имкон даражада фойдалана олсалар улар шунчалар эркиндирлар.

Реал вокеликда тараккий зарурият ва шахс эркинлиги масаласи бир-бирига богликдир. Тарихий детерменизм шахс эркинлигини, кишиларнинг ижтимоий фаолиятида танлаш эркинлигини инкор этмайди, балки такозо этади.

Шундай килиб, эркинлик фалсафада «англаб олинган зарурият» сифатида талкин этилади. Бу тахрифга мувофик шахс, жамоа, синф ва жамият эркинлиги табиат ва жамият обхектив конунларидан эркинлигида эмас, балки уз хатти-харакатларини онгли танлаш кобилиятидир, яхни ишни кузини билиб карор кабул килишдадир. Шахсининг уз хатти-харакатларини онгли танлаб олиш унга махлум ахлокий ва ижтимоий масхулиятни юклайди. Эркинлик ва махсулият уртасида тугри пропорционал богланиш мавжуд. Шахе канчалик эркин булса, у уз зиммасига шунча катта махсулиятни юклайди.

Танлов эркинлиги туфайли инсоният жамияти ривожланишининг истаган боскичида ва истаган жойида яратилган моддий ва махнавий кадриятлар урганилиши, узлаштирилиши ва ижодий такомиллаштири-лиши мумкин.

Инсон шахсининг бу жихати факат индивидуал табиатга эга булмай, балки ялпи ижтимоий жихатларда хам куринади. Яхни шахсларгина эмас, балки катта ёки кичик эл-эллатлар, миллатлар ва халклар хам уз такдирла-рига тегишли холларнинг барчасида ижтимоий танлов эркинлигига эгадир. Лекин булар шахс ва ижтимоий кучлар жамият соф субхектив-лигининг натижаси эмас, балки пировардида обхектив такозоланганлиги окибатиدير.

Шахе эркинлиги индивидуал сезги, субхектив эркинлик сифатида максадли танлов килишдан бошлансада, инсоннинг табиатан фаоллиги юкорирок боскичларда – максадга эришиш учун

танланган воситаларни ишлатиб, муайян хатти-харакатлар килишда (объектив эркинликда) нихоясига етади.

Эркинликнинг субъектив ва объектив ифодаланишларида ундаги ички ва ташки томонларнинг хусусиятлари, узаро боғликлиги ва муҳим фарқларни пайкаш кийин эмас.

Шахс эркинлигининг ички томони белгиловчи ва тузилишига кура анча мураккаб булиб, асосий унсурлар сифатида мақсад ва воситаларни танлаш, амалга ошириш учун зарур булган вазиятларни билишни, бу билинган, узлаштирилган ташки заруриятни ички эҳтикод билан мувофиқлаштириб олиш, нихоят, узлигини тула намоён этиш кабиларни уз ичига олади. Булар алоҳида олинганида ҳам, биргаликда олинганида ҳам нисбий мустақил тарзда мавжуддир.

Ташки эркинлик- бу даставвал мавжуд ижтимоий муносабатлар тизимида шахс борлигининг урни ва ахамиятини ифодаланиши, унинг ички эркинлигининг хиссий-буюмлашган тарзда намоён булишидир. Бунда охир оқибатда шахс билан жамият манфаатларининг нисбати масаласи марказий уринда туради.

Шахс ва жамият манфаатлари муаммосининг ечимида, яхши шахс эркинлиги масаласида, бир-бирини истисно қиладиган икки хил қарашлар мавжуд. Улардан бири инсон шахси манфаатларини тараққиётини белгиловчи омил ҳисобланиб, уларни мутлақлаштиради.

Иккинчиси эса, аксинча, инсон жамиятининг шунчаки бир унсури сифатида қараб, унинг манфаатини ижтимоий манфаатлар олдида ахамиятсиз қилиб қўяди. Бу иккала қарашда ҳам шахс ва жамият манфаатлари нисбати тугрисида гап боради.

Агар инсоният тарихига назар ташласак, шу нарсани гувоҳи буламизки, бу масала турли тарихий даврларда турлича ҳал қилинган. Масалан, ижтимоий жамоа тузими шароитида индивидлар манфаати тулалигача жамоа (уруг, қабилла) манфаатига бўйсундирилган. Уругнинг ҳар бир аҳзоси анҳана қучи билан мустаҳкамланган ва узи учун умумий тарзда аждодлардан қолган анҳаналар, урф-одат ва маросимлар қучи билан бошқарилган синфий жамиятлар вужудга қелиши билан инсон шахси ривожланиб, унинг жамият билан муносабатларда ажралиш руй берди. Энди инсон маҳнавий дунёси, хатти-харакати, фаолиятининг материаллари, мавжуд ижтимоий тузим, унинг институтларига муносабати ва ҳоказоларда айни шу ажралиш белгиловчи мавқега

эга булади. Лекин хар бир даврда жамият таракиётида юз берган узгарилшлар натижасида шахс ва жамият муносабатларида муайян мувозанатга эришилиб борилди. Жамият илгариланма харакатида куйилган хар бир кадам махлум махнода шахс ва кенг халк оммаси эркинлиги даражасини ошиб боришини билдиради.

Хар бир конкрет тарихий даврда кишиларнинг эркинлиги даражаси охир натижада шу жамият ишлаб чикариш кучларининг ривожланиш даражасига, фан ва техника холатига, ижтимоий муносабатлар ва сиёсий тузимга боглик булади. Шахс эркинлиги доим жамият эркинлигининг бир кисми хисобланади.

Эксплуатация хукмронлик килган жамиятларда хукмрон синф омманинг хатти-харакатларини доимо чегаралаб куйишга харакат килган. Шахснинг, айникса, унинг ривожланган махнавий боскичини ифодалайдиган хусусиятлар - мустакил фикрлаш, танкидийлик, ишчанлик ва хоказолар давлат жазолаш ташкилотларининг доимий назорати остида булди, кишилар белгилаб куйилган чегаралар доирасида уз эхтиёжларини кондириш йуларини ахтарадилар. Уларнинг натижасида амалда булган куркиш, бир-биридан хавфсираш вазиятлари шахсларни хар кандай жамоадан узларини четта олиш, уз манфаатларини яширинча химоя килиш ва хоказо холатларда булишга мажбур этди.

Нодемократик тоталитар давлатнинг инсон шахсига табий тахсирини совет тузими мисолида хам куриш мумкин. Бу хакида Президентимиз И. Каримов шундай дейдилар: «Биз зуровонликка, коммунистик акидапарастликка асосланган етмиш йилги даврни бошимиздан кечирдик. Бу даврда оммани сохта гояларга ишонтириш, уларга итоат килдириш учун канчадан - канча куч маблаг сарф булмаган дейсиз.»(Каримов И. А. Хушёрликка дахват. Т., «Узбекистон», 1999 й. 22 бет.)

Хозир мустакил Узбекистонда демократияни, унинг шаркона анханаларини кенг ривожлантириш, конунлар устиворлигини тахминлаш давлат ва жамият олдидаги вазифалардан бири булиб турибди.

Мустакил Узбекистон шароитида шахснинг виждон эркинлиги, мулкий дахлсизлиги ва бошка хукукий кафолатлари конституцияда белгилаб куйилган. Давлат жамият хаётининг кайси бир сохасига онд конун-кондаларни ишлаб чикармасин, шахснинг комусида белгилаб куйилган макомига карма-каршн булмаслиги лозим.

Бозор муносабатларига утиш шароитида шахс ривожланишининг шари демократия эканлиги узининг ҳаётий кучини курсатмоқда.

Тарихий ривожланиш жараёнида шахснинг урни масаласи ҳақида гап борганда, уларнинг буюклиги мансуб ижтимоий гуруҳ, эл-элат, халкнинг фикр-уйини тула ифодалаши, уларнинг мақсад, вазифаларининг тарихий жараён қонунияти асосида амалга ошириши кузда тутилади. Албатта, бундай шахс уз халқининг сифат ва фазилатларини узида гавдалантиради. Бирок, шахснинг хусусиятлари тугрисида суз борганда Амир Темурнинг сиймоси куз олдимишга келади. Бугунги кунда бундай фазилат Президент И.А. Каримов фаолиятида ёркин ифодаланмоқда.

Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, Президентимиз олиб бораётган сиёсатнинг йуналишларидан бири қомил шахс - инсонни вояга етказишдир. Унинг фалсафий дастурамаллий принциплари И.А.Каримов асарларида уз ифодасини топган. «Бу соҳада пировард мақсадимиз, - дейди Каримов II чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маҳрузасида,– иймон эҳтиқоди бутун, иродаси бақувват эркин фуқаро маҳнавиятини шакллантиришдир. Яхши мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо меросими ва замонавий тафаккурига таяниб яшайдиган барқамол инсонни тарбиялашдан иборат.»(Фаргона ҳақиқати. 2000 й. 25 январ)

3. Маданият ва кадриятлар, уларнинг шахс қамолотидаги роли.

Таянч иборалар: *маданият, моддий маданият, маҳнавий маданият, ворислик, аиҳана, кадрият, моддий кадрият, маҳнавий кадрият, миллий кадрият, минтақавий кадрият, умуминсоний кадрият.*

Қомил инсон дунёқарашини шакллантиришда маданият ва кадриятлар-қатта аҳамият қасб этади.

М а д а н и я т гоят мураккаб, қуп қиррали ижтимоий ходисадир. Шунинг учун булса қерак, хозирги замон фалсафасида "маданият" соҳасига берилган 200 дан ортиқ турлича таҳрифлар мавжуд. Бу нарса энг аввало, юқорида айтилганидек, маданият ходисасининг ниҳоят даражада мураккаблиги ва уни билишнинг маҳлум қийинчиликлари билан боғлиқлиги билан белгиланади. Маданиятни билиш орқали инсон узини-узи маданият буюмларида объективлашган уз борлигини билиб боради. Шунинг учун маданият ходисасига тугри баҳо бериш учун системали ёндашувга

таянмок керак.

Маданият лотинча "культура" маҳносини ифодалаб, даставвал ерга ишлов бериш, ерни парваришлаш, дехкончилик мехнати деган фикрни билдирган. Кейинчалик эса маҳрифатли булиш, тарбия курганлик, билимли булиш мазмунида кулланилган. Узбек тилида кенг ишлатиладиган "маданият" атамаси арабча "мадина"-шахар деган маҳнони англатади.

Маданият энг умумий тарзда инсон ва жамиятнинг узгарувчилик фаолиятининг барча турлари ҳамда, шу фаолият натижаларининг мажмуидир.

Маданият инсон ва жамият тарихий тараққиётининг муайян бир даражаси, кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли қуринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маҳнавий бойликларда ифодала-нади. Маданият тушунчаси муайян тарихий даврлар, ижтимоий – иқтисодий тузумлар, муайян жамиятлар, элат ва миллатлар тараққиёти, мод-дий ва маҳнавий ҳаёт даражасини, шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушини изохлаш учун кулланилади. Маданият ижтимоий ҳаётнинг моддий – техник, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа соҳаларини, инсон меҳнат фаолиятининг барча самараларини узида камраб олади. Халқ оммаси томонидан яратилган ҳамма моддий ва маҳнавий бойликлар маданиятга таалуқлидир. У одамзод ақл-идроқининг энг юксак чуқкила-ригача булган туйғуларини ҳаммасини камраб олади.

Демак, маданиятга таҳриф бераётганда маданият инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатидаги камолотини, инсонда инсонийлик ривожланиши меҳёрини тавсифловчи ходиса эканлигидан ҳам келиб чикмок лозим.

Шундай қилиб, маданиятга қуйидагича таҳриф бериш мумкин. Маданият инсоннинг фаолият жараёни, унинг оқибатида яратилган моддий ва маҳнавий қадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил булган ижтимоий ходисадир.

Моддий ишлаб чиқаришнинг икки асосий тури- моддий ва маҳнавий ишлаб чиқаришга караб, маданият ҳам йирик икки турга- моддий ва маҳнавий маданиятга булинади. Маданиятнинг бу турлари қуриниш, мазмун ва моҳиятига қура бир-биридан узаро фарк қилади. Моддий маданият деганда - меҳнат қуролларини, меҳнат қуникмаларини, шунинг-дек, ишлаб чиқариш жараёнидаги яратилган ва моддий ҳаёт учун хизмат қиладиган барча

бойликларни англаймиз.

Маҳнавий маданиятни камрови бехат кенг булиб, у инсонлар томонидан яратилган маҳнавий бойликларни, ижтимоий онгининг илмий, бадний, ҳуқуқий, диний, ахлоқий, фалсафий ва бошқа шакллари, тафаккурнинг барча шакллари, дунёкарашнинг бутун соҳасини, жамиятдаги гоёлар ва таҳлимотларни, бадний асарлар, эстетик карашларни ҳам камраб олади, бундан ташқари, маҳлумот бериш, таҳлим - тарбия, фалсафа, дин, ҳуқуқ, этика, эстетика, санҳат ва адабиёт сингарилар ҳам киреди. Маҳнавий бойликлар авлоддан авлодга - бир тузимдан иккинчи тузимга мерос сифатида утади ва жамият тараққиётига катта таҳсир курсатади.

Маданиятни моддий ва маҳнавийга булиш куп жихатдан шартли булиб, булар уртасидаги чегара катхий эмас. Бирок, маданиятни бундай тартибда классификация қилиш, шубҳасиз, муайян аҳамиятга эга, инсонга хос моҳиятли кучларнинг турли фаолият соҳаларида гавдаланиш хусусиятларини очиб беради. Моддий ва маҳнавий маданиятга мансуб нарса ва ходисалар турли максадларга хизмат қилади, демакки, уларнинг вазибалари, функциялари турлича. Лекин бу фарқлар нисбатлидир ва уларни асло мутлоқлаштириб бўлмайди. Биринчидан, униси ҳам буниси ҳам маданият эканлигини унутмаслик керак. Иккинчидан, инсон фаолиятининг маҳсули булган купгина нарсалар ҳам ақлий, маҳнавий, ҳам жисмоний меҳнатни натижаси сифатида пайдо булади. Бошқача айтганда, моддий маданият инсоннинг муайян гоёлари, билимлари, максадларининг пайдо булиши ва номоён булишидадир. Айни пайтда ҳар қандай маданият маҳсули ҳам объективлашуви, турининг моддий ифодасини (ёвуз, нутқ, расм, хайкал ва ҳоказолар) танламоғи лозим.

Маданият тарихи жамият тарихининг ажралмас бир қисмидир. Шунинг учун ҳам, унинг вужудга келиши ва ривожланишини жамият тарихидан, жамиятдаги ижтимоий - иқтисодий муносабатлардан, моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулидан ажратиб олиш мумкин эмас. Маданият тарққиётида моддий ишлаб чиқаришнинг ривожини асос булади Ижтимоий - иқтисодий тузимларининг ишлаб чиқариш усуллари алмашинувига қараб маданият ҳам сифат жихатидан узғариб туради. Жамиятнинг тараққий этиши маданиятнинг узғаришини талаб қилади, маданиятнинг янгилалиши эса уз навбатида жамиятнинг тараққий

килишига сабаб булади.

Хар бир авлод маданий ривожланишнинг буш жойдан эмас, балки узидан олдинги авлодлар яратган кадриятларни узлаштиришдан бошлай-ди. Бошка томондан, бу узлаштириш узига хос янги кадриятлар яратиш, маданиятни янги боскичга кутариш йулидаги таянч вазифасини утайди. Агар мана шу икки жараён булмас экан, маданият ривожланиши хакида гапириш мумкин эмас. Бу икки жараён – эскилик билан янгилик уртасидаги объектив зарурий боғланиш *ворислик* деб аталади.

Маданиятда *ворислик* хакида гап кетганда, тараккиётта хизмат киладиган (прогрессив) ва ривожланишига тусик буладиган (реакцион) ворисликни фарклаш лозим. Шунингдек, маданиятда ижобий (позитив) ва салбий (негатив) ворислик хам кузатилади. Маданият уз ривожланишининг хар бир боскичида олдинги давр натижаларига таянади. Ана шу жараён натижасида маданиятнинг бекарор элементлари юзага келадики, одатда уларни ифодалашда *анҳана* тушунчаси ишлатилади.

Тарихий жараёнда *маданий анҳаналарнинг* роли бекиёс-дир. Маданий анҳаналар туфайли кишиларнинг тажрибалари тупланиб, авлодлардан-авлодларга утиб боради. Анҳаналарсиз маданият булиши мумкин эмас.

Хар бир авлод узидан олдинги авлодлардан мерос колган анҳаналар, урф-одатлар ва кадриятларни меҳнати, билими тажрибалари билан бойитади ва ривожлантиради. Муайян давр ва жамият маданиятига утиш маданий меросга таянган холда келажак маданияти тараккиётга асос булади. Ворисийлик – утмиш маданияти меросини эмас, балки турли даврлар, халклар маданиятининг узаро таҳсир масаласини хам уз ичига олади.

Маданий меросга нисбатан менсимасдан караш, чуқур салбий окибатларни, фалсафий натижаларни келтириб чиқариши, муҳим маданий ютуқларнинг йуқолишига олиб келиши мумкин. Бундай мисоллар халки-мизнинг тарихида оз эмас.

Эндиликда мустақиллик туфайли узбек халки уз маданий меросини янгидан тикламоқда.

«Бугунги кунда, - деб ёзади И. Каримов, - хур ва озод халкимиз барча халклар ва давлатлар томонидан яратилган маҳрифатда, фан ва техникада, маданият ва санҳатда нимаикки янги ва илгор жиҳатлар булса, шунга дадиллик билан интилмоқда. Узбек диёрида тарихда куп марта булганидек, яна янгидан узимизнинг бетакрор ва

илгор, иктидорли ва энг мухими – инсонларга керакли кадрятларимиз барпо этилади.»(Каримов И. А. Узбекистон: Миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. Т., «Узбекистон», 1999 й. 76 бет.)

Маданий меросимиз ал-Бухорий, ат-Термизий, Баховуддун Накшбанд каби мутафаккирлар тахлимоти, якин вақтларгача таҳқиқда булган талайгина урф- одатлар, расм-русумлар, анҳаналар, миллий уйинларни тикланиши хисобига бойиб бормокда.

Инсониятнинг улуг мутафаккирлари, донишмандлари инсон ва унинг хаёти учун, ижтимоий тотувлик учун нимаики зарур булса, ушани булган неҳмат, кадрят сифатида эҳозлаб келганлар, ёш авлодга хаёт учун зарур булган барча нарсаларни кадрлаш хиссини тарбиялашга алоҳида эҳтибор берганлар. И. Каримов таҳкидлаганидек : «Халкнинг махнавий кадрятлари, махнавий мероси минг йиллар мобайнида Шарк халклари учун кудратли махнавият манбаи булиб хизмат килган.»(Каримов И. А. Узбекистон XXI аср бусагасида: Т., «Узбекистон», 1997 й, 137 бет.)

Инсониятнинг улуг мутафаккирлари кадрятлар мохиятини теранрок идрок этишга ва айникса, тарихнинг бурилиш нукталарида «кадрят нима» деган саволга жавоб топишга ҳаракат килганлар. Инсоният жамияти ривожланиб борган сари кадрятлар тутгисидаги тушунча ҳам тобора чуқуррок мазмун ва аҳамият касб этиб борган.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон фалсафасида моддий ва махнавий борликка кадрятли ёндашиш, кишиларда кадрлаш хисси ва маданиятини ривожлантириш, кадрятлар мохиятини илмий-фалсафий идрок этиш ва кенг оммалаштириш алоҳида аҳамият касб этаяпти. «Кадрят» нима?

Кишилиқ жамияти тараккиёти ва истиклоли учун аҳамиятли булган ижтимоий, махнавий ходисалар кадрятлар жумласига қиради. Кадрят деган тушунча кадр-киммат деган маҳнони билдиради.

Кадрят тушунчаси инсон, шахе ва жамият учун фойдали, аҳамиятли булган барча моддий, махнавий, табиий, социал реалликни ифодалайди.

Бирок, ҳар қандай объектнинг мавжудлик факти кадрят була олмайди. Кадрят учун объекти реалликнинг инсон учун

фойдалилиги, ахамиятлилиги муҳимдир.

Объектларнинг ахамиятлилиги хосса ва хусусиятлари билан эмас, балки инсон манфаатларига, ижтимоий муносабатлар соҳасига уларнинг қай даражада дахлдор эканлигига боғлиқдир.

Кадрият кадрлаш хисси, кадриятли онг, кадриятли муносабат ва кадриятли мулжал (*ориентация*)нинг узвий бирлигидан иборат булган тушунчадир.

Кадрият ва маданият уртасида яқинлик, узаро боғлиқлик мавжуд булса ҳам, уларнинг айнанлаштириш хатоидир.

Кадрият маданият тушунчасига нисбатан бой ва кенг камровли тушунчадир. Табиатнинг инсон ҳаёти учун зарур булган неҳматлари: ер, сув, ҳаво, усимликлар, ҳайвон, тоғу-тошлар – кадриятдир. Холбуки, уларни маданият деб булмайти.

Кадриятлар объектларни инсоний ахамиятини тавсифлайди, айти вақтда объектларнинг кишилар томонидан кадрланаётганлигини ҳам курсатади. Бу, кадриятларнинг маданиятдан фаркланадиган муҳим белгисидир.

Кадриятлар маданият соҳасига кирмайдиган объектларни, ҳатто маданият субъектларини ҳам уз ичига олади. Чунончи, маданият ижодкори булган инсон ҳамма замонларда ҳам олий кадрият хисобланиб келган. Кадриятларнинг қандай кадриятлиниши кишиларнинг билиши, маданият савияси, интеллектуал - ахлоқий салоҳиятига бевосита боғлиқдир. Кадриятлар узининг моҳияти ва хусусиятига қура бир неча турларга булинади. Фалсафий адабиётларда кадриятлар қуйидагича тасниф қилинапти.

1.Кадриятлар нима кадрланаётганлиги ва нимага асосан кадрланаётганлигига қараб: а) предметли кадриятлар б) субъектив кадриятларга булинади.

Предметли кадриятлар субъект учун муайян ахамиятга эга булган реал ходисалар, кадриятли муносабат объектларидир. Бундай кадриятларга: табиий объектлар, жараён ва ходисалар, социал объектлар қиради. Субъектив кадриятлар - ходисаларни кадрлашда асос булиб хизмат қиладиган, норматив тасаввурлар шаклида ифодаланадиган установақалар, баҳоқалар мақсадлар, таҳқиқлар, лойиҳалардир.

2.Кадриятлар жамиятнинг қайси соҳаси билан боғлиқ эканлигига қараб ҳам бир-биридан фаркланади. Шунга асосан ахлоқий, сиёсий, диний, илмий, оилавий, ҳуқуқий, бадний ва ҳоказо кадриятларга булинади.

3.Кадриятлар умумийлик даражасига кура, яхни бирон бир ходиса, субъектларнинг канчаси учун ахамиятга эга эканлигига караб тасниф килинади. Бундай кадриятлар:

- индивидуал кадриятлар;
- гурух (миллий, диний, жинсий ва х.к.);
- умуминсоний кадриятлар;

4.Кадриятлар субъект томонидан уз максади ва принциплари сифатида ёки ташки вазият тақозоси билан шунчаки қабул килинишига караб ҳам тасниф килинади. Бундай кадриятларга :

- ички кадриятлар;
- ташки кадриятларни курсатиш мумкин.

5.Кадриятлар инсон хаёт фаолиятининг туб асослари учун, унинг эhtiёж ва интилишлари мохиятини ифодалаш учун канчалик ахамиятга эга эканлигига караб ҳам фаркланади. Шу муносабат билан:

- мутлок ёки абадий кадриятлар;
- уткинчи кадриятлар ёки кадриятларнинг конкрет тарихий шакллари.

6. Кадриятлар узларининг бажарадиган функцияларига караб ҳам бир-бирдан фаркланади:

- моддий кадриятлар;
- маҳнавий кадриятлар;
- социал кадриятлар;(Каранг: Назаров К. Аксиология. Кадриятлар фалсафаси. Т., «Маҳнавий», 1998)

Кадриятлар мохиятини билиш, инсон ва унинг хаёти олий кадрият эканлигини эhtiроф этиш, шахе эркинлиги, виждон эркинлиги, суз ва матбуот эркинлигини қарор топтириш демократик жамият ва ҳуқуқий давлат тараққиётининг муҳим омилдир.

4. Миллий ва умуминсоний кадриятлар ва уларнинг инсон камолотидаги муштараклиги.

Таянч тупшунча ва иборалар: *Миллий кадриятлар, умуминсоний кадриятлар, моддий ва маҳнавий бойликлар, миллий туйғу, миллий кадриятларнинг намоён булит шакли, миллий ва умуминсоний кадриятларнинг муштараклиги.*

Миллий ва умуминсоний кадриятлар мавжуд. *Миллий кадриятлар* айрим халқ, миллатлар ва элатларнинг тарихий тараққиётти жараёнида яратилган барча *моддий ва маҳнавий*

ий бойликларнинг йигиндисидан иборат.

Миллий кадриятларнинг шаклланиши ва ривожланиши муайян бир миллатнинг хаёти, турмуш тарзи, тарихи, маданияти, урф-одатлари, тили, унинг утмиши, келажаги билан узвий богликдир.

Миллий кадриятлар мураккаб ижтимоий – тарихий ходиса булиб, миллатнинг тили, маданияти, тарихи, удумлари, жамики моддий ва махнавий бойликлари, иктисодий ва сиёсий хамда махнавий хаётини хар томонлама камраб олади. Инсоннинг кайси миллатга мансуб эканлиги хақидаги тасаввур факат гоё эмас, балки туйгу хамдир. *М и л л и й т у й г у* – табиий туйгудир. Унда миллатнинг тарихи, хозирги ахволи, миллий рухияти ва хусусиятини тушуниш хиссий шаклда мужассамлашган булади. Инсонда миллий онг ва гурур булмаса, у узини кайси миллатга мансублигини хис этмаса, унинг уз миллий манфаат ва кадриятларини кандай килиб англашини тасаввур килиш кийин. Токи миллатлар, миллий манфаатлар мавжуд экан, миллий муносабатлар хам, миллий хис - туйгулар хам, миллий кадриятлар хам сакланиб колаверади. Миллатни миллий кадриятлардан махрум килишга уриниш тарих ва инсоният учун энг катта жиноятдир. Хар бир кишида уз кадр-кимматини саклаш, узини хурмат килиш туйгуси булади. Хар бир миллатда хам худди шу холни курамиз. Миллатларнинг уз-узини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар хам миллий кадриятлар хам кучайиб, мустахкамланиб бораверади.

Миллий кадриятларнинг кучайиб бориши миллий махдудликка, миллий худбинликка, уз миллати манфаатларини биринчи уринга куйиш, бошка миллатлар ва халклар манфаатларни хисобга олмасликка олиб келмаслиги керак.

Умуминсоний кадриятлар узининг мазмуни, мохияти, кенг микёсда амал килиши, дунёдаги куплаб халклар, элатлар, миллатлар-нинг утмишидаги, хозирги даврдаги ва истикболдаги тараккиёти билан узвий алокадорликда эканлиги, узида жaxon цивилизациясини яхлит ва бир бутунлигини ифодалаганлиги билан минтакавий ва миллий кадрият-лардан тубдан фарк килади.

Табиатни мухофаза килиш, экологик тарбия ва маданиятни ривожлани-тириш, инсониятнинг сихат-саломатлигини саклаб колиш, хавфли касал-ликларни узаро хамкорликда олдини олиш, озик-овкатга, энергия ва ёкилгига булган танкисликни тугатиш,

маданий бойликларни, цивилизацияни эсон-омон саклаб қолиш, урушларнинг бошланишига йул қуймас-лик, тинчликни саклаб қолиш - буларнинг ҳаммаси умуминсоний, умумба-шарий кадриятлардир.

Умуминсоний кадриятлар алохида халқлар ва миллатларнигина эмас, балки башариятнинг ҳам мулкидир.

Миллий ва умуминсоний кадриятлар бир-бири билан узвий боғлиқ. Уларнинг ҳар иккаласи бир - бирига тахсир этади, бири иккинчисини тулдиради, мазмунан бойитади.

Умуминсоний кадриятлар миллий кадриятлардан мазмун жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, уни уз ичига олади. Умуминсоний кадриятлар барча миллат ва элатлар, халқларнинг мақсад ва интилишларининг яхлитлиги ва умумийлигини ифодалайди. Миллий кадриятларни умумбашарий кадриятлардан ажратиб олиб, унга маҳлиё бўлиб кетиш, уз миллатини макташ, унинг тарихи ва маданиятини идеаллаштириш, бошқа миллатлар вакилларининг миллий туйғулари ва нафсониятларига бир мунча тегиб кетади. Бу миллий туйғулар миллатчилик туйғуларига айланиб кетиши мумкин. Бу энг хавфли нарса. Шунинг учун ҳам бу масалада ҳушёрлик, инсоф, диёнат, камтарлик, қуюшқондан чикиб кетмаслик, узга миллат кишилари тили, маданияти, тарихи, анҳана ва удумларини астойдил хурмат қилиш талаб қилинади.

Шуни таҳқиқлаш керакки, мамлакатимизда биронта ҳам халқ ва миллат узидан бошқа халқ ва миллатлардан, умумий жаҳон цивилизациясидан ажралган алохида тарихга эга эмас. Миллатлар бошқа халқнинг ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар. Барча халқларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, маҳнавий ривожланиши тарихи бир-бири билан чирмашиб кетган. Шунинг учун ҳам ҳар бир миллат уз доирасида чекланиб қолмай, бошқа миллатлар ва халқлар билан биргаликда тараққий этади. Бир миллатнинг манфаати ва кадриятлари бошқа миллатникидан ажралмаган ҳолда урганилиши керак. Мамлакатимизда яшовчи ҳар бир миллат ва элат сингари ўзбек халқининг ҳам узига яраша ажойиб моддий, маҳнавий, тарихий кадриятлари бор. Уларни оқилона ва ҳолисона урганиш мустақиллик шароитидаги иқтисодий, маданий ва маҳнавий тараққиётнинг асосий шартларидан биридир. Миллий маданият ва анҳаналарга, миллий кадриятларга хурмат билан қараш – миллатнинг узига хурмат билан қарашнинг асосий бугини. Умуминсоний кадриятлар ривожиди

миллий кадрятлар канчалик мухим ахамият касб этса, уз навбатида умумбашарий кадрятларга таянмасдан туриб, миллий кадрятлар ҳам мукаммал ривожлана олмайди. Уларнинг хар иккаласи ҳам диалектик алокадорлик асосида ривожланиб, такомиллашиб боради.

Муस्ताкил Узбекистоннинг куч - кудрати манба — деб тахкидланади И. Каримов томонидан — халкимизнинг умуминсоний кадрятларга содиқли-гидир. Халкимиз, адолат, тенглик, ахил кушничилик ва инсонпарвар-ликнинг нозик куртакларини асрлар оша асраб авайлаб келмоқда. Узбекистонни янгилашнинг олий максади ана шу анханаларни кайта тиклаш, уларга янги мазмун багшлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва хар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир. (Каримов И. А. Истиклол ва махнавият. Т., «Узбекистон», 1994 й, 5 бет.)

Миллий маданият ва кадрятларнинг мазмуни ва мохиятини билиш, уларга эхтикод куйиш, ёш авлодда инсонпарварлик ва ватанпарварлик туйғусини шакллантиради. Ватан бахт-саодати ва миллий истиклолимиз йулида фидокорона меҳнат килишга, комил инсон булиб вояга етишга ундайди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. *Индивид, индивидуаллик ва шахс тушунчалари инсоннинг қайси сифатларини ифодалайди ?*
2. *Шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг роли ва урни қандай?*
3. *«Шахс эркинлиги» деганда нимани тушунасиз ?*
4. *Маданиятнинг мохияти, асосий турлари ва узаро алокадорлиги нимадан иборат ?*
5. *Кадрятларнинг маҳноси ва асосий турлари нималардан иборат ?*
6. *Миллий ва умуминсоний кадрятлар муштараклиги, узаро муносабати, уларнинг намоён булиш шакллари қандай эканлигини айтинг ?*

20 - Маҳруза: Жамиятнинг сиёсий тизими.

Режа:

1. Жамиятнинг сиёсий тизими тушунчаси.
2. Жамият сиёсий тизимининг таркибий элементлари.
3. Жамият сиёсий тизимида давлат ва сиёсий ташиқлотлар.

1. Жамиятнинг сиёсий тизими тушунчаси.

Таянч тушунча ва иборалар: *Жамиятнинг сиёсий хаёти тушунчаси, жамиятнинг сиёсий тизим тушунчаси, жамият сиёсий тизимининг таркибий элементлари.*

Ж а м и я т и н г с и ё с и й х а ё т и - мураккаб ва серкирра ходисадир. Зеро, жамият хаёти ва тараккиётни унинг сиёсий тизими фаолиятисиз тасаввур этиб булмайди. Гарчи, жамият тараккиётнинг барча даврлари хам сиёсий тизим фаолияти билан богланмаган булсада, бирок унинг пайдо булиши ва фаолият курсата бошлаши билан жамият тараккиётни янада тезлашди, равнак топиш даражаси эса мураккаблашиб борди. Шу махнода жамият тараккиёттида сиёсий тизим хали таркиб топмаган ибтидой жамоа тузуми даври билан инсоният хеч бир мактанаолмайди. Аксинча, сиёсий тизим туфайли кишилиқ тараккиётнинг тезлашганлигини, кола-верса, мукамалрок цивилизацияга томон интиланлигини курамиз. Шунинг учун жамиятнинг сиёсий тизими, унинг вужудга келиши ва мохияти, башарият ривожигаги урни билан боглик муаммолар шубхасиз, алохида фалсафий тахлил учун мавзудир.

Жамиятнинг сиёсий хаёти тушунчаси уз ичига кишиларнинг барча турдаги сиёсий хаёт фаолиятларини, сиёсий мафкура ва психология, сиёсий норма ва кадриятлар, сиёсий институтлар ва муассасаларнинг фаолиятини, сиёсий муносабатлар ва жараёнларни, сиёсий хулқ - атвор, сиёсий маданият кабиларни камраб олади. Ушбу элементларга тегишли жигхатларни таснифлаганда, масалан, сиёсий мафкура ва психологияда сиёсий карашлар, гоьлар, назариялар, дастурлар, курсатма ва йуриқлар, кишиларнинг рухий холатларини ажратиб тахлил килиш мумкин. Сиёсий институтларга нисбатан эса давлат, унинг органлари, партиялар, ижтимоий - сиёсий харакатлар кабиларни куриш мумкин. Ушбу элементларнинг узаро богликлиги ва хамкорлигидан эса жамиятнинг сиёсий хаёти таркиб топади.

Жамиятнинг сиёсий хаёттида сиёсатнинг обхектив асослари, унинг ривож-ланиш конуниятлари уз аксини топади. Сиёсатнинг жамият хаёттидаги нисбий мустақиллиги, унинг нафакат жамиятнинг сиёсий

тизими характерига, балки бутун жамиятга тахсир эта олиши намоён булади.

Жамиятнинг сиёсий ҳаётини, унинг мазмун ва характерини, тараккий топиш хусусиятларини *сиёсий тизим* белгилайди. *Жамиятнинг сиёсий тизими* деганда давлат ва сиёсий институтлар, сиёсий муносабатлар, сиёсий ва ҳуқуқий нормаларнинг мажмуаси ва узаро алоқадорлик механизми тушунилади. Жамият сиёсий тизимининг асосий элементларига давлат ва унинг турли органлари, сиёсий партиялар, сиёсий ташкилот ва уюшмалар, ижтимоий ҳаракатлар кирази.

Жамият тараккиётида халқ оммасининг сиёсий фаолияти, уюшқоклиги ва талабчанлиги муайян даражада ролъ уйнайди. Халқ оммаси манфаатларининг кай йусинда ифодаланиши жамиятнинг сиёсий тизимини ташкил этган элементларга ҳам тааллуқлидир. Бу эса сиёсий ҳаётнинг демократлашиб боришини такозо килади.

Жамиятнинг илгариланма ривожда сиёсий тизим турли сиёсий фаолият билан машгул булган элементларнинг бирлиги сифатида алоҳида урин тутади. Бу элементларнинг барчаси ижтимоий гуруҳ ва катламларнинг вакилларини муайян мақсад йулида бирлаштиради, уларнинг фаолиятига раҳбарлик килади.

2.Жамият сиёсий тизимининг таркибий элементлари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Сиёсий ташкилотлар, сиёсий партиялар, халқ ҳаракатлари, жамоа ташкилотлари.*

Сиёсий тизим элементлари кишилар табакаларининг манфаатларини ифодалайди, уларга хизмат килади. Масалан, сиёсий партиялар жамиятнинг муайян сиёсий кучларини ягона мақсад йулида бирлаштириб, муайян дастурларида акс этган манфаатларини рӯёбга чикариш учун интилади ва кураш олиб боради.

Партия ва партиявий тизимлар эса келиб чиқиши, сиёсий тизимдаги урни ва роли, ички тузилиши ва фаолият усулларига кура фаркланадилар. Жамиятда куп партиялар фаолият курсатганлиги боис улар жамиятнинг сиёсий ҳаётида партиявий тизимни вужудга келтиради. Партиявий тизимлар эса улар тарқибига кирган партиялар миқдори, уларнинг мақсади, ҳаракат дастури кулами ва моҳиятига кура узига хосликка эга буладилар. Тарихан сиёсий тизимлар тараккиётида якпартиявийлик ва куппартиявийлик тизимлар шаклланганлигини курамыз. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, жамиятнинг сиёсий тизими ривожда демократия йулидан бориб куппартиявийлик сиёсий тизимига утганлиги бунга мисолдир.

Хозирги пайтда республикамизда Халк демократик партияси, Адолат социал демократик партияси, Миллий тикланиш демократик партияси, Фидокорлар миллий демократик партияси фаолият курсатмоқда. Бу мамлакатимизда куппартиявийлик сиёсий тизимнинг шаклланганлигини тасдиқлайди.

Сиёсий хаёт куппартиявийлик тамойилига таянганлиги унинг демократ-лашувининг асосий омилларидан биридир. Чунки куппартиявийлик сиёсий хаётда сиёсий фикрлар рангбаранглигига, демократик фикр ва гоёларининг кенг ёйилишига имкоин яратади.

Сиёсий тизимдаги турли жамоат ташкилотлари хам жамиятнинг ижтимоий сиёсий хаётида муҳим ролъ уйнайдилар. Сиёсий тизим элементлари одатда уз харакат дастурларига эга булишади.

Ижтимоий ташкилотлар ва харакатлар сиёсий тизим таркибига кириб, маълум ижтимоий - социал гуруҳлар ва катламларни уларнинг манфаатлари асосида бирлаштириб туради. Улар давлат хокимияти органлари фаолиятида иштирок этишни максад қилиб олишмайди. Бирок шундай булсада, улар хам даврнинг муҳим ва долзарб муаммоларини кутариб чиқишади (масалан, экологик муаммолар, соғлиқни сақлаш каби масалалар) ва бу масалаларнинг хал этилиши юзасидан муҳим давлат хокимияти қарорлари қабул қилинишига харакат қилишади. Бу харакатлар хам жамият сиёсий хаётида муҳим ролъ уйнайди.

3. Жамият сиёсий тизимида давлат ва сиёсий ташкилотлар.

Таянч тушунча ва иборалар: *Давлат, давлатнинг мохияти, давлатнинг белгилари, давлатнинг функциялари, давлатнинг бошқарув шакллари, мустақил давлат, Ўзбекистон- мустақил давлат, Ўзбекистонда давлат бошқаруви.*

Жамият сиёсий тизимининг энг асосий элементи - *давлат* ҳисобланади. *Давлат* - жамиятни бошқариш учун йуналтирилган ташкилот ва муассасалар узаро боғлиқ булган бирлигидир.

Давлат жамият иқтисодий таракқиётининг махсулидир. Чунки иқти-содий ривожланиш туфайли руй берган мулккий муносабатлар ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва бошқариш заруриятини келтириб чиқаради. Худди шу пайтда давлат пайдо булиши ва жамият бошқарувини қулга олиши руй беради. Бошқарув максатида давлат томонидан омма устидан урнатиладиган алоҳида хокимиятнинг мавжуд булиши умуман *давлатга хос* булган энг *муҳим белгилардан* биридир. Ушбу хокимиятни урнатиш учун давлатга иккита восита керак: биринчидан, турли қуролланган

отрядлар (масалан, армия, полиция, жазо отрядлари, суд, прокуратура ва бошк.); иккинчидан, турли ашёвий элементлар (масалан, турмалар, камокхоналар, каторгалар, концлагерлар ва бошк.). Агар бу воситалар булмаса давлат уз хокимиятини урната олмайди. Натижада жамият бошқаруви амалга ошириш кийинлашади. Давлатга хос булган умумий белгилардан яна бири барча даврларда аҳолидан солиқлар йитиб олиш жорий этилган булишидир. Солиқлар давлат бошқаруви аппарати харажатларини коплаш мақсадида тупланади ва сарфланади. Солиқлар тури ва миқдори баҳзан купайиб ва узгариб туради. Масалан, турли урушлар, табиий офатлар ёки иктисодий кийинчилик туфайли ортиб кетган давлат харажатларини коплаш учун солиқлар узгаради. Мамлакат таракқиётидаги нисбатан тинч - осойишта ва барқарор даврларда солиқлар ҳам барқарор булади. Давлатларнинг худудларида аҳолининг тақсимланиши ва жойла-шуви хусусияти унга хос булган яна бир белгидир. Бунда аҳолининг ижтимоий ахволи, келиб чиқиши, диний эҳтиқоди ёки партиявий мансуб-лиги каби белгилар эмас, балки унинг худудий тақсимланиши белгисига таянилади.

Давлат хокимият механизми сифатида бир катор функцияларни ҳам бажаради. Давлатнинг функциялари шаклланган сиёсий тизим ва социал муносабатларни тартибга солиб туриш; ҳукукий бошқарув; солиқлар ва туловларни ундириш; халқаро манфаатлар тизимида мамлакат манфаат-ларини химоя қилиш қабиларда намоён булади. Давлат шунингдек, зуровонлик функциясини ҳам бажаради. Хусусан, турли социал тукнашувлар натижасида, масалан, оппозициядаги гуруҳлар келтириб чиқарадиган туполонларни бостиришда ушбу функцияни адо этиш зарурияти пайдо булади. Унинг бу даврдаги хатти харақатлари умумхалқ манфаатларига тулик мос келади, чунки халқ манфаатларини химоя қилиш мақсадида давлат ушбу харақатларин амалга оширади.

Давлатлар бошқарув шаклига кура ҳам фарқланадилар. Давлат бошқарув шакли давлат хокимияти бугинларининг ваколатлари уртасидаги муносабат, ҳукукий ахволи ва тузилишига боглиқ булади. Хозирга қадар олий давлат хокимиятини ташкил этишнинг икки хил шакли қарор топган: республика ва монархия. Республика бошқарувида давлат хокимиятининг олий органлари ёки сайланади, ёки умуммиллий ваколат муассасалари томонидан шаклланади. Республика шаклидаги бошқарув уч хил булади: 1. Президент республикаси - кучли президент хокимияти; давлат бошлигининг

парламентга боғлиқ булмаган ҳолда умумий сайлов асосида сайланиши; давлат бошлиғи ва ҳокимият бошлиғи ваколатларнинг президент кулида тупланиши; ҳукуматнинг президент томонидан тайинланиши; ҳукуматнинг президент олдида жавобгарлиги (масалан, АКШ ва бошқ.). 2. Парламент республикаси - президентнинг парламент йули билан сайланиши; бошқарувда ҳукумат бошлиғи - премьер - министрнинг ҳал қилувчи роли; ҳукуматнинг парламент йули билан шаклланиши; ҳукуматнинг парламент олдида жавобгарлиги (масалан, Италия, Германия, Швейцария ва бошқ.). 3. Ярим парламент республика - президент ёки давлат бошлигининг парламентдан боғлиқ булмаган ҳолда умумий овозга кўйиш натижасида сайланиши; кучли президент ҳокимияти; ҳукуматнинг парламент олдида жавобгарлиги (масалан, Франция, Португалия, Финляндия ва бошқ.). Бу бошқарувнинг турли шаклларига бўлинганлиги давлат ҳокимияти олий органларининг муносабати ва ҳуқуқий ҳолати учун хизмат қилишини аңглатади.

Шу билан бир вақтда турли давлатларда *монархия давлат бошқаруви* шакли ҳам мавжуд. Бу усулдаги давлат бошқаруви давлат бошлиғи лавозимининг меросхурга ўтиши билан изохланади. Монархнинг, яъни давлат бошлигининг ваколати ҳажмига кура бундай бошқарув шакли абсолют ва конституцион монархияга бўлинади. Агар абсолю монархияда давлат бошқарувида монарх ҳокимиятининг амалда чекланмаганлиги тушунилса, конституцион монархияда конституция доирасида чеклаб қўйилганлиги аңглашилади. Ҳозирги пайтда 40 га яқин давлатда монархия бошқаруви кенг тарқалган, уларнинг кўпчилигида (масалан, Буюк Британия, Япония, Швеция, Норвегия ва бошқ.) парламент монархияси бошқаруви амал қилади.

Давлатлар шунингдек, *давлат қурилиши шакллари*га кура ҳам фарқ қилишади. *Давлат қурилиши шакли* деганда унинг таркибий қисмларининг сиссий - ҳуқуқий мақомини ва марказий ҳамда минтақавий давлат органларининг узаро муносабатлари таъйинларини белгиловчи давлатнинг ҳудудий - сиссий тузилиши тушунилади.

Давлат қурилиши нуктан назаридан унитар, федератив ва конфедератив давлатлар бўлишини фарқлаш мумкин.

Унитар давлат - сиссий мустақилликка эга булмаган маҳмурий - ҳудудий бирликлардан ташқил топган давлатдир. (масалан, Финляндия, Швеция, Франция, Япония ва бошқ.).

Унитар давлат куйидаги белгилар хос булади:

1. Ягона конституция ва ягона ҳукукий тизим;
2. Олий давлат ҳокимияти органларининг ягона тизими;
3. Ягона суд тизими;
4. Умумдавлат ҳукукий нормаларига кура бошқарув органлари макоми белгиланадиган маҳмурий - ҳудудий қисмлардан иборат булиши;
5. Минтакавий органларнинг марказий давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига буйсуниши;
6. Ягона фукаролик.

Федератив давлат - ҳукукий жиҳатдан нисбий мустақил булган, ҳар бири уз конун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти тизимига эга булган давлат тузилмаларининг иттифоқидир. (масалан, АКШ, Хиндистон, Германия, Россия ва бошқ.).

Федератив давлатга куйидаги белгилар хос булади:

1. Федерация субъектлари уз конституцияларига эга булади, бироқ бунда федерал конституция ва федерал конунлар устуворлиги тахминланади;
2. Федерациянинг конун чиқарувчи, ижроия ва суд органлари билан бирга унинг субъектлари ҳам шунга мос органларга эга булади;
3. Федерация ва унинг субъектлари уртасида конунчилик ва бошқарув соҳасида фарк булади;
4. Федерал парламентда федерация субъектлари уз ваколатларига эга булади;
5. Куш фукаролик мавжуд булади.

Конфедератив давлат - уз мустақиллигини саклаб қолган ҳолда узаро келишув асосида бирлашган турли давлатлар бирлашмаси, иттифоқидир (масалан, МДХ.).

Конфедерацияга куйидаги белгилар хос булади:

1. Конфедерациянинг ҳукукий асоси булиб иттифок шартномаси ҳисобланади;
2. Конфедерацияга аҳзо булиб қирган давлатлар тулик суверен ва мустақил булади;
3. Конфедерацияга қирган давлатлар умумий ҳудудларга эга булмади;
4. Давлатлараро бошқарув органлари мавжуд булади.

Давлатлар сиёсий режим типларига кура ҳам фарк қилади. **Сиёсий режим** тушунчасига давлат ҳокимиятини амалга ошириш методлари, шунингдек давлат ҳокимияти органларининг улар

фаолиятининг ҳукукий асосларига муносабати киради. Бунда одатда демократик ва зуравонлик (тоталитар ва авторитар) сиёсий режимлари фарк қилиб туради. *Демократик сиёсий режим*га қуйидаги белгилар хос: давлат аппарати қурилиши ҳокимият тақсимланиши тамойилига асосан ташкил этилади; аҳоли томонидан сайланадиган ваколат органлари булади; умумий сайлов ҳукуқи, куппартиявийлик тизим амал қилади ва бошқ. Ҳозирги пайтда иктисодий жиҳатдан ривожланган давлатларнинг аксариятида демократик сиёсий режим ҳукмрон.

Шу билан бирга кишилик жамияти сиёсий ҳаёти таракқиётида зуравонлик асосига қурилган *диктаторлик сиёсий режим*лари ҳам булган. Бундай сиёсий режимда ҳокимият монополлашган бўлиб, ҳокимият тақсимланиши тамойили амал қилмайди, фуқаролик жамияти ҳуқуқлари чекланган булади. Мабодо, агар авторитар режимда давлат асосан жамиятнинг сиёсий ҳаёт соҳасини бошқарса, тоталитар тизимга эса барча соҳаларни зуравонлик асосида назорат қилиш, яқка мафқура, яккапартиявийлик каби белгилар хос булади. Буни собик совет тузумининг сиёсий режими мисолида қуришимиз мумкин.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач иттифок давридаги зуравонлик сиёсий режими урнига демократик режим урнатилди. Ҳокимият бошқаруви ваколатли асосда, аҳолининг кенг қатламлари манфаатларининг устуворлиги тамойилига таяниб ташкил этилди. Сайловлар натижасида турли гуруҳлар ҳокимиятнинг бошқарув органларига уз вакилларни сайлаб, жамиятнинг демократлашуви йулидан дадил одимлашяпти. Яккапартиявийлик урнига куппартиявийлик шаклланди. Сиёсий фикрлар хилма -хиллиги (плюрализм) қарор топди. Жаҳоннинг демократик таракқиётидаги илғор тажрибаларидан кенг фойдаланила бошланди. Натижада Ўзбекистон демократик таракқиёт йулини танлаган давлатлар қаторидан муносиб урин олди. Буни бутун халқаро жамоатчилик эҳтироф этмокда.

Шундай қилиб, давлат сиёсий тизимнинг асосий элементи сифатида бошқарув шакллари, давлат қурилиши шакллари ва сиёсий режим типларига қура фарк қилади.

Жамиятнинг сиёсий тизими, юқоридагилардан маҳлум бўлишича, мураккаб тузилишга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига қатта таҳсир этиб туради. Жамиятнинг сиёсий тизими ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқ бўлиб, иктисодиёт,

маданият кабиларга таҳсири сезиларлидир. Шунинг учун бошка сохаларнинг ривожланиши ҳам нисбий маҳнода куп жихатдан жамиятнинг сиёсий хаётига ҳам боглик булади. Кейинги йилларда комп'ютер техникасининг тобора кенг куллани-лиши туфайли шаклланаётган ахборот жамияти бошкарув тузилмалари фаолиятига катхий талабларни куймоқда. Давлар ва нодавлат бошкарув органлари эндиликда тез узгаиб бораётган социал шароитлар ва вазиятларга нисбатан мослашувчан ва янада харакатчанроқ булиши лозим. Ана шу маҳнода бахзи социологлар (масалан, О. Тоффлер) давлатнинг фаолият курсатиши ва умуман сиёсий тизим фаолиятида билим ва ахборотларнинг хал килувчи ахамият касб этишини таҳкидлашмоқда. Иктисодиётдан тортиб маданиятгача кенг камровда кириб келаётган янгича комп'ютер технологияси давлат бошкаруви ва сиёсий хокимиятни амалга оширишдаги ахамияти ортиб бормоқда. Хокимият ваколатларининг ахборот мезонлари билан боглик булган бошкарув имкониятлари кенгайиб бораяпти. Натихада жамиятнинг сиёсий тизими ҳам янгича мазмун ва мохият касб этиб бораяпти.

Мавзунн тақрорлаш учун саволлар:

1. *"Жамиятнинг сиёсий хаёти", "жамиятнинг сиёсий тизими" тушунчаларининг мохияти нимадан иборат?*

2. *Жамият сиёсий тизимининг таркибий элементлариға нималар киради?*

3. *Давлат, унинг мохияти, асосий белгилари ва функциялари нимадан иборат?*

4. *Давлат бошкарув шаклларининг мохияти кандай?*

5. *Давлат курилиши шакллари деганда нимани тушунши лозим?*

6. *Мустақил Узбекистон давлати, унинг мохияти, бошкарув шакли ва давлат курилиши тугрисида нима дейиши мумкин?*

21- Маҳруза: Жамиятти илмий билиш ва илмий бошқариш муаммолари.

Режа.

1. *Ижтимоий воқеаликни билиш хусусиятлари.*
2. *Жамиятти демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг асослари.*
3. *Хозирги замон умумбашарий муаммолари.*

1.Ижтимоий воқеаликни билиш хусусиятлари.

Таянч тушунча ва иборалар: *Ижтимоий билиш, хусусиятлари, билиш объекти, билиш субъекти, онгли фаолият, ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатлар, эмпирик даража, назария, илмий олдиндан билиш.*

Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини билиш, ижтимоий ҳаётимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маҳнавий соҳаларида намоён бўлаётган зиддиятларни чуқур ва атрофлича англаб, уларни уз вақтида бартараф этиш, мамлакатимизни илмий асосда бошқариш, жамиятимизда осойишталик, тинчликни, барқарорлаштириш, инсоннинг бахт-саодати, истикболи учун зарур булган барча нарсаларни яратиб беришнинг асосий омилларидандир.

И ж т и м о и й б и л и ш н и н г о б ъ е к т и – жамият, унинг предмети эса – инсон ҳамда унинг фаолияти ва маданияти хисобланади. Инсоният жамияти табиат қонунларидан фарқ қиладиган узига хос қонунлар асосида ривожланади.

Жамият тарихи инсонни уз максадига эришишдан бошқа нарса эмас. Жамият тарихи онгли мавжудот – инсонларнинг узаро таҳсирлари маҳсулидир.

Кишилар тарихий вазиятни ижрочилари булиб қолмасдан, балки муаллифлари ҳамдир. Улар истеҳмол воситалари сифатида табиатнинг тайёр нарсаларидангина фойдаланмасдан, узларининг моддий ва маҳнавий эҳтиёжларини қондириш учун зарурий воситаларни меҳнат қуролилари ёрдамида ишлаб чиқарадилар. Меҳнат фаолияти асосида ва жараёнида инсон тафаккури ва тили, маҳнавий дунёси, унинг маданияти келиб чиқди ва ривожланмоқда.

Ижтимоий билиш, ижтимоий тараккиёт қонунларига амал қилишнинг узига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган қийинчиликлар билан белгиланади.

Ижтимоий жараёнларни билишнинг узига хос хусусиятлари жамият қонунларини табиат қонунларидан сифат жиҳатдан

фаркидан келиб чиккан булиб, улар куйидагилардир:

1. Социум (жамият) билиш объектларидан энг мураккабдир, чунки материя харакатининг энг олий шаклига тегилдир. Шунинг учун ижтимоий ходиса ва жараёнларнинг мохиятини, улар уртасидаги конуний богланишларни аниклаш органик ва ноорганик табиатни тадқиқ қилишга нисбатан қийинроқ кечади. Ижтимоий ҳаётдаги ходиса ва жараёнлар шу даражада мураккаб ва турли туман, бир-бирига ухшамас ва бир-бирига ҳамбарчас боғланиб кетганки, уларда маълум конуниятларни аниклаш ниҳоятда мураккаб.

Табиат конунлари амалдаги предмет ва ходисалар, табиий ходиса кучларнинг узаро таъсири шаклида намоён булса, ижтимоий таракқиёт конунлари эса онга эга булган кишиларнинг фаолияти орқали намоён булади.

Инсон табиат берган нарсаларнинг шаклини узгартирибгина қолмасдан, балки табиат берган нарсадан у уз онгли максadini ҳам амалга оширади. Бу мақсад конун сифатида, инсон иш усули ва ишни характерини белгилаб беради ва инсон уз иродасини ана шу мақсадга буйсундириши лозим.

2. Ижтимоий билишда биз нафақат моддий (табиатшуносликдаги каби), балки идеал маънавий муносабатлар билан ҳам иш қураимиз. Бу муносабатларнинг характери ва тузилиши табиатдаги алоқа ва боғланиш-ларга нисбатан анча мураккаб ва зиддиятлорқадир.

3. Ижтимоий билишда, жамият, билишнинг ҳам объект, ҳам субъект сифатида майдонга чиқади: инсонлар уз тарихларини яратадилар ва узлари шу тарихни билишга интиладилар. Ижтимоий билишдаги объект ва субъект муносабатидаги бундай хусусият, бир томондан, ижобий ахамиятга эга, чунки, жамиятда содир булаётган жараёнлар билувчиси бевосита ва билвосита ҳаёти тажрибасидан келиб чиқиб, жуда яқин булганлиги сабабли бу ходисаларни чуқур ва тугри англаш имконини беради. Иккинчи томонидан, билувчи субъект орқали биз турли қарама – қарши мақсад, манфаат ва интилишларни намоён булишини қуришимиз мумкин. Натижада тарихий жараёнлар ҳамда уларни билишида субъективизм элементи иштирок этади.

4. Узок амал қилувчи табиат конунларидан фарқ қилувчи жамият конунлари қисқароқ вақт ичида амал қилиш хусусиятига эга. Ижтимоий жараёнлар табиат ходисаларига қараганда юқори

тезликда ривож-ланишади. Табиатда шароитнинг узгариши билан янги конунларнинг келиб чикиши одатда узок вақтларда, миллион ва миллиард йилларда амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда эса, аввал, башкача булиб, бу шароитлар нисбатан тез узгаради.

Кишилик жамиятининг купгина конунлари табиат конунларидан фаркли уларок, маълум тарихий даврдагина амал килади, кейин улар уз уринларини бошка янги конунларга бушатиб берадилар. Бу хол, инсонлар уларни бекор қилганликлари учун эмас, балки бу конунлар амал қилувчи шароитлар узгарганлиги натижасида юз беради.

Ижтимоий тараққиёт конунлари, табиат конунларидан фаркли, кишиларнинг, жамиятдаги синфларнинг, турли гуруҳ ва табакаларнинг муносабатларини камраб олиб туғридан – туғри, уларнинг маънаватларига таъсир қилмасдан қолмайди. Кишилар буни англаши ёки англамаслигидан қатъий назар, улар иқтисодий тараққиёт конунлари талабини бажарадилар, бунда уларнинг фаолияти тарихий қонуниятга мос келади ва улар уз мақсадларига эриша оладилар ёки талабларни бажармайдилар, бунда жамият тараққиётида ихтилофлар ва ижтимоий ларзалар юз беради. Ижтимоий билишнинг таркиби жуда қуп элементлардан ташкил топган. Бу элементлардан энг муҳимлари – унинг субъект ва объектдир. Ижтимоий билиш жараёни худди шу субъект ва объектнинг узаро таъсири ҳамда муносабатлари асосида юзага келади.

Ижтимоий билишнинг субъекти кенг маънода кишилар, инсон ва инсоният, яъни бир бутун жамият аҳзоларидир. Тор маънода эса жамиятнинг маълум бир конкрет босқичида яшовчи қатламлар, синфлар ва шу қабилардир. Ижтимоий билишнинг объекти кенг маънода бир бутун жамият, ижтимоий борлик ва ижтимоий онг, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, умумий тараққиёт конунлари ва асосий харақатлантирувчи қучларидир. Тор маънода эса жамиятнинг маълум бир конкрет босқичи-даги ижтимоий тизим, устқурма ва базис, ишлаб чиқариш қучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий, иқтисодий, ва мафқуравий ва маънавий муносабатлар, конкрет воқеа ва ходисалар ижтимоий билиш-нинг объектини ташкил қилади.

Ижтимоий билишда субъект ва объект диалектикасини ҳисобга олиш қатта аҳамиятга эга. Ижтимоий билишда субъект ва объектнинг узаро муносабатларида уларнинг хар иққаласи ҳам

фаолдир: субъект объектга эга булиши биланок, уз – узини яратади ; объект эса тарихий жихатдан маълум даражада субъектнинг конкрет фаолият шаклини олдиндан белгилайди. Шунини айтиш керакки, ижтимоий билишнинг субъект ва объекти алоқадорлиги, уларнинг бир-бирига боғликлиги ва узаро таъсири табиатни билишга нисбатан анча мураккабдир. Юқорида таъкидланганидек, бунинг сабаби шундаки, жамиятда доимо маълум мақсадга эга булган, муайян даражада билимли оғли кишилар фаолият курсатади.

Ижтимоий билиш, маълумки, инсонни оламга, амалий фаол муноса-бати асосида амалга ошади. Бунда кишиларнинг амалий хулқи, уларнинг ижтимоий – синфий мансубликлари, табиати ва мазмуни, кишилар фаолияти амалга ошадиган маълум ижтимоий соҳалар таъсири остида тупланган йул – йуриқ, кадрятлар ва умумий тартиблар томонидан белгиланади. Бу ҳол ижтимоий билишда объектив ҳақиқат масаласини, шунингдек, турли синф вакиллари томонидан ижтимоий жараёнларни баҳолашдаги мезон муаммосининг долзарб эканлигини курсатади.

Хар бир жамиятда ижтимоий ҳодисаларни билиш, уларни тушунти-риш, одатда шу жамиятнинг дунёкараши диний ва ахлоқий қоидаларга мувофиқ амалга ошади. Шунинг учун ижтимоий билишнинг мазмуни, моҳияти уни билаётган субъектнинг ижтимоий мавқеига боғлиқ булади.

Хукмрон ижтимоий гуруҳлар, табақалар, синфлар асосан, мазкур жамият тартиботларини оқлаш ва мустаҳкамлашга ёқи айблаш ва узгарти-ришга ёрдам берадиган билимлар олишдан манфаатдордирлар.

Илмий ҳақиқат хар доим ягона булиб, у объективдир. Бу маънода ҳақиқат кишиларга, синфларга бефарқдир, лекин кишилар, синфлар унга нисбатан бефарқ эмас.

Ижтимоий билишда субъективлик билан объективлик бир – бирига мос келиши лозим, зид келиши ва баҳзан жамиятда хатоларга ва бузилишларга олиб келиши мумкин. Ижтимоий билишдаги субъективлик айрим раҳбар шахсларнинг тафаккури-даги шахсий чекланганликлар билан боғлиқ булиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда субъектга хос субъективлик, субъектнинг шахсий субъектив томонларидангина келиб чиқмасдан, балки субъект ҳаёти фаолиятининг объектив шарт-шароитларидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Чунки, субъект бу уринда объектнинг айнан узи

эмас, балки унинг бошқача нисбатда олинишидир.

Ижтимоий билишнинг муҳим хусусиятларидан яна бири – унинг кишилар ижтимоий – тарихий амалий фаолиятлари билан боғлиқлигидир. Шу сабабли ижтимоий билишни тарихий амалиёт билан боғлаб урганиш ижтимоий ходисалар моҳиятини тушунишнинг муҳим шарти ҳисоб-ланади. Ижтимоий – тарихий амалиёт ижтимоий билишнинг асосини ташкил қилиб, унинг манбаи, мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, хизмат қилади.

Ижтимоий воқеиликни билиш умумий илмий билишнинг тури сифатида узаро қарама – қаршилиқларнинг узвий боғлиқлиги сифатидаги эмпирик ва назарий даражаларини уз ичига олади.

Э м п и р и к б и л и ш даражасининг мақсади бевосита тажрибавий билимга эга бўлишидир. У одамларни йиғиш ва бирлаштиришга асосланади. Унинг асосида ижтимоий воқеилик ҳақида системалашган билимни ташкил қилган назария яратилади.

Назария эмпирик маълумотларни умумлаштириб, ривожлантиришнинг объектив қонуниятларини олдиндан айтиб бериш имкониятига эга.

И л м и й о л д и н д а н б и л и ш ҳар доим табиат ва жамиятнинг билиб олинган қонуनларини номаҳлум ёки ҳали юз бермаган ходисаларда ҳам уз кучини сақлаб қолишга ва уларни тадбиқ қилинишига асосланади. Илмий олдиндан билиш эҳтимоллик белгиларига эга, бу ҳол, айниқса, келгусида пайдо бўлувчи аниқ ходисалар ва уларнинг юз бериш вақти масаласида яққол намоён бўлади.

Бундай ҳолат ривожланиш жараёнида илгари учрамайдиган сифат жиҳатидан янги сабабий боғланишлар ва имкониятларнинг вужудга келиши билан шартлангандир, жамиятга тадбиқ этганда эса унда онгли, алоҳида хусусият ва шу қабиларга эга бўлган кишиларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг мураккаблиги ва унинг натижасида қутилмаган вазиятларнинг пайдо бўлиб қолиш сабаби, билан боғлиқдир.

Башорат қилиш – илмий олдиндан қуришнинг шакли бўлиб ҳисобланади. Башорат қилиш ижтимоий тараққиёт қонуниятларини билишга, маълум даврга (10, 15 ва ундан қуп йилга) мулжалланган ижтимоий воқеиликнинг ривожланиш йўналишларини тушунишга асослангандир.

2. *Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг асослари*

Таянч тушунча ва иборалар : демократик тамойиллар, илмий бошқариш, миллий давлатчилик анҳаналари, замонавий цивилизация ютуқлари, юксак малакали кадрлар тайёрлаш, ҳуқуқий маданият.

Фалсафада жамиятни келиб чиқиши ва ривожланиши қонуниятларини атрофлича билиш, унинг иқтисодий, сиёсий, махнавий соҳаларда, руй бераётган зиддиятларни уз вақтида англаб ва бартараф этиш билан бирга уни демократик тамойиллар асосида замонавий усулда бошқариш катта урин эгаллайди.

Жамиятни бошқаришда *миллий давлатчилик анҳаналарига* амал қилиш, уларни чуқур ва атрофлича урганиб ижобий томонларини ҳаётга тадбиқ этиш катта аҳамият касб этади.

Янгиланган жамиятимизни илмий бошқаришда ислоҳот йулимиздан тезкорлик билан илгари силжишимизга қучли руҳий қувват берадиган миллий маданиятимиз, Шарқ фалсафасининг ҳаётбахш ва теран булоқларидан баҳраманд булиш муҳимдир..

Жамиятимизни *илмий бошқаришда* бошқа ривожланган демократик давлатлар тажрибасига ҳам суянишимиз лозим. Жамиятни *демократия асосида бошқариш*, бошқарув ходимларини тайёрлашда йирик хорижий мамлакатларнинг тажрибаси кенг ишга солиниши керак.

Демократик қурилиш, бозор муносабатларига асосланган хужалик юритиш борасида Ўзбекистон ривожланган давлатлар туплаган улкан тажриба асосидаги *замонавий цивилизация ютуқлари* билан батафсил танишиб, Европа ва Жаҳон ҳамжамиятига янада фаол қушилишга ҳаракат қилиб келмоқда. Биз турли мамлакатлар иқтисодиётининг узига хос тараккиётини катта диққат – эҳтибор билан урганамиз, жаҳон амалиёти ва жаҳон тафаккурида тупланган энг яхши тажрибаларни узимизда қуллашни ор билмаймиз, аксинча, бундай интилишни хар жихатдан рағбатлантирамиз, - дейди И. А. Каримов.

Ривожланган мамлакатларнинг қомусларида демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эҳтироф этилган тамойиллари уз ифодасини топган. Инсон уз хохиш иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликни қучиликка буйсуниши, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқчилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устиворлиги, давлат-нинг асосий органлари сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинлаш йули билан шаклланадиган давлат орган-ларининг сайловчи

ташкilotлар олдидаги жавобгарлиги ва бошкалар шулар жумласига киради. Мана шу тамойилларга амал килганлар демократик давлат деб бахоланади.

Шу уринда мухим савол тугилади : Узбекистонда бундай тамойилларга кандай амал килиш мумкин ? Хукукий давлат, чин махнодаги фукаролик жамияти курмок учун шуларнинг узигина кифоями ? Йук, албатта. Махлумки, деморатик жараёнлар уз обхектив коидалари асосида ривожланади. Демократик давлат куришда уларни урганиб бориш, уларга амал килиш талаб килинади. Шунни хам назарда туттиш керакки, Шаркда демократик жараёнларнинг кадимдаги шакланган узига хос ва узига мое хусусиятари мавжуд. Яхни Шаркда демократик жараёнлар узвий равишда, аста-секин таркиб топмади. Бу сохада инкилобий узгаришлар килишга уршишлар гоят нохуш, хатто фожеаларга олиб келади. Инкилобни Гарб олимлари хам, уз вактида, «ижтимоий тараккиёт-нинг ибтидойи ва ёввойи шакли» деб бахолаганлар. Табий равишда бундай демократияга зид йул Узбекистонга бутунлай тугри келмайди.

Бундан ташкари, жамиятни демократиялаштириш, одамлар тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик уринишлар даражаси ва сурхатлари бир-бирига канчалик мутаносиблигига боглик.

Ва нихоят, демократик жараёнлар халкимиз миллий маданиятининг узига хос жиҳатларини, унинг табиятини узида мужассам этмоги керак. Шуниси аёнки, Гарб намунаси куп холларда индивидуализм фалсафасига таянади ва оммани хаддан ташкари сиёсийлаштиришга олиб келади. Шаркдаги демократик кадриятлар ва узгаришларнинг ривожланиш тажрибаси узига хос хусусиятлар, узига хос анханаларга эга. Демократия тушунчаси бизда хамжиҳатлик гоёси, жамиятчилик фикрининг устиворлиги заминида шакланади. Узбекистонда демократик жараёнлар халкимиз-нинг конунини хурмат килиш, конунга итоат этиш каби фазилатларга мос равишда ривожланиши зарур. Ахлокий махнавий кадриятлар сиёсий муносабатларда хам устунлик касб этиши керак. Буларнинг хаммаси Узбекистонда жамиятнинг бошкариш тузимини белгилаш пайтида алохида хисобга олиниб борилади. Бунни махаллалар мисолида яккол куриш мумкин.(1.Каримов И. А. Узбекистон сиёсий – ижтимоий ва иктисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т., «Узбекистон», 1995 й, 12 бет)

Ўзбекистон узига мос жамиятни бошқарув тузилмаларини танлаб олди. Президентлик лавозими жорий этилди. Куп партиявийлик асосида илк бор Олий мажлис сайланди. Мустақил ташкилотларга аҳоли булди. Депутатларнинг уз сайловчилари олдида хисобот беришлари Олий мажлис фаолиятида муҳим урин тутмоқда.

Давлат қурилиш ва бошқариш тузилмаларининг демократиялаштириш соҳасида ҳам олдимизда турган ишлар оз эмас. Шу уринда, юксак маданиятли ва маҳрифатли, янгича фикрлай оладиган юксак малакали мутахассисларни тайёрлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Давлатнинг демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг яна бир муҳим шarti – кадрларнинг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий онгини ривожлантиришдир. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз. Адолат ва ҳақиқат гоёси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмағи даркор.

«Ҳуқуқий маданият даражаси факатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга буйсуниш маданияти демакдир. У одил судни ҳурмат қилиш, уз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани – турли можароларни ҳал этишда қонунга ҳилоф қучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир.» (Қаримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995 й, 29 бет.)

Жамиятни илмий асосда бошқариш ва такомиллаштиришда яна қуйидаги тартиб то юқори – олий поғонагача маҳсул лавозимларда ишлаётган раҳбарларнинг зукколиги, гоёвий-сиёсий барқамоллиги билан бир қаторда ҳаёт билан ҳамнафас бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Зеро, ана шундай раҳбарлар истиқлол тақдирини ҳал қилувчи қучдир.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари.

Таянч тушунча ва иборалар : *Умумбашарий муаммолар, уруш ва тинчлик, экологик муаммо, демографик муаммо, энергетик муаммо, очлик, қашшоқлик ва қолоқлик муаммоси, хавфли қасалликлар, этикология муаммолари.*

У м у м б а ш а р и й м у а м м о л а р мазмунан бой ва

чукурлиги, камровининг кенглиги бутун инсоният хаётига тааллуқлиги, миллий, минтакавий чегаралар билан чекланиб колмаганлиги ва бошка катор хусусиятларига кура, айрим халк ва миллатга, алохида бир иктисодий-ижтимоий тузимга бевосита тегишли булган муаммолардан кескин фарк қилади. *Умумбашиарий муаммолар* инсониятнинг хозирги даври учунгина эмас, балки келажакдаги хаётий манфаатлари учун ҳам жуда мухим ва катта ахамиятга эга.

Хозирги замон умумбашиарий муаммолари.

- бу инсоният цивилизациясининг таракқиёти билан боглик энг мухим ва асосий муаммолардир.

Жахон микёсида юз бераётган жараёнлар тахлили шуни курсатадики, хозирги вақтда инсоният олдида турган долзарб умумбашиарий муаммолар қуйидагилар:

Ер юзида тинчликни тахминлаш ва инсониятнинг урушлардан саклаш (уруш ва тинчлик муаммоси)

Атроф мухитни самарали муҳофаза қилиш. (*экологик муаммо*)

Аҳоли сонини ортиб бориши билан ишлаб чиқариш ривожланишида мутаносибликка эришиш. (демографик муаммо)

Ер юзи аҳолисини зарур озик-овқат ва энергия манбалари билан ишончли тахминлаш.

Очлик, кашшоклик ва колоқликни тугатиш учун юксак ривожланган ва улардан кейинда колган мамлакатлар уртасидаги кескин фарқни бартараф этиш;

Хавfli касалликларни тугатиш;

Инсон махнавий – ахлоқий мухити софлигини тахминлаш (этикология муаммоси) ва бошкалар.

Бу муаммоларни хар бири у ёки бу даражада ижтимоий, иктисодий ва сиёсий нуқтан назардан илмий тахлил этилган. Айни вақтда, давримизнинг умумбашиарий муаммолари илмий адабиётларда фалсафий талқин этилмоқда.

Муаммоларнинг барчаси учун хос булган умумийлик, аввало, шунда-ки, улар бутун инсониятнинг хаёт – момоти тақдири, имкониятлари ва икболи билан бевосита богликдир. -

Иккинчи томондан, улар у ёки бу даражада хозирги даврнинг бош омили булган фан – техника инкилоби билан богланган. Фанда эришилган кашфиётлар янги техник воситалар яратишни тахминласа, уз навбатида техника ривожланиши ҳам фанда янги узгаришлар қилишга жиддий туртки бермоқда. Уларнинг натижаси

уларок, эришилган кашфиётлар муайян максадларга хизмат килмокда. Бу эса глобал муаммоларнинг янада кескинлашувига олиб келмокда.

Хозирги вақтда энг катта умумбашарий муаммо – уруш ва тинчлик муаммосини жамиятнинг ички ривожланиш жараёнлари майдонга келтирган. Махлумки, *уруш ва тинчлик* муаммоси, мамлакат ичкарисида ёки унинг ташкарисида мамлакатлар уртасидаги можароларни хал этишда сиёсий зуравонлик ишлатишни, ёхуд уни истисно этишни билдиради. Тинчлик халқларнинг хошиш – иродаси, орзу – умиди булса, уруш хужмрон кучларнинг сиёсати окибатидир. Ёзма ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, сунгги 6 минг йил давомида ер юзида 15 мингдан зиёд урушлар содир булган. Шу давр ичида атиги 3 минг йилгина урушсиз утган.

Бизнинг давримизда ҳам мамлакатлар уртасидаги муносабатлар сохаларида зуровонликка интилиш, бунинг учун куплаб ялпи киргин куруллари ишлаб чиқариш, харбий устунликка эришиш у ёки бу давлатлар ташки сиёсатининг муҳим йуналиши булиб келмокда.

Агар инсоният термоядро урушига йул куйгудек булса, жохон никёсида шундай халокат юз берадики, унинг окибатларини хисоб-китоб киладиган мавжудотларнинг узи тирик колмайди. 1945 йил 6 ва 9 августда иккита кам кувватли атом бомбасининг АКШ томонидан Япониянинг Хиросима ва Магосаки шаҳарларига ташланганлиги бунга яккол мисол була олади.

Сайёрада тинчликни таминлаш зарурияти 130 дан ортик ривожланаётган мамлакатларда ижтимоий жараёнларни жадаллаштирни талаб этади. Бу давлатлар узок вақт давомида Гарб давлатларининг мустамлакаси ёки уларга бошка воситалар билан карам булиб келган эди.

Умумбашарий муаммолардан яна бири *очлик, кашшоқлик ва саводсизлика бархам бериш учун ривожланган мамлакатлар уртасида-ги зиддиятларни олдини олишдан иборат.*

Хозирги вақтда инсоният, *маҳнавият софлигини саклаш*, уни *маҳнавий кашшоқлик ва маҳнавий таназзулдан* асраш ҳам умумбашарий муаммога айланиб келмокда. Гап шундаки, зуравонлик ва нафрат кишилар уртасидаги муносабатларда чукур илдиз отиб, маҳнавий мухитни тобора захарламокда. Буни тухтатиб колиш ва кескин камайтириш вазифалари инсониятнинг дуне

микёсида куч – гайратларини бирлашти-ришни такозо этмокда.

Албатта, «экохавф» , «экохалокат» номи билан кайд этилаётган ходисалар у ёки бу даражада инсоният ривожланишининг утмишида ҳам учраган ва цивилизациянинг йулдоши булиб келган. Бир томондан, махнавийт ривожланиб, бойиб, тобора умуминсоний тус олиб борса, иккинчи томондан, турли туман манфурлик, жиноятчилик, гиёхвандлик, фахш, террорчилик, ичкиликбозлик каби холатлар ҳам кучаяди.

Махнавий мухитни бузаётган социал иллатлар орасида ичкиликбозлик ва гиёхвандлик бутун инсониятни ташвишлантираёпти. Купгина мамлакатлар (масалан, Эрон Ислом республикасида, Узбекистон, Францияда, АКШ ва бошка мамлакатлари)да наркотик моддаларни таркатилганлик учун огир жазолар белгилиланган. БМТ даражасида зарур ташкилотлар тузилиб, бу ижтимоий офатга карши кураш олиб борилаяпти. Лекин гиёхвандлик моддаларини тайёрлаш ва сотишдан гоят катта фойда олаётган наркоманлар бу орудан улаётганлар сони йилдан – йилга ошиб бораётганлигига карамай барча имкониятлардан фойдаланаяп-тилар.

Террорчилик ижтимоий антогонизм билан бир вақтда келиб чиккан. У турли шаклларда купайиб бормокда. Хозирги вақтда сиёсий террорчиликдан ташкари иктисодиёт билан боглик террорчилик ҳам купайиб бормокда. Чунончи, хаво карокчилиги билан самолётларни олиб кочиш, одамларни гаровга олиш эвазига пул ундириш тез – тез руй бераяпти. Террорчилик узининг бир қатор белгиларига кура уюшган холда амал килмокда.

Парнография, сунгра гиёхвандлик моддаларини таркатиш мақсадида давлат тизимидаги мансабдорларни сотиб олишга уринаётган мафия ҳам халқаро терроризм билан узвий боглик.

Жахон океани ресурсларини узгартириш ХХ аернинг иккинчи ярмидан бошлаб, инсоният олдида турган долзарб масалалардан биридир. Умуман олганда, цивилизациянинг бутун тарихи давомида океан захиралари ва имкониятларидан фойдаланиш масаласи инсоният учун катта ахамиятга эга. Океан гоят катта миқдордаги маҳдан хом ашёси захирасига эга булиб, оксил хом ашёси олиш учун зарур булган биомоддаларни салмокли хажмда хосил килади, иклимни тартибга солиб туради ва мухим транспорт йули хисобланади. Бир суз билан айтганда, хозирги вақтда жахон океани жамиятининг олга ривожланиши учун мухим ахамиятга эга

булган омиллардан биридир. Жахон океани бойликларни узлаштириш жамият ва табиат алокадорлигининг мухим курунишларидан биридир. Хозирги вақтга келиб, инсоният курукликдаги барча бойликларни, асосан, узлаш-тириб булди. Илгари океан сувларидан балик овланган, туз, моний, бром, йод, фосфор, натрий, калий, олинган булса, эндиликда унинг тубидан нефть, газ, кумир, темир, олтин, платини ва бошка нодир металллар казиб олинмоқда. Денгиз экваториялари остидаги нефть ва газ захиралари 1990 йилда килинган хисоб китобларга кура, 400 млрд 50 тонна (нефтьга айлантирилганда), металллар курукликдаги захиралар хажмига тенг эканлиги маълум булди. Жахон океани худудида кумирнинг умумий захираси курукликдагига караганда 250 марта купрок. Хозир казиб олинаётган хажмдан кура эса 200 марта ортикрокдир. 30 га якин турдан иборат темир, магнит коришмалари чукур ер ости майдонининг карийб 250 млн. кв. км. ни ташкил этади.

Океандан фойдаланишнинг анҳанавий объектлари баликчилик, сув утларидан фойдаланиш ва хаказолар хозирги вақтда мухим ахамият касб этмоқда, масалан 1975 дунё буйича 70 млн тонна балик овланган эди. Денгиз махсулотларининг сони хам купайиб бормоқда. 2000 йилда уларнинг хажми 130-135 млн. тоннага етказилиши кутилмоқда.

Кишиларнинг коинотга кириб бориши ва уни узлаштириши хам XXI асрдаги фан ва техника тараккиётининг асосий йуналишларидан бири булиб қолади. Коинотни узлаштириш муамолари умумбашарий булганлиги учун барча мамлакатларни куч гайратларини бирлаштириб, ундан бутун инсоният манфаатлари учун фойдаланиш лозим.

Коинот тутрисидаги назариялар асосида хам дунё олимлари уртасида бир-бирини истисно киладиган турли карашлар мавжуд. Уларнинг фикрича, коинотни узлаштириш учун сарфланадиган маблағлардан океан ва курукликнинг узлаштириш, юрак-томир ва рак касалликларини даволаш каби масалаларни хал этишда фойдаланиш лозим. Бу нуктавий назар тарафдорлари умумбашарий харажатларнинг микдорига эҳтибор берадилар. Шунингдек, коинотдан харбий максадларда фойдаланиш хавфи хам шу карашларда хисобга олинган.

Яна бир карашга кура, коинотни узгартириш зарур. Чунки унинг ёрдамида тарихий тараккиётнинг бориши билан юзага келган

вазифа ва муаммоларни ечиш мумкин. Бу карашлар сиртдан караганда, соф илмий манзарадек булиб куринади, лекин уларнинг заминида коинотни узлаштиришда етакчилик килаётган давлатларнинг сиёсий, иктисодий манфаатлари ётади.

Хозирги асосий вазифа коинотни узлаштиришни бутун инсониятнинг манфаатлари, имкониятлари ва эҳтиёжлари билан узвий боглашдан иборат. Бошка барча умумбашарий муаммоларни органишда ҳам шу мақсадлардан келиб чикмок керак.

Тақорлаш учун саволлар :

1.Ижтимоий билишнинг узига хослиги нимада ?

2.Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билиш жараёнига таъсири кандай?

3.Жамиятни бошқаришнинг демократик тамойшларининг асосий мазмуни кандай ?

4.Хозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни хал этиш йуллари ва истикболлари кандай ?

22-Маҳруза: Мустакилликнинг ижтимоий, фалсафий муаммолари.

Режа:

1. Мустакиллик-жамият тараккиётининг муҳим омилли.

2. Мустакил Узбекистон ривожининг узига хос йули, унинг фалсафий асослари.

3. Мустакил Узбекистон давлати сиёсатининг бош тамойшлари.

1. Мустакиллик-жамият тараккиётининг муҳим омилли.

Таянч тушунча ва иборалар: *Мустакиллик, сиёсий мустакил-лик, иктисодий мустакиллик, маҳнавий мустакил-лик, мустакиллик омиллари .* Мустакиллик ижтимоий, сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий, иктисо-дий охалар учун умумий тушунча булиб, давлатнинг, халкнинг бошқалар- га қарам булмаган ҳолда уз ички ва ташқи муаммолари ва муносабат- ларини хал қила олиш ҳуқуқи ва имкониятига эга булишини билди- ради. Миллий мустакиллик ва давлат мустакиллиги тушунчалари бир-бири билан узвий боглик булади. Лекин, давлат мустакиллиги тушунча- си мазмун ва моҳияти жиҳатидан кенгрокдир.

Мустакил давлат уз тақдирини узи белгилаш ҳуқукига эга. У бошқа давлатлар ҳуқуқларини, халқаро ижтимоий, иқтисодий, сиёсий манфаатлар нуктаи назаридан қабул қилинган нормаларни бузмаган ҳолда иш қуради.

Мустакил давлат уз тараққиёти йулини белгилаши учун уч муҳим *омил*ни ҳисобга олиш билан боғлиқдир:

1. Мамлакатнинг мустакил тараққиётига асос буладиган, унга шароит яратиб берадиган сиёсий, иқтисодий имкониятлар, табиий бойликларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқарувчи кучлар ва муносабатлар

ининг ривожланиши.

2. Халқнинг миллий онги, бирдамлиги, ҳамжихатлиги, миллий гурури, ватанпарварлик туйғулари, уз тарихи, анханалари ва кадриятларини чуқур билиши, давлатнинг, мамлакатдаги ижтимоий, сиёсий кучларнинг асосланган, узокка мулжалланган, мустакил тараққиёт манфаатлари билан белгиланган режаларнинг булиши.

3. Халқаро вазият муҳтадиллиги, кушни давлатлар, улардаги ижти-моий, сиёсий кучларнинг мустакил тараққиёт йулига утаётган давлатга нисбатан булган адолатли муносабат.

Мустакил тараққиёт йулининг бу омиллари бир-бири билан узвий боғлиқдир. Мустакилликка эришган давлатнинг етарли ижтимоий, маҳнавий, иқтисодий имкониятлари булмаса, унинг ривожланиш заминлари ҳам мустаҳкам ва барқарор булмайди.

2. Мустакил Ўзбекистан ривожининг узига хос йули, унинг фалсафий асослари.

Таянч тушунча ва иборалар : *мустакиллик назарияси, мафкуравий мустакиллик, иқтисодий, сиёсий, маҳнавий мустакиллик, миллий мустакиллик.*

Миллий мустакиллик инсоният тарихини ҳамма даврларида ҳам жамият тараққиётини тезлатишнинг муҳим омилларидан бири булиб келган. Мустакил тараққиёт йулидан муваффақиятли бориши учун бу жараёнларнинг умумий қонуниятларини очиш, истиклол учун кураш йулида қулланма була оладиган назарий ҳулосалар чиқариш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу вазифани инсон тафаккурининг умумлаштирувчи хусусиятини узидан кенгрок ифода этувчи фалсафа фанигина бажара олиши мумкин.

*Мустакиллик назарияси*ни урганиш билан боғлиқ булган фалсафий муаммолар қуйидаги масалаларни уз ичига олади:

1. Мустакиллик прогрессив йулдан бораётган жамият тараккиёти-нинг муайян шакли эканлигини курсатиш, унинг ички қонуни ва қонуниятларини очиб бериш;

2. Мустакиллик учун курашга сабаб булган барча сиёсий, иқтисодий, маҳнавий заминларни жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида мавжуд булган имкониятлар, шарт шароитлар билан боғлаш;

3. Мустакилликка эришиш жамият ҳаётидаги кескинлашган зид-диятларни ҳал этишнинг муайян бир йули эканини курсатиш;

4. Мустакилликка эришиш учун олиб борилган курашлар даврида ҳал этилиши кун тартибда турган сиёсий, ижтимоий зиддиятлар ичида миллий муносабатлар билан боғлиқ зиддиятлар ҳал этувчи аҳамият касб этганини исботлаш, мустакиллик шароитида миллий ман-фаатлар муштараклашганини урганиш;

5. Мустакил тарққиёт йулидан боришнинг турли конкрет шароитлардаги узига хос хусусиятлари, йуллари ва умумий қонуниятлари уртасидаги боғланишларни тадқиқ этиш.

Мустакилликнинг фалсафий муаммолари жумласига миллий муносабатлар борасидаги зиддиятлар масаласи ҳам киради. Шунинг учун ҳам ҳар доим мустакиллик учун кураш миллий озодлик ҳаракати деб талқин этиб келинган. Миллий озодлик кураши миллий зулм ва тенгсизлик бор жойда содир булади. Бу ерда кураш асосан икки сиёсий ғуруҳ ёки бир мамлакат фуқаролари уртасида эмас, балки уз эркинлигини, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилаётган миллат томонидан олиб борилади.

Турли шароитларда қулга киритиладиган мустакилликнинг бир-бири билан узвий боғлиқ булган уч муҳим жиҳати бор. Булар - *иқтисодий, сиёсий, маҳнавий мустакилликка* эришишдир. Агар шу жиҳатлардан бири булмаса барқарор мустакиллик тутрисида суз ҳам булиши мумкин эмас. Бу борадаги илмий, назарий муаммолар ҳам фалсафа фани томонидан яхлит ҳолда урганилади.

Мустакил иқтисодий ривожланиш имкониятлари сиёсий мустакиллик қарор топганидан кейингина юзага келади. Иқтисодий ривожланиш йулларига конкрет шароитдаги эҳтиёж, талаб ва имкониятлар, бозор муносабатларининг ҳолати, халқаро муносабатлардаги узгаришлар, фан ва техника тараккиёти, ишлаб чиқаришни ташиқ этиш ҳам бевосита таҳсир этади.

Сиёсий ва иқтисодий тараккиёт борасидаги узаро боғлиқлик жамият ривожланишининг объектив қонунидир. Ривожланишнинг

барча даврларида иктисодиётнинг сиёсатга таъсири кучли бўлади. Сиёсат - бу ақидабозлик эмас, балки муайян шароитлар таъсири остида узгариб борувчи жараёндир.

Мафқуравий мустақилликка эришиш ҳам тараккиётнинг муҳим омилларидандир.

Мустамлакачилик даврида давлат сиёсати эзилган халқларни маҳнавий қарамлик ҳолатида сақлаб қолишга қаратилган бўлади. Масалан, 130 йилдан ортиқ давр мобайнида Чор Россияси ва собиқ Иттифок томонидан мазлум халқларнинг миллий онги, миллий ифтихор туйғуси кучайишига йул бермаслиги учун қилинган ҳаракатлар ҳам шу мақсадлар билан боғланган эди.

Мустақиллик мафқураси, миллий уйғониш миллатнинг уз тарихи ва тақдирини чуқур тушуниши, миллий онги усиши, миллий кадр- кимматини асраши, миллий гуруҳ ва ватанпарварлик туйғуси кучайи-ши билан боғлиқдир. Юксак миллий онг булмаган жойда тулақонли миллий мустақиллик ҳам булмайд.

Миллий мустақиллик учун қураш бир мамлакатнинг мақсад ва манфаатлари билан боғлиқ равишда амалга ошади. Миллий муста-қиллик айрим бир мамлакатни бошқа давлат асоратидан қутқариш, уз тараккиёти йулларини мустақил хал этишига имкон яратишдир. Бу уринда мустақилликка интилаётган давлат аҳолисининг манфаат-лари биринчи уринда туради. Миллий мустақиллик ҳар қандай шароитда ҳам инсон ҳуқуқларини, барча миллатларнинг манфаат-ларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ булгандагина яхши самара беради ва жамият тараккиёти тезлашишига миллий мустақилликнинг курсата-диган ижобий таъсири қуйидагичадир:

1. *Мустақиллик тўғриси ҳар бир мамлакат ва миллат уз иктисодий имкониятларидан, ишлаб чиқариш қушларининг ижтимоий, иктисодий ва экологик оқибатларини тула ҳисобга олган ҳолда оқилона фойдалана олади.*

2. *Фан-техника тараккиёти борасидаги ютуқлар айрим давлатларнинг*

монополияи булиб қолмай, барча мамлакатларда уларнинг қенг қулла- нишига имкон яратади.

3. *Барча мустақил давлатлар уртасида тенглик, тенг ҳуқуқчилик ва ҳамкорликка асосланган янги иктисодий, сиёсий муносабатлар урна- тилиши мумкин бўлади.*

4. Жаҳоннинг табиий ресурсларидан бутун инсоният ва келажак ав- лодлар манфаатларини кузлаб, оқилона фойдаланиш йулига утиш мум- кин булади.

5. Миллий 'ва иркий муносабатлардаги барча адолатсизликларга, тенгсизликларга чек қўйиб, ҳар бир халқ маҳнавияти, миллий ҳу- сусиятлари, кадриятларини эркин ривожлантира олишига шароит яра- тилади.

6. Жаҳондаги халқлар, мамлакатларнинг иқтисодий ва маҳнавий та- раққиётини мувофиқлаштирувчи халқаро ташиқлотлар фаолиятини ҳар тоғлама ривожлантиришига шароит тугилади.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида бу тадбирларни бир-бири билан боғлиқ равишда амалга ошириш жамият ривожланишини тезлаштиришнинг муҳим шартидир.

1991 йилнинг 31 августидан эҳтиборан, она Ватанимиз кўхна тарихи салномасида янги саҳифа Ўзбекистоннинг миллий давлат мустақил-лиги даври бошланди. Диёримизда қарийб бир ярим аср давомида ҳукм сурган мустамлакачилик, мустақилчилик тузумлари барҳам топди. Халқимизнинг азалий орзу умидларига эришиши, армонлари ушали-шининг дебочаси булмиш ушбу тақдириломон вазиятда жа-

миятимиз олдида қатор мураккаб масалалар, муаммолар, қунда-ланг булди.

Сийсий жихатдан эҳлон қилинган мустақиллигимизни ҳаётий во- келикка айлантиришнинг тубида ётган муаммоларнинг жиддийлигига мамлакатимиз фуқароларининг эҳтиборини қаратиб, давлатимиз раҳбари қўйидаги фикрни таҳқидлади: "Марказлашти-рилган тартибда режалаш-тириш ва бошқарувнинг маҳмурий – буйрукбозлик услубидан бозор иқтисодиётига утиш - бу мавжуд ҳужалик юритиш усулини янгилаш ёки такомиллаштириш эмас, балки тамоман янги ҳужалик юритиш тизимини жорий этишдир. Бу бир сифат ҳолатидан иқкинчисига утишдир. Бу одамлар учун мутлақо янги ҳаёт фалсафаси-дир." (И.А. Қаримов. Тула асарлар туплами. 1-жилд, Т., "Ўзбекистон", 1996. 315 -бет.).

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар қўйидаги фалсафий асосларга таянади:

Мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий ривож и эҳтиёжлари жамиятда миллий маҳнавиятни, мамлакатнинг ҳар бир фуқаросида

ижодий фикр кила олиш кобилиятини шакллантириш вазифасини кун тартибига куйди.

Шу боисдан хам мамлакатимиз йулбошчисн, истиклолга эришган дастлабки кунлардаёк, кузланаётган олийжаноб ишларга эришишимизнинг асосий шартн – Ватанимиз фукараларининг дунёкарашини тубдан узгартиришда; уни мутелик, бокимандалик кайфиятлари каби нуқсонлардан холи этишда эканлигини алохида тахкидлади.

Мустакил Узбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар сиёса- тининг мохияти аклирасолик мафкураси талабларини хар томонлама хисобга олган теран фалсафага таяниб мамлакатимиздаги туб ислохий узгаришларнинг асосий тамойиллари ва устувор йуналишлари аниқланган ва аниқланмокда;

3. Мустакил Узбекистон давлати сиёсатининг бош тамойиллари.

Таянч тушунча ва иборалар : *иктисоднинг сиёсатдан устиворлиги, ислохотларнинг бош рахнамоси давлат, жамиятда конуларга риюя этишнинг устиворлиги, аҳолини кучли, самарали ижтимоий мухофаза сиёсати, бозор иктисодиётига утишнинг боскичма - боскич амалга ошириш, демократик давлат, ҳукукий давлат, фуқоралик жамияти.*

Узбекистонда жамиятни туб ислох килишнинг асосий тамойиллари мамлакат Президенти И.А.Каримов томонидан олга сурилган бешта фалсафий – сиёсий коида тимсолида ифода этилган.(Каримов И.Асарлар туплами.1-жилд.Т., "Узбекистон",1996, 300-301-бетлар.) Уларнинг мохияти куйидагича:

Биринчидан, иктисодий ислохотлар сиёсий-мафқуравий майллар манфаатига буйсундирилмаслиги керак. Яхни, иктисод сиёсат учун эмас, балки сиёсат иктисод учундир.

Бу ерда ган, умуман мафқурасизлик, уни тамомила инкор этиш тугри-сида кетаётгани йук, балки иктисодиётни факат узининг "ҳаклигини" исботлаш воситасига айланттиришга каратилган мафқурабозлик хусусида бормокда.

Иккинчидан, ислохотларнинг бош рахнамоси давлат булмоги лозим. Давлатнинг ислохотлар бош йуналишларини белгилашдаги, туб узгаришлар сиёсатини ишлаб чикиш ва уни амалга

оширишдаги фаолиятнинг сусайиши жамиятда бош-бошдокликка, янгиликлар-дан манфаатдор

булмаган аксилислохотчиларнинг бузгунчилик саҳи харакатларининг кучайишига олиб келади. Бундай хол одамларда ижтимоий янгиланиш-ларга нисбатан ишончсизлик руҳини уйғотади, кишиларни ҳаёт кийинчи-ликлари олдида ҳимоясиз қилиб қуяди, уларнинг бошига қуллаб мусибат-лар тушишига сабаб бўлади.

Учинчидан, жамиятда қонунларга риоя этишнинг устиворлик дара-жаси таҳминланмоғи даркор. Кишиларда мустаҳбидчилик даврида шаклланган, қонунларга беписандлик билан қараш каби қайфиятларга

барҳам бериш, уларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, фуқароларда, мансабдор шахсларда Конституция, қонунларга ҳурмат, уларга сузсиз итоат этиш фазилатларини илдиш орттириш.

Туртинчидан, аҳолининг демографик таркибини, ҳусусан унинг эҳтиёжманд катламларини аниқ ҳисобга олувчи кучли, самарали ижтимоий муҳофаза сиёсатини амалга ошириш. Бу сиёсат бозор иқтисодиётига утиш даврида жамиятни эҳтимолий ларзалардан, портлашлардан сақлайди, умуммиллий барқарорликни таҳминлайди.

Бешинчидан, бир ижтимоий тузумдан иккинчисига, жумладан, бозор иқтисодиётига утиш "инкилобий тунтаришларсиз", тадрижийлик йўли билан, *босқичма-босқич* юз беради. Мазкур тамойил халқимизнинг тарихан таркиб топган ҳаёт тарзи, анҳаналари ва удумларига тамомла мосдир.

Мустақил Ўзбекистон мазкур тамойилларга таяниб, туб ислохотлар қулами, уларнинг босқичма-босқич амалга ошириладиган устувор йуналишларини муайян фалсафий ёндашувлар негизда белгилади ва

худди шу йусинда уларни кадамба-кадам аниқлаштириб бормоқда. Мамлакатда юз бераётган барча ислохий узғаришлардан мақсад – мамлакат аҳолиси, ҳар бир фуқаро, оила учун инсонга муносиб ҳаёт ва фаолият шароитларини яратиш эканлигидир.

Ушбу мақсадларга эришишнинг фалсафий асосланган йуллари қуйидагилардан иборат:

-халқнинг маҳнавий етуқлигини, ахлоқий барқамоллигини таҳминлаш, унинг онгидаги ақиданарастлик майлларига барҳам бериш, иқтисодий ҳаётни чуқур ҳар томонлама ислох қилиш, мулкчи-ликнинг хилма-хиллигини жорий этиш;

-ижтимоӣ йуналтирилган бозор муносабатларини қарор топтириш; -ислохотларнинг ҳуқуқий негизларини яратиш;

-ижтимоӣ-сиёсий барқарорликни, фуқаролар оқоёишталлигини, умуммиллий тотувликни таҳминлаш;

-қучли фуқаролик жамияти ҳамда давлат бошқарувининг унга монанд тизимини барпо этиш;

-иктисодий ва бошқаришнинг бозор муносабатлари табиатиға мос янги ташиқотлари, муассасаларини вужудға келтириш, унинг маҳму-рий-буйруқбозлик тизимини барқам топтириш ва х. к.

Табиийки, ушбу вазиқалар бирин-кетин, галма-гал тарзда амалға оширилмайди. Шу билан бирға, ҳамма қуланган вазиқаларни бир- варақайиға ҳам адо этиб булмайди.

Шу боис устувор вазиқаларни, яҳни тараккиёт занжирининг асосий, етакчи халқаларини, аниқламок лозим. Зеро, ҳаётда, барча муносабатларда мутлақ бирламчи ёки мутлақ иккиламчи деган нарса ва ходисаларнинг узи йуқ, булиши ҳам мумкин эмас. Нарса ва ходисалар, хох табиатда, хох жамиятда булсин, бир-бириға тақсир этади- лар, узаро урин алмашинадилар.

Қуланаётган мақсадға эришиш ва унга олиб борувчи йулдаги амалий вазиқаларни адо этишға қаратилган саҳи ҳаракатларнинг мувафқиятларни таҳминловчи манбалар хусусиға келсақ, уларни қуйидагилар ташкил қиладилар:

Биринчидан, кишиларнинг сермақсул меҳнат қилишларини моддий ва маҳнавий рағбатлантиришнинг тақсирчан, бақувват тизимини шақллантти-риш, хар бир кишининг самарали меҳнат қилишидан шахсий манфаатдор булишини таҳминлашнинг ижтимоӣ қафолатларини яратиш. Бу хар бир фуқаронинг мулкка эғалиқ ҳуқуқи, иқтисодий фаолиятда тула эркин, яҳни бозор муносабатларининг тулақонли соҳиби булиши демақдир.

Иккинчидан, аҳолининг юкори даражадаги саводхонлигиға, юксақ маданиятли булишиға эришиш. Чунки, фақат юкори савияли, маҳлумотли, маданиятли ва қасбий тайёрғарлиги жиҳатидан етуқ булган фуқоровий шахсина иқтисодий эркин, демократик ҳамда маҳнавий узғаришларнинг ишончи таянчи була олиши мумкин.

Демократия хозирги замон жаҳон ижтимоӣ тараккиётининг бош тамойили сифатида узини тобора яққол намоён қилмоқда.

Фукаролик жамияти тушунчасининг хилма-хил талкинлари мавжуд. Аммо, мазкур ижтимоий ходисанинг бутунги кунда тушунилишини куйидаги жихатларда куришимиз мумкин:

- *давлат хокимияти тизимининг ижтимоий негизи;*

- *жамият аҳзолари ижтимоий фаоллигини шакллантириши, таҳмин-*

лаш макони;

- *жамиятни демократиялашининг ижтимоий замини;*

- *давлат хокимияти идоралари тизими ваколатлари, таҳсир доирасини оқилона чегаралаш ва унинг устидан жамоатчилик назора- тини йўлга куйиши воситаси;*

- *кишилар уртасидаги иктисодий, ижтимоий, маҳнавий муносабатларнинг сиёсийлашмаган томонлари;*

- *сиёсий тизим, давлат хокимияти шаклланишининг дастлабки негизи.*

"Давлат" ва "фукаролик жамияти" тушунчалари узларининг ижтимоий воқеликдаги уринлари, узаро муносабатларининг инхикоси сифатида факат ажралмас бирликда намоён буладилар. Мазкур тушунчаларнинг уртасида муайян зидлик, карама-каршилиқ мавжуд булсада, бироқ, ушбу зиддиятлар, карама-каршилиқларни мутлақлаш-тириш ёки уларни бирбирлари билан айнанлаштирилганда маҳносиз булиб қоладилар. Чинакам демократик давлат фукаролик жамияти хаётига самарали ижобий таҳсир курсатади. Хилма – хил негизлар, максадлар, кизикишлар, интилишлар асосида тузиладиган турли – туман жамоат ташкилотлари, уюшмалари, жумладан сиёсий партия ҳамда харакатлар, фукаролик жамияти аҳзоларининг ижтимоий фаоллигини таҳминловчи воситалар булиб, улар шунингдек, давлат хокимияти тизими идораларидаги мансабларни демократик сайлов йули билан эгаллашга даҳвогарларни танлаш, уларни халқ олдида хисоб беришга ундовчи мухим омилдирлар. Сиёсий партия ва харакатлар "бир оёқлари" билан халқ - фукаролик жамияти ичида турсалар, "иккинчи оёқлари" билан узларининг давлат хокимияти идораларига сайланган ёки улардаги лавозимларга тайинланган вакиллари тимсолида сиёсий тизим тарки- бига кирадилар.

Демократиянинг бутун ижтимоий ривожимизнинг асосий йули сифа-тида эҳтироф этилиши, эркин инсоний йуналтирилган бозор муноса- батларини шакллантириш, юксак маҳнавий маданиятга

эришиш, миллий хавсизлигимизни тахминлаш максадлари — мустакил Ўзбекистон давлати ислохотчилик сиёсатининг бош тамойилларини ташкил қилади. Мазкур тамойилларга таянган ислохотлар йулнинг асосий йуналишлари доирасида қуйидаги натижаларга эришилди ва вазифа-ларни бажариш кузда тутилади:

а) *сиёсий соҳада.* Мустакиллик йилларида Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида тақдиршумул узгаришлар руй берди. Миллий давлатчилигимизнинг ҳуқуқий пойдевори яратилди. Жаҳондаги энг демократик сиёсий тузумнинг муҳим тармоғи — давлат ҳокимияти вакиллик тизими вужудга келди. Мамлакат парламенти — Олий Мажлис, давлат ҳокимияти маҳаллий вакиллик идораларига шк бор қўшмақтариявийлик асосидаги сайловлар утказилди. Давлат ҳокимияти булинишининг конституциявий тамойиллари асосида унинг ижроия ва суд тармоқлари қарор топди.

б) *иктисодий соҳада.* Уз мустакиллигининг дастлабки қўнлариданок бозор муносабатларига утишни иктисодий соҳани демократиялашти-ришининг бирдан-бир имконий йули, деб ҳисоблаган Ўзбекистон давлати собик иттифокдан қабул қилиб олган меросни чуқур таҳлил қилди. У ҳам булса - хом ашё ишлаб чиқаришга мослаштирилган, марказдан туриб, маҳмурий — буйруқбозлик усуллари асосида бошка- риладиган, уша қўнларга келиб асосан бузилган ҳужалик тизимини тубдан янгилаш эди.

Мазкур хол жиддий, пухта уйланган сиёсий йулни ишлаб чиқишни такозо эди. Бозор иктисодиётига утишнинг ҳуқуқий негизларини яратиш ушбу сиёсий йулнинг дастлабки босқичи булди. Аҳолини, хусусан унинг ночор қатламларини, ижтимоий муҳофаза қилишнинг таҳсирчан қоралари қўрилди.

Мулкий муносабатларни ислох қилишга, яхни уни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ишбилармонлик, тадбиркор-ликни йулга қуйишга қаратилган қонунлар мажмуаси қабул қилинди.

Иктисодий ислохатларнинг хозирги босқичида бутун моддий ишлаб чиқариш, хусусан қишлоқ ҳужалиғи тизимида мулкчиликнинг янги шакларини қинақамига қарор топтиришнинг таҳсирчан тадбирлари қўринмоқда. Мазкур жараённинг қонуний негизларини тақомиллаш-тириш зарурати ута долзарб вазифа сифатида узини тобора яққол номоён қилмоқда.

Мустакил Узбекистон - катта имкониятлар, улкан салоҳият мамлакати. Аждодларимизнинг бой маданий мероси, ҳозирги замон цивилизацияси, ютуқларини узида мужассамлаштирган ақл-заковат солоҳиятини муҳим жиҳатларини ташкил этади. Пахта етиштириш буйича туртинчи, унинг толасини экспорт қилиш буйича эса иккинчи уриндамиз.

в) Ижтимоий соҳада. Жамиятнинг тировард мақсади - заминимизда яшаётган одамларнинг инсонга муносиб турмуш кечиришларини истикболда таҳминлашга қаратилган бўлсада, айти пайтда мамлакатимиз аҳолиси муайян катламлари моддий аҳолининг ёмонлашувига йул қуй маслиҳ, уларни ижтимоий химоялаш чораларини қуриш ҳам утиш даврида катта аҳамиятга эга.

Мана шулардан келиб чиқиб, мустакил Узбекистон давлати узининг аниқ мулжалланган ижтимоий химоя сиёсатининг асосий йуналишларини белгилади. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, ижтимоий химоя, авваломбор, барча учун имкониятлар тенглигини таҳминлашдир. Токи ҳар бир фуқаро учун иқтисодий фаолият, меҳнат қилиш, қасб-қорни эркин танлаш, уз оиласини боқиб, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланишда бошқалар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиши.

Иккинчидан, мамлакат ҳар бир фуқаросининг мулк соҳиб бўлишини таҳминлаш юқоридаги мақсадга эришиш имкониятини беради. Мулк эгасигина сермахсул, фидокорона меҳнат қила олиши мумкин.

Учинчидан, мустабид жамият қишлоқларни мулкка эгаллик қилишнинг ҳам хусусий, ҳам жамоавий шаклларида маҳрум қилиши натижаси-да авомга, оломонга айланган аҳолини фақат мулкдорлар синфини вужудга келтириш орқалигина халқ сифатида қайта шаклланишига эришиш мумкин.

Туртинчидан, аҳолининг муҳтож қисмлари- қуп болали оилалар, ёшлар, ногиронлар, нафақахурлар, меҳнат ва уруш фахрийлари, вақтинча ишсиз қолганлар ва бошқа эҳтиёжман-дларни қуллаб-қувватлаш давлатимиз ижтимоий сиёсатининг муҳим йуналиши бўлиб қолаверади. Бешинчидан, соғлиқни сақлаш, таҳлим, маданият, санҳат, илм – фаннинг бозор муносабат-арига утиш даврида тушиб қоладиган мушқул аҳолини яшилаш ҳам мазкур йуналишдаги сиёсатнинг узвий таркибий қисмидир.

э) маҳнавий соҳада. Ушбу йўналишида амалга оширилаётган ва рўёбга чиқарилажак саҳйи ҳаракатларнинг моҳиятини, мазмуни ва ахамиятини таҳкидлаб, И.Каримов томонидан айтилган фикрларнинг

узagini кўйидаги фалсафий қоидалар ташиқил этади: ислохотлар, хусусан кишлоқ хўжалигини ислох қилиш, бутун ҳаётимизни ўзгартиради; одамлар тафакқурини эса факат турмуш, ҳаёт тарзигина ўзгартира олади; турмуш, ҳаёт тарзи онгни белгилайди; одамларнинг турмушини, ҳаёт тарзини қанчалиқ кўп ўзгартирсак, эски тузум асоратларини қай даражада барҳам топдирсак, кишиларнинг тафакқур тарзи ҳам шунча тез ўзгаради.

Мустақил Ўзбекистоннинг бугунги шароитида амалга оширилаётган ислохотлар дастурлари мажмуи - юртимизнинг имкониятлари, эҳтиёжларини чуқур англашдан келиб чиқиб, бутун ҳаётимизни тубдан ўзгартиришга қаратилган амалий саҳйи ҳаракатларнинг маҳнавий-рухий, гоҳвий ифодасидир-лар. Уларнинг рўёбга чиқишлари натижасида юз берадиган ўзгаришлар маҳнавийтимизни янада юксакликка парвоз қилиши учун замин булиб хизмат қилади. Бундай жараён, моҳиятан, узлуксиздир ва инсоният мавжуд экан, шундай-лигича қолади.

Бу ерда яна шундай қонуният бор. У ҳам булса, шуки – жамият уз таракқиётининг қўйи босқичдан юқори босқичлари томон юксалиб борар экан, кишилар турмушининг ҳал этилишга дахлдор муаммоларининг қолами кенгайиб, уларни бартараф этиш бўйинча бажарадиган ишлар ҳам тобора мураккаблашиб бораверади. Бундан шу нарса келиб чиқадики, маҳнавий ривожланганликнинг аввалги босқич даражаси билан янги ҳаётий масалаларни ҳал этиб булмади, яҳни ўзгаришлар, вазифалар қолами қанчалиқ кенг ва улар қай даражада мураккаб булсалар, маҳнавий, тафакқурий, ақл-заковатий раванқнинг ҳам бунга мутаносиб булмоғи талаб қилинади.

Маҳнавият ҳаётимизда қанчалиқ жиддий ахамият қасб этмасин, уни биз қанчалиқ фаол тарғиб қилмайлик, барибир, одамлар факат шунинг узидангина юксак ақл-заковат, ижодий тафакқур соҳиб булиб қолмайдилар. Бутун инсоният тарихи бундан ёрқин далолат бермоқда. Қадимий даврлардан бошлаб қанчадан-қанча доно фикрлар, таҳлимотлар яратилган булишига қарамай улар ханузгача тула-туқис рўёбга чиқа олмаётирлар... Демақ, гап у ёқи

бу доно фикр, кимматли таҳлимотнинг факат мавжудлигидагина эмас, уларни руёбга чиқарувчи шарт-шароитларнинг жамиятда муҳайё эканлиги ҳам бу ерда хал килувчи ахамиятга эгадир.

Мустақил Ўзбекистонда, мамлакат Президенти И.А.Каримов раҳбар-лигида амалга оширилаётган сиёсат маҳнавиятнинг ижтимоий тараккиёт-даги урни ва ахамиятини айни мана шу мазмунда тушунишга асосланган фалсафий қондалар негизда қурилган.

Такрорлаш учун саволлар.

- 1. Мустақиллик нима? Мустақиллик жамият тараккиётида қандай ахамиятга эга?*
- 2. Ўзбекистон қандай қилиб мустақилликка эришди?*
- 3. Мустақил Ўзбекистоннинг уз тараккиет йули, деганда нимани тушунасиз?*
- 4. Мустақил тараккиетнинг бош омиллари нима?*

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Узбекистон : миллий истиқлол, иқтисод, сиёасат, мафкура. Т, « Узбекистон» , 1993 й.
 2. Каримов И.А. Узбекистон сиёсий иқтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т, « Узбекистон» , 1995 й.
 3. Каримов И.А. Истиқлол ва маҳнавият. Т, 1994 й.
 4. Каримов И.А. Узбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т, 1995 й.
 5. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бусагасида... Т, 1997 й.
 6. Каримов И.А. тарихий хотирасиз келажак йук. Т, 1998 й.
 7. Каримов И.А. Узбекистон буюк келажак сари Т, 1998 й.
 8. Каримов И.А. Узбекистон XXI асрга интиломқда Т, 1999 й.
 9. Каримов И.А. Хушёрликка даҳват. Т, « Узбекистон» , 1999 й.
- Миллий мафкура келажак пойдевори. Т, 2000 й.
Туленов Ж. , Гофуров З. Фалсафа Т, 1998 й.
Фалсафа курсининг айрим масалалари. Ф, 1996 й.
Осноқ философии. Т, 1998 й.
Фалсафа Т, 1999 й.
Каюмов А. Беруний, Ибн Сино. Т, 1987 й.
Ибн Сино. Тиб конунлари. Т, 1996 й.
А. Яссавий. Хикматлар. Т, 1993 й.
Фаробий. «Фозил одамлар шаҳри» . Т, 1993 й.
Темур тузуклари. Т, 1992 й.
Улугбек. «Турт улус тарихи» . Т, 1995 й.
Философия М, 1998 г.
Осноқ современной философии . Санкт – Петербург, 1997 г.
Крапивинский С. Э. Социалъная философия. М, « Владос » , 1998 г.

М у н д а р и ж а:

Кириш	3
Фалсафа фани, унинг предмети ва жамият хаётидаги ўрни.....	4
Кадимги Шарк халқларининг илк фалсафий қарашлар.....	41
Марказий Осиё мутафаккирларининг табиий, илмий ва фалсафий қарашлари.....	10
Гарбий Европада фалсафий фикрлар ривожини.....	62
Немис классик фалсафаси	86
XX аср фалсафаси	96
Материя ва борлик тугрисидаги фалсафий тахлимот.....	104
Табиат – борлиқнинг ажралмас қисми	100
Онг ва унинг мохияти тугрисидаги фалсафий тахлимоти.....	107
Ижтимоий онг ва унинг мохияти, асосий шакллари.....	136
Умумий боғланиш, алоқадорлик ва ривожланиш тугрисидаги фалсафий қарашлар	140
Умумий боғланиш ва алоқадорлик шакллари	150
Тараққиётнинг мохияти, босқичлари, сабаблари ва йуналиши.....	161
Билиш воқелиқни қас эттиришдир	182
Илмий билиш, унинг хусусиятлари, усуллари ва шакллари	197
Фалсафада инсон муаммоси	190
Жамиятни фалсафий тушуниш	206
Жамиятнинг тузилиши	119
Жамият ва шахе	220
Жамиятнинг сиёсий тизими	248
Жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш муаммолари	256
Мустақилликнинг ижтимоий, фалсафий муаммолари	260
Адабиётлар	267

Қайдлар учун

Қайдалар учун